ЗА ШИРМОЮ

Роман

I

До початку роботи лишалась ще ціла година, а щоб пройти з квартири через двір до амбулаторії, треба не більше як три хвилини. Отже, поки ще не готовий сніданок, можна було б і почитати трохи. Лікар Постоловський завагався, — чи взятись на новий номер "Советской медицины", чи далі читати чеховську "Драму на полюванні", від якої відірвав його ввечері раптовий виклик до хворого. Звісно, треба бути в курсі всіх медичних новин, і через те відкладати надалі "Советскую медицину" не варто було б, але треба ж, кінець кінцем, як слід обізнатися й з Чеховим. (За давньою студентською звичкою він сказав на мислі — проробити Чехова). Чехова — лікаря й письменника, якого так часто згадують і про якого багато пишуть.

Давно колись, ще в середній школі в Переяславі, він любив літературу, надто поезію, і знав багато віршів напам'ять із сучасних українських поетів, а ставши студентом Московського медичного інституту, захопився Маяковським. Та це сталось не одразу. Довго не давалась йому краса громоподібної поезії Маяковського. Важкі брили слів валились на нього, обтяжуючи думку й не доходячи до почуття, і він ніяк не міг збагнути причини такої великої популярності поета. Та з тим більшою наполегливістю, на подив товаришам, він далі й далі видирався східцями рядків цієї незвичайної поезії, аж поки не дійшов до місця:

Сочтемся славою,

ведь мы

свои же люди.

И пусть нам общим

памятником будет —

построенный

в боях

социализм.

Ось із цих рядків йому відкрився Маяковський. Відкрився як лірик, як трибун, як громадянин.

Проте з прозою, надто класичною, він був обізнаний не набагато більше за невеликі обсяги шкільної програми. Скінчивши ж сім років тому інститут, він обклався медичною літературою і майже не брався за белетристику. Тільки нещодавно він рішуче поклав собі простудіювати класиків і в першу чергу — Чехова. Лікареві, як і юристові, не можна-бо залишатись у вузькому колі свого фаху! Бути гаразд обізнаним з художньою літературою вимагає, власне, й сам фах. Читаючи тепер "Драму на полюванні", він несподівано для самого себе захопився фабулою, і йому важко було зараз відмовитись від насолоди хоч на півгодини поринути знову в читання "Драми". І ось, зачісуючи перед жінчиним трюмо своє довге біляве волосся, лікар Постоловський, чи, як усі його звали, Олександр Іванович, остаточно спинився на Чехові.

Травневий узбецький ранок хоч і не приніс ані роси, ані прохолоди, проте ще не перейшов на задушливу опівденну спеку, і Олександр Іванович, після короткої фіззарядки та студеної води з арика, почував пружність м'язів і ту звичну бадьорість у всьому тілі, з якою так приємно бувало завжди братись до праці. День починався добре, за давно укладеним розпорядком, і все пішло б і далі гаразд, якби не сніданок. Але сніданку ще не було, а головне, невідомо навіть, коли він буде. Річ у тім, що мати Олександра Івановича, яка звичайно куховарила в домі,

відколи переїхала до них з України, з учорашнього вечора лежала в ліжку з приступом малярії, і тому сніданок мусила готувати дружина. Можна було б, розуміється, піти на кухню й спитати, коли ж усе-таки буде нарешті сніданок, але Олександр Іванович знав, як неохоче підвелась рано з постелі його дружина Ніна Олександрівна, як роздратовано порається вона тепер у їхній малюсінькій, тісній кухні, готуючи смаження й підігріваючи чай. її дратує все — і свекрушина хвороба, яку вона вважає за черговий прояв симуляції, і несвіжі яйця, які чортзна-коли й чортзна в кого купила свекруха, і сіль, яку хтозна-де засунула стара...

І ось сніданку нема ще й досі, а час іде.

Можна було б, кінець кінцем, не дожидаючи цього непевного сніданку, почитати трохи й піти до амбулаторії, а шлунок задовольнити десь пізніш, в обід, як то й бувало часом, коли ранком Олександра Івановича викликали до хворого; та й матері, можливо, полегшає вдень, вона встане з ліжка, й тоді з обідом усе вийде простіш і, сказати правду, смачніше. Та це вже зламало б без поважних підстав нормальний розпорядок роботи дня й загрожувало зіпсувати настрій. А настрій лікареві — перш за все. Це — наснага, що дає змогу працювати й не втомлюватись, це — ясність думки, коли одразу, інтуїтивно бачиш те, чого не видно без рентгену й аналізів, коли заглядаєш вперед і бачиш можливий розвиток хвороби, коли... Та що й казати! Лікарська робота, як висловився колись у медінституті один професор, — не ремісництво, а мистецтво, творчість, поклик... А якщо так, то треба натхнення, тонусу, цебто відповідного піднесення, настрою.

Олександр Іванович одійшов від трюмо й подався до другої кімнати. Ця кімната в їхній невеликій квартирі правила йому за кабінет і водночас за спальню матері. Власне, не спальню, а місце спання, бо мати заходила туди, тільки коли лягала спати та ще хіба коли хвороба підтинала їй кволі ноги. Звичайно ж вона воліла тихенько сидіти в кухні чи у дворі, аби лиш не зрушити чогось у кімнатах, де жили її Сашко та невістка.

Праворуч коло стіни стояло за ширмою її ліжко. Це благеньке дерев'яне ліжко-розкладачка з довгим полотняним лантухом-матрацом, у якому давно вже перетерлась на порохню солома, було застелене залатаним у кількох місцях простирадлом і старим домотканим укривалом. Усе це мати прихопила з далекого Переяслава, коли остаточно зважилась переїхати на життя до свого єдиного тепер сина. Ніна Олександрівна й досі не може без сміху дивитись на ту нужденну неоковирну ширму із старої плахти, напнутої на почорнілі від часу патички, що тільки чудом трималися одне одного на заіржавілих петлях, намагаючись затулити в кімнаті убогу материну постіль. Цей незграбний витвір містечкового партача разом з усім материним добром не вартий був і десятої частки тих грошей за перевіз через тисячі кілометрів, яку вона по-стародавньому називала — нараван. Ніна Олександрівна, чи то не зрозумівши, чи то навмисне, щоб поглузувати з неуцтва свекрухи, не раз було казала, сміючись: "Який там "караван"! Це — ширма. Розумієте, Одарко Пилипівно, — ширма. Маєте сина лікаря, а говорите, як якась колгоспниця".

На думку Ніни Олександрівни (і з цим погоджувався й Олександр Іванович), цю ширму давно б уже слід викинути, бо вона своїм занадто старосвітським виглядом тільки компрометує їх, але місцева кустарна промисловість ще не почала виробляти чогось хоч трохи пристойного, та й Олександрові Івановичу в глибині душі все ж було жаль старої матері з її дивацтвом, і ширма залишалася... Одначе, коли приходили прошені гості, ширму з ліжком заздалегідь виносили надвір, і, поки гості не розходились, матері не було де спати, бо заснути надворі не давали москіти, та й не годилось старій де-будь розлягатися.

Коли Олександр Іванович увійшов до кімнати, за ширмою було тихо. Мабуть, виснажена вночі пропасницею, мати спала. Олександр Іванович причинив за собою двері і навшпиньки, щоб не збудити старої, пройшов до письмового столу й сів у крісло. За ширмою зарипіло ліжко.

* Г у з а п а я (узб.) — хмиз бавовнику, що його в Узбекистані використовують на паливо.

— Ти ще не їв, Сашку? Там, на нижній полиці в шафі, є сир і вчорашнього молока трохи, якщо не скисло...

— Певно, гузапая * одсиріла або примус коверзує, — сказав Олександр Іванович, не слухаючи останніх материних слів. Він знав, що в травні, коли тут остаточно припиняються весняні дощі, тонке стебло торішньої гу-запаї не може одсиріти, та й примус нещодавно лагодили, але треба ж щось сказати матері на виправдання справді дивного зволікання дружини. Годинник на столі показував уже двадцять на дев'яту. Олександр Іванович присунув до столу крісло й розгорнув "Драму на полюванні".

— Сир — у кутку, накритий блюдцем... — знову почувся за ширмою тихий материн голос.

Олександр Іванович насупився. Материні слова немовби натякали на недбайливість і невміння господарювати його Ніни.

— Будь ласка, мамо, не турбуйся!.. Захворіла — треба лежати; без тебе все зробиться, — буркнув він, не криючи свого невдоволення.

— Так ти ж знову підеш голодний...— ніби виправдовуючись, промовила мати й важко зітхнула.

Це зітхання зовсім уже роздратувало Олександра Івановича. Він хотів сказати матері, що просить її не втручатися, куди не слід, що він і дружина обійдуться без неї, але в цю мить здалека, десь із кухні, почувся дитячий вереск і швидко покотився до кімнати. Коло дверей він стих, потім двері враз розчахнулися обома половинками, і до кімнати вбіг трирічний син Олександра Івановича Вася. Простягаючи перед себе руку з розчепіреними дрібненькими пальцями, малий захлинався від плачу й задріботів ніжками просто до баби за ширму.

— Бабо, бабо, буба!..

— Не плач, Васильку, не плач, голуб'ятко...

— Мама Васі — бубу... — скаржився далі малий.

— Де буба? На руці? Ану, давай її сюди... Олександр Іванович не бачив через ширму, але до

дрібниць уявляв усю дальшу сцену. Колись давно-давно так потішала мати і його, і це так само враз заспокоювало Олександра Івановича, як тепер його Васю. Мати помалу загинає до крихітної рожевої долоньки малюсінькі пальчики, починаючи з мізинця, і над кожним пестливо примовляє:

— Горосю, бобосю, пшеничка, тичка... — Дійшовши до великого пальця, мати раптом надає своєму голосові штучно-сварливого тону й, злегка витягаючи онуків пальчик, каже: — А старий бобище... — Тут заходить коротенька пауза, коли баба ніби міркує, що ж учинити з "старим бобищем", а малий роззявив рота й заціпенів у захваті, дарма що чує це який там уже раз.

— А старий бобище — фу-у-УРР за плотище!

І баба відкидає далеко набік свою жовту худеньку руку.

Від цього "фу-у-УРР" малий регоче, аж заходиться. На щоках ще блищать невисохлі сльози, а він просить бабу повторити ще раз усе спочатку й настирливо суне до неї другу ручку.

Перед Олександром Івановичем лежала розгорнута книга, але думки його були — за ширмою. І якесь дивне мішане почуття — чи то заздрощів до щирої, безпосередньої радості малого, чи то ревнощів, що син у своїй біді побіг не до нього, а до баби, чи жалю за чимось неповторним, втраченим не знати де й коли, — поволі опанувало його. А за ширмою знову лагідно примовляла мати:

— Горосю, бобосю, пшеничка...

Олександр Іванович не чув навіть, як до кімнати широкими, поквапними кроками ввійшла Ніна Олександрівна. Метнувши повний гніву погляд на ширму, вона обурено повернула голову до Олександра Івановича.

— Треба нарешті покласти цьому край! Я так не можу!.. Дитина завинила, я покарала її, а Одарка Пилипівна — прошу: "Єросю, барбосю"!.. Що за виховання? І потім — навіщо вчити дитину всяких дурниць?

Олександр Іванович розумів, що дружина навмисно перекручує слова материної приповідки, знав, що й Васю вона карає часто без усякої потреби, і взагалі ляпаси й потиличники — не метод виховання, але він промовчав. Сказати це зараз — значить зчинити в домі бучу, а треба ж працювати. Для всякої праці, а то більше для лікарської — передусім спокій, рівновага. Він узяв зі столу записника, стетоскоп і тихо підвівся з крісла, уникаючи зустрічатись очима з дружиною.

— Чудово! Чу-удово! Одарка Пилипівна розбещує дитину, батько дивиться на це крізь пальці, а мені — хоч розірвись!..

Ніні Олександрівні дуже кортіло зчепитись з старою, сказати їй нарешті, що годі клеїти дурня, прикидаючись хворою, бо якщо цього не розуміє чомусь її син-лікар, то добре розуміє вона. Де там та малярія? Це — хитрощі! Це все витівки, щоб звалити на плечі Ніни Олександрівни ще й прокляту кухню. Ні, тут не акрихіну треба, а...

Гнів Ніни Олександрівни клекотів у грудях, але за ширмою було тихо. Не чути навіть малого, що, певно, прикипів там, переляканий, до баби, і це зв'язало Ніну Олександрівну. Не зганяти ж стару силоміць з ліжка, хоч вона, безперечно, й варта того!..

Прикусивши губу, Ніна Олександрівна рішуче підійшла до ширми.

Щоб не торкатись рукою до тої свекрушиної гидота, вона бридливо відсунула черевиком стулку ширми й, не заглядаючи всередину, швидко намацала рукою Васю та рвучко висмикнула його геть.

— Щоб ти мені більше не смів туди ходити!

Малий заверещав, запручався, простягав до баби вільну руку, але Ніна Олександрівна владно потягла його до дверей.

Уже за порогом вона обернулась до Олександра Івановича.

— Чого ж ти не йдеш снідати? Яєчня на столі, чай холоне...

За ширмою знову тихо зітхнула мати, і Олександр Іванович, якому теж хотілося зітхнути, затримав дихання. Ліжко за ширмою зарипіло, й по підлозі зачовгали капці. Мабуть, мати підвелась і починає вбиратися. Олександр Іванович сумно глянув на годинника. За десять дев'ята. Він зітхнув і вийшов.

У другій кімнаті Ніна Олександрівна муштрувала Васю. Затиснувши малого між своїми колінами, вона відкинулась на спинку стільця й, відбиваючи черевиком такт, проказувала:

Гуси, гуси, ось вода! Прошу пити! — Га-га-га!..

Хлопчик тоскно дивився у вікно й мовчав. Олександр Іванович, не затримуючись у кімнаті, швидко подався до амбулаторії.

II

Олександр Іванович закінчив обслухувати хвору узбецьку молодицю, констатуючи думкою кавернозний процес середньої частки лівої легені, й поставив на стіл стетоскоп. Він хотів уже за звичкою заплющити на хвилину очі й уявити собі зруйновану туберкульозом легеню, та саме в цей час випадково глянув крізь одчинене вікно амбулаторії на лікарняний двір, і в очі впав чорний довгастий собачий тулуб. Мелькнув і зник.

Знову вона!

Знову ця клята сука!..

Олександр Іванович досадливо зморщився й безпорадно оглянувся по сторонах.

— Виженіть! Виженіть її мерщій!

Кругленька, як колобок, коротконога фельдшериця Таскіра, що мовчки сиділа за столом, накритим білою скатертиною, і старанно записувала щось в амбулаторному журналі, рвучко схопилася з стільця.

— Кого вигнати, Олександре Івановичу?

— А-ат! — нетерпляче відвернувся від неї Олександр Іванович і дрібно заворушив пальцями, немов хотів піймати в повітрі невидиму нитку й ніяк не міг.

— Собаку! Чорну ту суку! Знову забігла у двір!

Таскіра покотилась від столу, швидко несучи на коротеньких ніжках свою гладеньку постать до вікна, позаду Олександра Івановича бентежно заметушилась мовчазна, завжди чимось заклопотана санітарка Саодат і незграбно зачепила ногою бляшану миску з перев'язувальними покидьками.

Ні, таки не повелось сьогодні Олександрові Івановичу! Такий неорганізований, напрочуд невдалий день! І йому здалося, що й фельдшериця Таскіра дуже вже негарно перехилилась через підвіконня й занадто голосно, як на медичний заклад, кричала щось по-узбецьки комусь у дворі, а її коротенькі ноги в лакованих мережаних узбецьких черевиках на босу ногу одірвались од підлоги й уперлись носками просто в стіну.

"Знову облупить черевиками стіну, а нещодавно ж білили!" — прикро подумав Олександр Іванович, але не сказав. І санітарка Саодат, поспішаючи надвір виганяти собаку, штовхнула ліктем умивальник, аж там забряжчала якась залізячка, що також змусило Олександра Івановича подумати: "Не можуть навіть як слід умивальника приладнати! Все недороблене, все абияк1.."

За хвилину Таскіра, повернувшись од вікна, урочисто повідомила, що собаку вигнано, а трохи згодом і санітарка Саодат увійшла навшпиньки до амбулаторії і стиха, немов ні до кого не звертаючись, сказала, що сторож Ісмаїл затулить у дувалі * дірку камінням та дошками, і собака не буде більше пролазити з сусіднього двору. Та все це мало розраяло Олександра Івановича. Він знав, що день змарновано, бо ніщо вже не зможе повернути йому доброго робочого настрою. Цей настрій надломила йому ще вдома дружина, а зараз його вкрай зіпсувала чорна собача тінь. І ось, замість того щоб узятись, як то звичайно робив у таких випадках, докладно розпитувати хвору про житлові умови, початок захворювання, членів родини тощо і чітко записати все те в амбулаторну картку, він виписав нашвидкуруч два папірці — до районного рентгенокабінету й лабораторії — і, передавши їх Таскірі, повернувся до санітарки:

* Д у в а л (узб.) — глиняний мур замість паркана. "Чапан (узб.) — короткий халат. 'Докторхона (узб.) — лікарня, амбулаторія.

— Хто там ще є? Впустіть, Саодат.

Хвора узбечка взяла нерішуче від Таскіри два аркушики й підвелась. Вона ще довго перепитувала фельдшерицю, тривожно поглядаючи на лікаря, та він уже не звертав на неї уваги.

До покою ввійшов босоніж літній узбек, одягнутий, незважаючи на травневе тепло, у ватяний чапан. Не скидаючи з голови чорної з білими вишитими півмісяцями тюбетейки, він поважно розсівся на стільці перед лікарем, готуючись до довгої розповіді. Але за нього одразу взялась Таскіра:

— Як прізвище? Ім'я? Скільки років?..

Узбек навіть не повернув до неї голови й лиш невдоволено, як від уїдливого, миршавого собачати, що хоч і не являє собою нічого небезпечного, та все ж заважає статечній людині тоненьким гавканням, відмагався від Таскіри короткими відповідями. Коли.Таскіра нарешті замовкла, він підсунув стільця наперед і весь подався до лікаря, наче боявся, що той не все почує й не все гаразд зрозуміє.

Тутешні узбеки з цього великого, хоч і віддаленого, на відстороні кишлаку, де містилась докторхона, знали, що молодий лікар, який приїхав сюди відкілясь здалека, вже дещо розуміє по-їхньому, й тому звертались до нього звичайно по-узбецькому. Цей же узбек був, видимо, з іншого місця, бо говорив мішанкою, пересипаючи російські фрази узбецькими словами й жваво жестикулюючи. За кожним словом він додавав зовсім непотрібне "розумієш", що виходило в нього, як "розумілі", і раз у раз задля виразності ляскав долонями по стегнах і колінах. До своєї скарги на здоров'я він почав підходити вельми здалека, наче не хвороба, а якісь господарські справи привели його сюди.

— У нашому колгоспі тігерман йок *. Пшеницю молоти, кукурудзу молоти — треба аж за десять кілометрів...

Олександр Іванович давно засвоїв собі правило — терпляче слухати розповідь хворого. З безлічі непотрібних дрібниць, часом просто нісенітниці, він навчився виціджувати те, що варте було уваги з медичного погляду, що могло придатись до анамнезу, і лиш зрідка короткими запитаннями скеровував думку хворого в потрібне річище. Але тепер він не чув узбека. Поза його волею думка повернулась до навісної чорної суки й не могла її покинути.

Довга, худезна, аж можна було на відстані перелічити всі її ребра, вона, мов на довершення свого нужденного вигляду, мала тільки одне око; замість другого, мабуть, колись вибитого, була роз'ятрена щілина з каламутним білястим дном. Вона шкутильгала на ліву передню лапу, а на спині їй з правого боку зяяла велика сіра пляма лисини — слід недавнього ошпарення. Брудна, покошлата, завжди голодна й перелякана, вона була живим втіленням бездомного собачого безталання.

* Тігерман йок (узб.) — нема млина.

Олександр Іванович не раз бачив, як цькували її на вулиці хлопчиська, намагаючись поцілити камінцем або загилити по випнутих ребрах ломакою; йому траплялося спостерігати, як у дворах, де вона нишком з'являлася чорною тінню, безшумно перестрибнувши крізь вилом у дувалі (забігати з вулиці на видноті — сука боялась), на неї нещадно хлюпали з відер окропом жінки й люто замірялись кетменями старі дехкани. І вона бігла наосліп подалі від своїх переслідувачів, трясучи висушеними, як шкіряні капшучки, грудьми, щоб знову її били й гнали. Мабуть, важко давалося собаці життя навіть у такій куцій, нужденній формі вічного упослідження, голоду й хвороб! І все ж вона для чогось жила і, щоб продовжити далі своє жахливе існування, забігала часом і на лікарняний двір, марно сподіваючись чимось там поживитись.

Брудна, гидка потвора, рухливий розплідник усілякої інфекції — на лікарняному дворі! На лікарняному дворі, де завжди підметено, чисто,

нема нічого зайвого, де ранком дожидають своєї черги хворі в затінку молодих дерев і сидять на низеньких лавах діти! Чи ж можна це допустити?.. А до того ж, боячись сторожа й санітарки, сука продиралась у двір потай, крадькома, — залазила з сусіднього двору на город, що йото сам садив і дбайливо доглядав Олександр Іванович, топтала своїми лапами тендітну гудину кандаляків *(*Кандаляк (уэб.) — сорт ранньої дині.), ламала молоді стебла помідорів, рвала плетиво винограду. Сторож Ісмаїл, знаючи, що лікар не терпить собаки у дворі, бив її всім, що траплялось йому напохваті, якщо вона, загаявшись, не чула здалека його кроків; діти хворих переймали її, силкуючись і собі чимось допекти очманілій тварині, і все ж, незважаючи на це, Олександр Іванович за день, за два знову бачив її у дворі. Чи затуркана, гнана звідусіль, вона забувала про небезпеку, що чекала на неї в лікарняному дворі, чи небезпек тих була така сила в її страшному житті, що їй годі було стерегтись, але вона знову з'являлась, не знати звідки взявшись, щоб іще раз переконатись, що нічого їстівного тут нема й не може бути, і разом із тим, щоб іще раз зіпсувати настрій Олександрові Івановичу. Зіпсувати не тільки тим,.що порушувався пильно запроваджуваний санітарний лад і чепурність двору, не тільки тим, що вона шкодила в садку й на городі, — в самому її гидкому вигляді, в її полохливих рухах, у вічно наляканому єдиному оці, що нікому не вірило, Олександрові Івановичу ввижався якийсь визивний докір. Докір — і йому, і всьому нормальному, дужому, гарному, що існувало в довколишньому світі. Здавалось, це каправе око, що тільки зиркало, а не дивилось навкруги, і цей сухий від вічної спраги собачий рот, що ніколи не шкірився на напасників і, крім жалісного короткого скавчання після влучного вдару, не видавав ніяких звуків, — німо, але так виразно промовляли: "Так, я — бридка, я — потворна, але ж я — жива. Я теж, як і ви, хочу жити. Чому ж ви раз у раз заміряєтесь на те останнє, що я маю, — на це моє нужденне, гірке існування? Дайте мені мою крихту від вашої зайвини, і я піду геть. Але — дайте! Як вам не соромно, — замість хліба жбурляти в мене камінням!.."

Не раз, побачивши голодну, зацьковану суку, Олександр Іванович пригадував усе, що він будь-коли читав про собак; в його пам'яті

виринали тургенєвська Муму, чеховська Каштанка, Купрінів пудель, і всі вони так чи так вкладались у поняття, до якого він звик ще з дитинства: собака — друг людини. Ця ж потвора була хіба що тільки саркастичною гримасою на ці слова, які так часто повторював колись його батько-мисливець. Єдиною назвою, яку міг би дати їй Олександр Іванович, була — гидота. Але разом із тим юна була й живою, вкрай оголеною алегорією чогось такого, що не продумав іще Олександр Іванович, про що, власне, не хотілось думати, а воно само настирливо лізло в голову.

Тим часом узбек, присунувшись ще ближче до лікаря, вів своєї далі:

— Ото, значить, я і кажу Абдулі (Абдула — це брат мій, молодший брат. Є ще й другий брат, але Абдула — старший від нього)... І кажу, значить, Абдулі...

Олександр Іванович перевів на нього здивовані очі, наче щойно тільки вгледів узбека, і, намагаючись зосередити свою увагу на хворому, злегка хитнув убік головою, немов хотів цим рухом відкинути від себе решту недодуманих думок.

— Що болить? — перепитав він раптом балакучого пацієнта й пильно оглянув усю його постать.

— Болить? — здивовано перепитав узбек, немов не сподівався від лікаря такого запитання. Адже треба перше викласти до ладу все, як воно було, а тоді вже — про біль.

— Болить мені в боці... отут саме, — показав він знехотя пальцем під праву пахву й зараз же повернувся до своєї розповіді:

— Абдула, розумієш, хоче, щоб їхати зараз до тігер-ману, а я йому кажу: "Тігерман далеко, а вже ось-ось вечір, незабаром ніч..."

— Скільки днів болить? Два, три, тиждень? — не слухаючи далі розповіді, перебив узбека Олександр Іванович.

— Скільки днів болить? — знову здивувався узбек і розвів непорозуміло руками: — Болить чотири дні... Так ось, значиться, Абдула...

Олександр Іванович далі не чув його. Увага випадково зачепилась за слово "тігерман'9, і він подумав: зовсім як не узбецьке слово; більше скидається на німецьке чи єврейське прізвище: Зееман, Мугерман, Тігерман... Олександр Іванович піймав себе на сторонній думці й знову спробував перемогти самого себе й дослухати, як годиться, хворого до кінця. Він простягнув руку до стетоскопа, готуючись обслухати огруддя узбека, та знову його уші запорошило безконечне:

— ...Я, розумієш, кажу Абдулі: "Сонце заходить — кінець! Усе лягає спати, все спить: кінь, корова, ішак, таук *, не можна тепер їхати до тігерману..."

І Олександр Іванович одсмикнув простягнуту руку назад. Узяв ручку й рішуче написав у журналі в графі "Діагноз": Nihil *Підвівся і, виходячи з-за столу, сказав до фельдшериці:

— Дайте йому яке-небудь натирання і поставте на правий бік банки...

* Т а у к (узб.) — курка. "Nihil (лат.) — нічого, ніщо.

III

Вийшовши з амбулаторії, Олександр Іванович не пішов одразу додому, хоч у шлунку відчувалась неприємна порожнеча, від якої навіть трохи нудило. Кортіло перше оглянути, яку шкоду сьогодні вчинила клята сука, і він подався через садок на город. Настрій йому дедалі

більше псувався, він був вкрай невдоволений і з сьогоднішнього дня, і з самого себе. Все йшло не так, як слід! "І з туберкульозницею не довів, власне, до кінця, і з цим балакучим узбеком обійшовся абияк, як архаїчний фельдшер-п'яниця", — картав себе Олександр Іванович.

І як на те, ще ця сука!.. Олександрові Івановичу на довершення всіх прикростей захотілось конче знайти капосні сліди її сьогоднішнього наскоку. Обережно розсуваючи тонке гілля молодих дерев і широко переставляючи ноги, щоб не наступити на цвіт і маленькі кульки кандаляків, що розпросторились під деревами, Олександр Іванович повернув до дувалу. Тут звичайно перелазила на лікарняну садибу сука.

— Ну ось, так і знав! — сказав він сердито до себе, схиляючись над переламаною гудиною, кінець якої вже почав всихати. — Мерзотниця! І що з нею робити?..

Олександр Іванович пішов далі, пильно шукаючи очима нових наслідків руйнації, коли нараз почув недалеко дувалу голос матері. Мати тихо розмовляла з кимось.

"З ким це вона?" — здивувався Олександр Іванович, знаючи, що мати й досі майже нічого не знає по-узбецькому, окрім хіба назв чисел, бо без цього годі було обернутись на базарі; а якщо їй випадало інколи зіткатись з узбеками, вона вдавалась до пантоміми.

Мати стояла до нього спиною і, схилившись, припрошувала когось:

— їж, їж, кошлата! І голодна яка, а брудна!..

Мати простягла наперед руку й, мабуть, присіла, бо майже зовсім зникла за густою смугою прив'язаних до жердин високих помідорних кущів. Зацікавлений Олександр Іванович швидко обійшов грядку з помідорами й наблизився до матері збоку. Але який же був його подив, коли він побачив, що мати пестить рукою гидку, однооку суку!..

— Ну ось, маєш! — скрикнув він воднораз і з подиву, і з обурення. — Я наказую всім гнати її, не маю через неї спокою, а ти її, мамо, принаджуєш!..

Сука, почувши чоловічий голос, боязко відскочила назад і, облизуючи довгим язиком слиняві губи, крадькома зиркнула на Олександра Івановича, видимо, зважуючи, чи можна ще сподіватись перечекати біду, чи краще мерщій, поки не пізно, забиратись геть.

— І навіть з миски її годуєш? — дорікнув Олександр Іванович, ступивши крок, щоб краще роздивитись цю дивовижну сцену. Сука з переляку шарахнула вбік, але, почувши голос матері, спинилась.

— Я вибрала для неї стару, нікудишню. Там уже й дірочка в дні, тільки я її ганчіркою заткнула... — немовби виправдувалась мати, обернувшись до Олександра Івановича своїм сумним, зсохлим обличчям. — Вона ж, Сашку, така бідна, всі її б'ють!

Мати обережно посунула до собаки миску з рештками вчорашнього супу:

— Їж, Жучко, їж. Не бійся! Ніхто тебе не вдарить.

— Не в тому річ, мамо, що миску взяла, — невдоволено пробурмотів Олександр Іванович, знаючи, що мати завжди боїться, як би він і Ніна не запідозрили її в марнотратстві. — Миска — пусте, прошу!.. Але собаку, собаку навіщо пускати в двір?!

— Мені жаль її, Сашку. Вона ж бо така нещасна! — тихо промовила мати й повагом підвелась від землі.

— "Нещасна"!.. Вона ходяча зараза!

— Та чи ж винна вона, що така?.. — сумно усміхнувшись, сказала мати й подивилась йому в вічі своїм ясним, журним поглядом.

Олександр Іванович хотів знову викликати в собі обурення, та, коли погляд матері дійшов йому до самого дна душі, він, ніяковіючи, почув, що більше не може обурюватись. Він перевів свої очі на суку, що здалека жадібно принюхувалась до миски й усе ще не зважувалась підійти ближче, глянув нишком на профіль матері, що й собі повернула голову до собаки, і лице її видалось йому тепер ще скорботнішим, ніж перше.

"А вона все ж іще хвора, дарма що встала з ліжка", — подумав він і поволі пішов назад.

IV

Вечірній прийом закінчився, й Олександр Іванович вийшов на ґанок амбулаторії.

Сутеніло. За деревами кишлаку сквапно сідало на заході сонце, й у повітрі вже чути було перших москітів.

Цілий день сьогодні Олександр Іванович був серед людей, і зараз йому хотілося лишитися трохи на самоті, зібратись з розпорошеними за всяким клопотом думками, і він пройшовся лікарняним двором.

Три роки тому, коли молодий лікар Постоловський приїхав сюди працювати, цей двір являв собою сумну, зарослу бур'янами пустку. Колись, ще до колективізації, двір і будівлі теперішньої докторхони належали заможному баєві. Два білі будинки з вікнами в двір і глухими стінами на вулицю — щоб стороннє око не могло глянути на баєвих жінок — були покоями бая, третій, що витягнувся вздовж двору й тільки одною бічною стіною впирався у вулицю, правив за приміщення для челяді й комору. Міцна брама з маленькою хвірткою й добрими

засувами, вбудована в зовнішню стіну, і високий сірий дувал, що відмежовував двір від сусідів, надавали володінням бая вигляду чи то маленької фортеці, чи в'язниці. Сюди, на цей великий двір, звозили колись зібрану бавовну, пшеницю й рис, до бая приходили російські крамарі й урядовці, і у дворі було завізно від гарб, навантажених ослів і людей. Посеред двору височіла широка шопа, і в затінку її, рятуючись від спеки, спочивали байські коні, а коли не було близько господаря, й — наймити. Це розповів лікареві старий сторож Ісмаїл, що задержався тут, як самовидець тих далеких часів, із колишньої байської челяді.

У Намангані заступник завідувача обласного відділу охорони здоров'я, підписуючи Олександрові Івановичу призначення сюди, сказав, важко зітхаючи:

— Наш Узбекистан не зазнав страхіть війни, але під воєнний час безгосподарні, а часом і хижі руки тут подекуди завдали медичним закладам руйнації чи не меншої, як на заході бомби... З приміщенням вам буде важкувато попервах.

Бачачи, як спохмурнів від цих слів новий лікар, заступник поспішив додати:

— Але це, розуміється, попервах тільки, а далі все втрясеться. Знаєте, як то в поїзді часто трапляється: спочатку нема де навіть сісти, а за кілька годин, дивись, уже спиш вигідно на полиці...

Заступник підбадьорливо усміхнувся, але обличчя лікаря Постоловського від того не прояснилося.

Та не квартирні труднощі й невесела перспектива грітись перший час коло чужих вогнищ навіяли сумні думки на Олександра Івановича. Де тільки і як тільки не випадало йому тулитись у ті грізні, до краю напружені воєнні роки! Ні, йому стало раптом негаразд від того, що заступник згадав саме про війну. Як і раніш не раз, коли випадково

заходила про це мова, так і тепер Олександрові Івановичу здалося, ніби заступник нишком дивується — а де ж був лікар Постоловський під час усенародних випробувань? Чому на його тілі нема рубців від ран і на піджаці не видно колодки з стрічками орденів та медалей?..

За рік до Великої Вітчизняної війни він, уже бувши одружений, закінчив Московський медінститут і дістав призначення в глухий район на півночі нової тоді Львівської області. Ніна Олександрівна, розуміється, не поїхала в "таку діру до вовків", і, коли б у Європі не клекотіла вже війна, від чого й у нас стало тривожно й невідомо, що станеться завтра, вона використала б усі свої знайомства й зв'язки, щоб улаштувати чоловіка якщо не в самій Москві, то, на гірший випадок, принаймні десь недалеко від неї. Але війна переплутала раптом усе...

Олександр Іванович не встиг оббутись у нових своєрідних умовах, де ще не закінчилась радянізація цього цікавого, але багато в чому дивного краю, він тільки-но почав звикати до своєї посади, на якій йому випало бути не тільки лікарем, але й лікарем-"совітом", як казали тоді в Західній Україні, коли одного червневого ранку вдарила та страшна гроза...

Зловісні хмари вже давно громадились десь за західними кордонами Радянського Союзу, але ні Олександр Іванович, ні мільйони інших людей і гадки не мали, що воєнна громовиця застукає нас так зненацька. Він наспіх передав свою лікарську дільницю медсестрі й, не встигнувши написати листа ні дружині, ні поготів матері, мерщій подався до району, щоб виконати свій військовий обов'язок перед Вітчизною.

Коли надвечір того ж дня він дістався з бідою до району, — не тільки в райздороввідділі, а й у військкоматі вже не було нікого. Пусткою повіяло і в районній лікарні, з подвір'я якої виїздила остання підвода з медичним інвентарем та господарським начинням. Вона подалась теж на схід, куди кілька годин тому майнув головний лікар і всі нетутешні лікарі. Стара лікарняна куховаркагаличанка, перелякано озираючись, пошепки сказала Олександрові Івановичу, що з міста повтікали всі

"совіти" й "совітки", бо хтось приніс звістку, ніби десь неподалеку бачили вже німецьких мотоциклістів...

Що робити? Податись і собі за іншими на схід — Олександр Іванович вважав за негідне: його обов'язок — бути у війську. Не розмислюючи довго, він залишив у лікарні свої речі й пішки повернув на південний захід, щоб приєднатись до першої-ліпшої військової частини, яка йде на фронт.

Він нізащо не повірив би, якби хтось сказав йому, що саме цей напрямок надовго унеможливить йому виконати свій військовий обов'язок. Але сталось неймовірне. Власне, не було нічого дивного в тому, що на світанку наступного дня, коли Олександр Іванович учистив кілометрів з тридцять, його на роздоріжжі серед лісу затримав польовий патруль. Така пильність була закономірна. Але коли його передано молодому лейтенантові військ НКВС і той, дарма що в Олександра Івановича з документами було все гаразд, почав підозрівати його в усіх смертних гріхах, це почало вже дратувати Олександра Івановича. І зовсім уже вразив хмурий каштан НКВС, який причепився до прізвища Олександра Івановича на "ський". З допиту, що вчинив йому каштан, який раз у раз тривожно прислухався до далекої артилерійської канонади, Олександрові Івановичу стало ясно: ця сувора і в той же час полохлива людина, з червоними від безсоння очима, не вірить жодному його слову, для неї він — не лікар Постоловський, а недобиток розтрощеного ще позаторік війська Рвдз-Смігли або український буржуазний націоналіст, що виліз із своєї шпарини й квапиться прилучитись до фашистів. Смішно й гірко було, що за найбільший, хоч і єдиний, доказ його злочинних намірів і сержант польового патруля, і лейтенант, і каштан вважали саме те, що Олександрові Івановичу здавалось єдино правильним і чесним: чому він прямував на захід, тоді як військо, й радянські установи, і окремі люди відступали на схід? Як на те — що не день цей загальний рух за прикордонну колись річку Збруч прискорювався, тягнучи з собою і заарештованого Олександра Івановича; тривога подекуди переходила в паніку, а все разом дедалі більше насичувало підозру й надавало химерному обвинуваченню лікаря

Постоловського цілком імовірних рис. Бували моменти, коли Олександрові Івановичу здавалося, що люди, в руках яких опинилась його дбля, починають навіть вагатися — чи варто ще морочитись з цим явним, хоч і затаєним ворогом...

І ось, замість того щоб потрапити на фронт, він під вартою, в натовпі всякого непевного люду, пройшов через усю Україну й, обшарпаний, змарнілий, спустошений, дочвалав, нарешті, до Воронежа, де його посадили в тюрму. Очунявши від усього, що так раптом звалилось на нього, Олександр Іванович почав наполегливо вимагати, щоб, нарешті, розібрались у його справі й послали на фронт. Та, певно, і без цього в спокійній обстановці тилового Воронежа за нього взялись, кінець кінцем, серйозно. Не раз викликали на допити, докладно розпитували, зв'язались з Москвою, де вчився Олександр Іванович і відкіля дістав призначення до Львівської області, а головне, не намагались будь-що втиснути лікаря Постоловського в наперед сформульоване обвинувачення. Та поки прийшли з далекої Москви всі потрібні довідки, від яких розсипались, як карткова будівля, всі фантастичні обвинувачення, війна підступила й під Воронеж.

У військкоматі, куди Олександр Іванович прийшов просто з тюрми, вже почалось поквапне готування до евакуації, і серед того шарварку його пхнули нашвидкуруч як лікаря в санітарний поїзд, де внаслідок повітряного наскоку було вбито майже весь медперсонал. Цей санітарний поїзд завіз Олександра Івановича в глибину Сибіру, на маленький курорт у Хакасії, де саме формувався військовий шпиталь. Місцевий райвійськкомат, куди вдався, здавши ешелон поранених, Олександр Іванович, незважаючи на протести, направив його в цей-таки шпиталь. У районі вже було вичерпано лікарів-чоловіків призовного віку, і на настирливі вимоги старої лікарки, що стала головним лікарем військового шпиталю, райвійськкомат міг послати тільки Олександра Івановича, який так несподівано нагодився. Стара лікарка ухопилась за Олександра Івановича як за єдиного лікаря-чоловіка і на всі його рапорти, де він просив пустити його в медсанбат діючої армії, категорично відповідала:

"Нема різниці, де лікувати поранених — на заході чи на сході, а в даному разі ви потрібні саме тут". Так він і не зміг вирватись з цього шпиталю в глибокому тилу, і хоч і носив вузенькі погони капітана медичної служби, та "пороху не нюхав...". Йому дали наприкінці війни медаль "За перемогу над Німеччиною", але він соромився про неї згадувати навіть у анкетах — адже цю нагороду одержували і люди, що працювали під час війни в тилу, тоді як молодий лікар повинен бути на фронті... Але сталось, як сталось, — казала часто мати Олександра Івановича, і він з гіркотою застосував тепер ці слова до себе. Може, саме через цю гіркоту Олександр Іванович, коли скінчилась війна й лікарі потяглись з евакуації на захід, попросився з Москви — на схід. Туди, де найбільше потребували тепер лікарів.

Коли Олександр Іванович прибув сюди з Намангана хмарного осіннього вечора, йому здалося, що війна скінчилась не рік тому, а тільки ось-ось тут одгриміли останні вибухи бомб і, певно, десь неподалеку ще куряться згарища.

З трьох будинків зацілів тільки один, найменший, у якому сяк-так розмістилась убога амбулаторія. Другий, призначений під квартиру лікаря, стояв без дверей і шибок; стіни в ньому облуплені, грубка й плита — напів-зруйновані, без дверцят і рушт; у подовбаній, де-не-де спаленій підлозі було вирубано подекуди дошки. Третій будинок являв собою цілковиту руїну. Тут залишились самі стіни з сумними отворами, де були колись вікна й двері... Ні даху, ні стелі, ні підлоги. Лиш кучугури битої цегли, сміття й покидьків.

У дворі буйно розрослись густі хащі бур'яну, де полювали на пташок напівдикі узбецькі коти, часом заповзало навіть гаддя, а коло вищербленого, в багатьох місцях пробитого дувалу нишпорили скорпіони... Шопи у дворі давно вже не було, тільки спиляні при землі пеньки від стовпів могли б ще нагадати про неї, але й вони потонули в бур'яні. Лиш стара брама стояла непорушно — міцна й статечна, як була ще за бая. Навіть у хвіртці збереглося вічко, через яке можна було глянути на вулицю, перш ніж одмикали на чийсь стукіт важкі засуви.

Пустка, руїна, самотність...

Лікареві Постоловському, коли він оглянувся довкола, стало навіть моторошно. Всього він сподівався, їдучи сюди, в цей глухий, віддалений кишлак: і відсталості та забобонів людності, і каракуртів та скорпіонів, і тропічної спеки, і тяжких пошестей, але тільки не такої руїни... Як на те, проти брами високо над головою звисала з сволока обірвана мотузка. Від найменшого подуву віте-рця мотузка гойдалася. Немовби зовсім недавно на ній завісився з розпачу якийсь бідолаха і його посинілий труп щойно винесли з цієї понурої пустки.

Перше, що спало тоді Олександрові Івановичу на думку, коли він трохи очутився від цього гнітючого враження, було: яке щастя, що він приїхав сюди сам спочатку, без дружини... Коли Ніна Олександрівна, знаджена, кінець кінцем, екзотикою Середньої Азії, приїхала сюди через вісім місяців, приїхала у відремонтовану, світлу квартиру, на все готовеньке, вона жахнулась, побачивши голі стіни третього будинку у дворі. А що ж було б, якби вона натрапила одразу на квартиру без дверей і шибок, на ці хащі бур'яну й цю мотузку над головою! Який Гвалг зчинила б вона, побачивши, як Олександр Іванович у перші дні сам забив у приміщенні двох скорпіонів на стіні!..

Та другого ж дня, глянувши ще раз на сумний вигляд амбулаторії і її двору в світлі ясного, сонячного ранку, Олександр Іванович з подвоєною енергією заходився давати лад. Ні, він не вдався в паніку, не відступив перед труднощами, не дезертирував полохливо з фронту відбудови! Лікар Постоловський не з таких... На те ж бо він і просився сюди, щоб іти не протоптаною стежкою, а — підіймати цілину. Щоб не сидіти тихо в затишному, пригрітому іншими попередниками кутку, а нести радянську медичну культуру туди, де її ще так бракує. Краще бути першим на селі, ніж другим у місті, — казали колись римляни, і він, лікар Постоловський, буде цим першим, справді першим, серед кишлакових лікарів Узбекистану!..

Багато часу, зусиль і праці коштувало йому, щоб упоратись з ремонтом амбулаторії і квартири, обернути цей величезний двір на молодий садок і город. Він сам, закасавши рукави, заповзято довбав навідліт кетменем засохлий глинястий ґрунт, копаючи ямки на дерева й поглиблюючи засипаний, ледве помітний арик, що ніс колись воду з вулиці в двір. З чола йому струменів піт, запікалися від спраги вуста, куйовдилося волосся, а він усе довбав і довбав. І бачачи це, мусили наслідувати його приклад і інші. На суботники, про які він заздалегідь сповіщав, приходили не тільки фельдшериця, санітарка й сторож, а й боніфікатор * та три акрихінізаторки **, що звичайно рідко бували в амбулаторії, попереджаючи спалахи малярії десь у кишлаках та на плантаціях бавовнику.

*Боніфікатор — медичний працівник, що винищує малярійних комарів.

**Акрихінізатор — роздатник ліків проти малярії.

Мовчки незадоволена з того, що її затримують на роботі, фельдшериця Таскіра терпляче носила відрами воду з арика, раз у раз демонстративно поглядаючи на ручного годинника; боніфікатор з акрихінізаторками виполювали бур'ян, рівняли горби й закидали ями, сторож Ісмаїл, попихкуючи цигаркою, мовчки садив дерева й важко, як муштрований слон у цирку, втоптував босими ногами щойно накидану землю, а санітарка Саодат метушилась між кучугурами сміття й цегли. Вона була дуже заклопотана своєю роботою, проте у виразі її обличчя так до кінця й застигло незламне переконання, що не лікарське ото діло махати кетменем та й ні до чого воно все це...

І все ж вони працювали. Робота вперто посувалася далі, і ось, нарешті, причепурено двір, посаджено садок, скопано город.

Цієї весни вперше зацвіли в садку низенькі вишні та урюк, вбиралися в силу молоді грушки й персики, а край садка напрочуд швидко

розрослися молоді тополі, і їх густі крони щільно сплелися між собою, створюючи в повітрі цупкий зелений тент. Під тополями, відмежовуючи садок від невеликого квадрата незайманої цілини, полишеної під власне двір, простягли в різні сторони свої чорні гілочки густі кущі жасмину, а перед ними парадним шерегом виладнались пишні жоржини.

І навіть тепер, задумливо йдучи двором від амбулаторії, Олександр Іванович — в котрий це раз — замилувало глянув на цю красу на місці недавньої пустки. І солодка хвилька гордощів, що це він дав їй початок і завершення, на хвилину огорнула його.

Він пройшов трохи осторонь від своєї квартири, де на порозі сиділа мати, й подався до голих стін третього будинку. Проте з-під його уваги не випала маленька, але досить характерна для їхньої родини сценка. З дверей квартири вискочив, штовхнувши в плече бабу, Вася. Одна щока його була одутла, до заслинених губ він притулив маленьку сурму, але дмухати в неї заважав йому напханий рот. Він дістав пальчиками з рота цукерку й простягнув бабі.

— їж, бабусю.

— Спасибі, Василько, їж, голубчику, сам. Тільки нащо ж ото ти стільки в рота набрав одразу?

— Щоб мама не бачила. Мама каже: "Не давай бабі цукерок".

— А баба й не хоче цукерки, їж, дитятко! — стара злегка відхилила Васину ручку, та малий, зворушений власним подвигом, затявся:

— Ні, їж! їж, бабо! Ну, Ьк!..

Щоб заспокоїти хлопця, стара взяла цукерку, піднесла до смаглих губ і удала, що їсть. Вона глибоко зітхнула, журно усміхнувшись, і погладила хлопчика по голові. Вася враз заспокоївся, проковтнув

цукерки й заплигав на одній нозі, щосили дмухаючи в свою сурму. Двір сповнився різкими, докучливими звуками, та стара терпіла, і, коли хлопець спинявся, щоб подивитись, як подобається його музика бабі, вона, усміхаючись, тихо хитала головою:

— Ой як гарно!.. То ти вже вмієш грати?

Ніна Олександрівна, причиняючи вікно, крикнула з кімнати:

— Васька! Досить мені на нервах грати, а то я викину цю неможливу дудку!

Малий знову підніс до рота сурму, але стара зацитькала на нього й пригорнула до себе:

— Ось слухай, Василько, я тобі пісеньку заспіваю.

Хлопець опустив сурму й уп'явся очима в бабин рот. А вона, гладячи хлопця по голівці, тихо приспівувала:

Ти ж, було, дударику, Ти ж, було, селом ідеш, Ти ж, було, в дуду граєш...

— Вася, спати! — почувся з коридору категоричний наказ Ніни Олександрівни, й спів обірвався.

Олександр Іванович через отвір увійшов усередину зруйнованого будинку, і хоч позаду у дворі стало нараз тихо, та спів матері ще звучав йому і думка сама виводила далі знайомі з дитинства, але давно вже призабуті слова:

Тепер тебе немає, Дуда твоя гуляє...

Чи то від цих слів і напівграйливого, напівсумного мотиву, який, може, збудив у душі якийсь давній-давній образ, чи то від присмерку цих голих стін, над якими високо в небі вже зайнялась перша зірка, Олександрові Івановичу стало журно.

Цей третій будинок, з якого можна було б зробити прекрасний дім пологіль, стояв ще й досі руїною!

Щоправда, тут не було вже битої цегли й покидьків — санітарка Саодат одучилась нарешті викидати сюди сміття й усякий непотріб, але голі стіни були кричущим дисонансом до підметеного, чистого двору, жоржин, жасмину й усього того, що встиг зробити тут Олександр Іванович.

Одне діло муляло Олександрові Івановичу мозок, як несплачений прикрий борг: будинок пологіль. Узбецькі жінки родять по кибитках * у жахливих антисанітарних умовах, часто-густо не викликаючи до себе ні лікаря, ні фельдшериці, і в цей час тут вакують ці голі стіни, що так і просяться під колгоспний будинок пологіль!.. Хіба ж можна з цим миритись на 31-му році соціалістичної революції!.. Олександр Іванович не раз ставив про це питання в районному відділі охорони здоров'я, але там не бачили ще для цього реальних можливостей, він клопотався про це і в області, але обласні працівники непорозуміло знизували плечима, покликаючись на компетенцію району. І узбечки родили й далі вдома по кибитках, а голі стіни все стояли сумним memento * серед двору...

'Кибитка (узб.) — хата.

І раптом Олександрові Івановичу спала знадна думка:

"А що, коли б відбудувати будинок пологіль власними силами? Не дожидаючи без кінця згоди району та його допомоги, асигнувань тощо, заохотити дехканів самотужки взятись за відбудову? Скажімо, порядком самозобов'язання, відповідної ухвали колгоспу?.. Поговорити спочатку з

окремими людьми, краще спочатку з тими, що найбільше лікувалися в нього, потім з правлінням найближчого колгоспу імені Ахунбабаєва..."

Олександр Іванович, дійшовши думкою до перспективи розмови з головою цього колгоспу, хитруватим гладким Рахімбековим, одразу зійшов до реальних обставин і тих завад, що стояли на путі до здійснення його задуму. Він навіть усміхнувся, уявивши собі, як Рахімбеков почне крутити. Ні, він не відмовить, бо це за узбецьким поняттям було б нечемно; він навіть погодиться, буде злегка підтакувати цьому бентежному, незрозумілому орис-докторові **, ба пообіцяє дещо, бо цього теж вимагає чемність; але можна бути певним, що сам він нічого не зробить. Дехкани взагалі не полюбляють лежати в лікарні, а щоб везти туди своїх жінок на пологи — годі й говорити!.. І раптом самим узятись будувати лікарню, цей будинок породіль, витрачати на це "марне" діло час, людську силу, будівельний матеріал, надто дерево, що так дорого тут коштує, обтяжувати коні!.. Ні, така непопулярна ідея навряд чи знайде собі хоч трохи прибічників!

І все ж це треба здійснити.

Конче здійснити!

'Memento (пат.) — пам'ятай. *Орис —доктор (узб.) — лікар-росіянин.

І знову Олександр Іванович пригадав, як попервах він мучився взимку з паливом, як без кінця посилав санітарку, фельдшерицю, нарешті бігав сам від одного голови колгоспу до другого, просячи приставити до амбулаторії бодай гарбу гузапаї, і все марно. Всі знали, що колгоспи повинні постачати амбулаторії паливо, всі погоджувались, обіцяли, а Олександр Іванович разом з фельдшерицею Таскірою і хворими мерзли в неопаленій амбулаторії.

Хтозна, скільки б іще довелося чекати тієї клятої гузапаї, якби лікар Постоловський не взявся за це по-іншому. Він більше вже не посилав

нагадувати санітарку, перестав ходити й сам. Поговоривши з секретарем парторганізації, він виступив на пленумі в сільраді, а потім скористувався з річних звітних зборів колгоспу. Тепер він уже не просив. З усім запалом і рішучістю, властивими йому, він перейшов у наступ. Він обвинувачував, картав, нарешті вимагав. І це дало наслідки. Тепер він забув уже й думати про гузапаю. Лиш голова Рахімбеков, зустрічаючись із ним взимку чи навесні, ще й досі вважав за свій обов'язок спитати: "Є, докторе, гузапая?" Та й то, власне, з чемності, бо він добре знав, що гузапаї тої тепер у докторхоні — повнісінько.

Чому ж бо й тепер не можна зламати щодо спорудження будинку породіль цієї байдужості, цієї заклятої інертності? Можна! І він, лікар Постоловський, це зробить! Лиш більше контакту з людністю, більше наполегливості, більше упертості.

Олександр Іванович і незчувся за думками, як зайшла ніч. Коли він повернувся знову в двір, уже зовсім стемніло і на небі, як золоті лелітки, густо розкидані на темно-зеленому оксамиті, ясно миготіли великі зорі.

V

Повертаючись після виклику до хворого, Олександр Іванович зустрівся коло брами з дружиною. В кремовому капелюсі з широкими вигнутими крисами, Ніна Олександрівна поважно підходила до брами, важко дихаючи від спеки й задухи. Ліва рука її, обтяжена скринькою з фарбами, знесилено звисала додолу, права — тримала на плечі розкриту червону парасольку. Пародія на кімоно, проте гарно пошита з кольорового смугастого узбецького єдвабу, де-не-де прилипла їй від поту до тіла, і Олександр Іванович мимоволі помітив, що бюст у дружини передчасно обважнів і взагалі з'явився нахил до небажаної зайвої огрядності. "І коли вона встигла так погладшати?" — здивовано подумав він. Адже, здається, ще так недавно вона була зовсім худенька...

— Ох, ця ще мені Азія! — важко зітхнула Ніна Олександрівна, високо підіймаючи через поріг вирізаної в брамі хвіртки стомлені ноги.

Коли вони опинились у дворі, Ніна Олександрівна млосно підвела вгору тонкі дужки ледь підфарбованих брів і, удаючи безпорадну, чимось покривджену дівчину, вередливо виставила пухку щоку:

— Поцілуй мене, папка! Я така стомлена, жах! Олександр Іванович, незважаючи на своє серйозне,

завжди зосереджене на якійсь думці обличчя і однаковий з Ніною Олександрівною вік, виглядав усе ж молодшим за неї, але в ті, треба сказати, не часті хвилини, коли Ніні Олександрівні хотілось виявити до нього ніжність, він утрачав своє домашнє ім'я Сашко і обертався на "папку", частково ніби з тої причини, що його ім'я Олександр було по батькові Ніни Олександрівни. Не сказати, щоб це йому в якійсь мірі подобалось, а часом, коли він був чимось заклопотаний, то навіть дратувало, але він не виявляв цього і мовчки, без особливого смаку цілував підставлену щоку. (Цілувати в губи йому дозволялося лише вночі, коли не було потреби боятись, що він зітре поцілунком з пишних уст Ніни Олександрівни вправно наведену фарбу).

Олександр Іванович був думками ще коло хворого, так і не розв'язавши остаточно питання, чи він зіткнувся тільки з гострим циститом, чи за високою температурою крилось іще щось, і йому було не до поцілунків. До того ж їх могли бачити Таскіра, Саодат і сторож Ісмаїл, та й мати, мабуть, уже виглядає їх на обід, а при матері він соромився й досі цілувати дружину, і Олександр Іванович завагався.

— Ну?..

Брови Ніни Олександрівни підвелися ще більше вгору, але вже не млосно, а вражено. Олександр Іванович знав з досвіду, що це віщує. За хвилину очі Ніни Олександрівни, ці все ж таки гарні, великі зеленаві очі,

які й привели його до шлюбу з нею, примружаться, а потім обдадуть його таким холодом, що краще не зволікати. І, соромлячись самого себе й невидимих сторонніх очей, він скоса зиркнув по сторонах і несміливо поспішив приторкнутись губами до жінчиної щоки.

— Що з тобою сьогодні? — здивовано повернула до нього голову Ніна Олександрівна.

— Як твої успіхи? — спитав він штучно уважним тоном, простягаючи руку, щоб узяти скриньку з фарбами, але Ніна Олександрівна вже зрозуміла вартість його поцілунку й сердито одсмикнула назад руку з скринькою.

— Так цілують тільки мертвих або бегемотів!

Ніна Олександрівна обурено одвернулась, випросталась і рішуче попрямувала до покоїв. Олександр Іванович хотів був відповісти жартом, але вчасно збагнув, що жарту в нього зараз не вийде, і мовчки переступив за дружиною поріг.

Останнім часом Ніна Олександрівна вся поринула в роботу над своїм новим малюнком, що зватиметься "Старе й нове". Цілими годинами вона просиджує під своєю червоною парасолькою на складаному стільчику перед мольбертом, малюючи напівзруйновану мечеть, коло якої ніби розташувались дитячі ясла. Насправді коло мечеті нема нічого — пустка, а дитячі ясла містяться геть далі через вулицю. Ніна Олександрівна заходить іноді й туди малювати типаж і окремі фрагменти. Але на полотні в неї це — єдиний ансамбль. Мечеть, що править на малюнку за тло, це і є "старе", а перед нею досить невигідно, як на лікарський погляд Олександра Івановича, стулились дитячі ліжка з немовлятами, далі бавиться цяцьками гурток узбецької малечі, й праворуч молода вродлива узбечка в тюбетейці, з-під якої на спину й груди їй звисає безліч тонко заплетених кіс, урочисто варить на примусі страву. Це — "нове", що має, видимо, різко контрастувати до мечеті й усього того

старого, що з нею зв'язане. Ніна Олександрівна хотіла була на малюнку посадити ще на кам'яних сходах до мечеті старого муллу в зеленій чалмі, який би ненависно, стискуючи кулаки, дивився на те нове, що так грайливо розташувалось коло нього, та Олександр Іванович одраяв. І дивно: Ніна Олександрівна цього разу чомусь послухалась його. А втім, може, просто не знайшлося натури, бо старі узбеки-мусульмани вороже ставляться до зображення людини.

Заради цього малюнка, що має, на думку Ніни Олександрівни, дати нарешті їй ім'я в малярстві, вона поступається навіть своїм правилом не дозволяти малому Васі товктись увесь час коло свекрухи, і хлоп'я ось уже який день лишається на кілька годин під її небезпечним впливом.

Олександр Іванович не годен самостійно оцінити задум і виконання малюнка. Хтозна — може, тут і є щось оригінального, щось вартісного, а може, це одна з незліченних варіацій того, що давно вже створили інші, дужчі, талановиті... Йому, власне, не дуже подобається сама ідея, та й у малюнку він не бачить нічого особливого, а пояснення Ніни Олександрівни, щедро пересипані словами "композиція", "колорит", "світлотіні", "барви", не дійшли ні до його раціо, ні до його емоціо. Навпаки, що більше вдивлявся він у малюнок, переводячи очі за вказівним пальцем Ніни Олександрівни з одного місця на друге, тим більше ці зачаровані слова скидались йому на сухозлотицю, що тільки для того були й вигадані, щоб прикривати бездарність. Щось примітивне, обмежене, а головне, пристосовницьке й разом із тим претензійне, кричуще вчувалося Олександрові Івановичу в малюнку дружини. Передусім він як лікар ніколи не погодився б розташувати дитячі ясла коло занедбаної мечеті, власне, серед пустки, тоді як дуже легко можна знайти в кишлаку скільки хочеш відповідних садиб; по-друге, узбечка-куховарка занадто вже декоративна, помпезна якась, — таких по яслах не буває; та й обличчя ясельної малечі вимальовано занадто пухкими й червоними, — справжні амури з міщанських листівок, а не діти узбецьких колгоспників!..

Проте свої міркування Олександр Іванович не висловлює дружині. Якось одного разу, ще за перших місяців їхнього родинного життя, Олександр Іванович допустився необачності й відверто виказав свої думки про художні вправи Ніни Олександрівни. Та вже тільки те, що Олександр Іванович у розмові вживав, до того ж невдало, а часом і зовсім не до речі, таких архаїчних термінів, як "декадентство", "футуризм", змусило жахнутись Ніну Олександрівну перед відсталістю її чоловіка, а потім на кілька днів обуритись. Що ж до самих поглядів Олександра Івановича на малярство, — вона й слухати їх не хотіла. Вона вже знала наперед, що то буде достеменний шишкінський ліс — темний, непрохідний, з ведмедями навіть...

І з того часу Олександр Іванович уникав торкатись цієї небезпечної, слизької теми. До того ж він, людина, що звикла до точних понять, почував себе досить непевно в сфері теоретичних абстракцій образотворчого мистецтва. Та й взагалі це його мало турбувало. З нього досить і його медицини, де він мріяв не тільки про широку практику, але в глибині душі, потай від усіх, — і про наукову кар'єру. Він пильно стежив за всіма новинами, переплачував і уважно читав медичну періодику й усіма силами рвався потрапити на наукові конференції в центрах. Тепер він знаходився коло класичної літератури, бо це потрібно лікареві. Він прочитав "Записки лікаря" Вересаева й серйозно взявся за Чехова. І цього стане з нього! Маючи дружину-малярку, він мало журився своєю некомпетентністю в малярстві, музиці й театрі.

Та зовсім інакше дивилась на це Ніна Олександрівна. Те, що Олександр Іванович не міг назвати жодного твору Мікеланджело, не знав, чим, власне, відрізняється Рембрандт від Рубенса, а з передвижників запам'ятав тільки чомусь Крамського, — не могло мати ніякого виправдання. Вона не раз уже гірко думала, що її шлюб і родинне життя з таким невігласом, її, людини мистецтва, молодої здібної малярки, яка ще в Московському художньому інституті (в — московському, а не в якомусь периферійному!) подавала великі надії, — не тільки страцша помилка, а й трагедія. І якщо її малюнки не проклали собі досі дороги не тільки на всесоюзні художні виставки, а навіть і на

республіканські і знаходили собі збут хіба тільки по робітничих клубах та районних чайних, то в цьому, безперечно, був винний лише її "сухар" і ті умови, які він створив для неї. ("Сухарем" Ніна Олександрівна прозвала якось Олександра Івановкча в хвилини надзвичайного роздратування і закріпила це прозвисько за ним до чергових непорозумінь). Одвер-то кажучи, він зовсім не пара їй. Просто вона легковажно пішла колись за голосом пристрасті й знизилась до нічим не примітного, звичайнісінького собі лікаря Постоловського. А надто ця неможлива свекруха, його Мати! Ніна Олександрівна звертається до неї принципово тільки на ім'я та по батькові, навмисно,, як здається Олександрові Івановичу, підкреслюючи надто вже чіткою вимовою її досить-таки простецьке, так би мовити, плебейське ім'я — Одарка. З нею Ніні Олександрівні доводиться ділити й господарчі турботи, в яких вона бере на себе організаційну частину, а виконання лишає свекрусі. А головне те, що Ніна Олександрівна мусить з цією прикрою, мовчазною жінкою, з якою в неї нема й не може бути нічого спільного, з жінкою, що геть уся зачучверіла в міщанських буднях якогось там Переяслава і самою вже своєю присутністю накладає на все довкола відбиток міщанства, — жити в одній квартирі, мусить раз у раз зіткатися з нею в усяких домашніх дрібницях, мимоволі вважати на неї, лишати з нею дитину! Ніні Олександрівні страшно навіть подумати, чого тільки може набратись від своєї баби її Вася, що, як дитина, спритно загрібає в себе і добре, й зле. Ця мова, ці вислови, манери, фі!.. І це все тільки тому, що старій ніде більше подітись, як тільки в свого єдиного тепер сина Олександра. Не наплодила, бачите, більше дітей, у яких можна було б, принаймні хоч по черзі, доживати віку!.. А яке до цього діло Ніні Олександрівні? Чи ж винна вона, що в старої нема навіть родичів, які з ласки притулили б її в себе? З якої речі Ніна Олександрівна мусить псувати своє власне життя, обмежувати себе, зв'язувати, тіснитись, нарешті, звужувати свою творчість?.. Добре хоч, що стара звичайно мовчить, майже ніколи не сперечається; навіть ніби намагається догодити Ніні Олександрівні. Та дарма! Ніна Олександрівна відчуває, що свекруха не любить її, не схвалює вибір сина і на всі оті невістчині малюнки, мольберт, палітру, пензлі й тюбики з фарбами дивиться косо, як на дурні пустощі. Стара намагається навіть не підходити близько до

тих невістчиних забавок, але Ніні Олександрівні досить і того, як свекруха часом кине на її художнє начиння свій сухий, отруйний погляд і тихо зітхне; а коли до цього Ніна Олександрівна помітить ще на обличчі свекрухи цей пісний вираз непричетності, сторонності, якогось гадючого нейтралітету, який стара так артистично вміє робити, по-особливому стуляючи свої запалі сині губи, — Ніну Олександрівну охоплює лють, і вона ледве стримується. І тоді знову вона обурено думає: "Та що з того, що в неї є тільки один син! Хіба не можна жити нарізно? На іншій, окремій квартирі чи ще краще — іншому місті, щоб рідко бачитись? Можна! Безперечно, можна!.. Ну, розуміється, їй треба допомагати, Олександр повинен надсилати їй гроші — аліменти, чи як там воно офіційно зветься, і все було б гаразд. Живуть же інші так!.. А от скажи це Олександрові, порадь йому по-хорошому, — враз замовкне, насупиться, піде з дому й навмисно буде пропадати десь у кишлаку, а то й зовсім зникне до району чи навіть до області, вигадавши якісь штучні, невідкладні справи, а дружина — залишайся вдвох з свекрухою, терпи її нестерпну присутність наодинці!.."

Ні, що там і казати! Для мистецтва, для творчості потрібні насамперед умови, а ось їх у Ніни Олександрівни саме й нема...

Ніна Олександрівна відгорнула назад широкі рукави пишного кімоно й підійшла до вмивальника помитись. У білій емальованій мисці вона одразу помітила серед мильної каламуті білі плями фарб. У кутку коло своїх цяцьок підозріло тихо сидів на підлозі Вася й боязко зиркав на матір.

— Ти знову, Васю, бавився з моїми тюбиками, витискав фарбу? — грізно обернулась до нього Ніна Олександрівна. — Негайно ж до мене! — наказала вона і ще далі, за лікті, закасала рукави.

— Признайся — брав фарби?

— Ні-ні-ні... Я — трошки квачики...

— Не "ні-ні", і потім — що це мені ще за "квачики"! — одразу ж виправила Ніна Олександрівна й страдницьки звела вгору очі, натрапивши на ці свіжі сліди лихого впливу свекрухи. Вона захитала несхвально головою, глибоко зітхнула й знову взялася за Васю. — Поперше, ніколи не треба брехати, а по-друге, ти йди сюди, до мене, а не сиди там!

Передчуваючи неминучу розправу, хлоп'я, огинаючись, подалось з місця й заздалегідь наготувалось розплакатись. Коли залишилось два кроки, малий змінив тактику й, простягаючи вперед рученята, кинувся зо всіх ніг до матері:

— Не бу, не буду, мамо!..

Він знав уже, як зм'якшуюче впливає це на батька, коли той гнівається, і зважився застосувати цей спосіб і до матері.

— Ні, ти мені спочатку скажи, навіщо ти брав фарби?

Ніна Олександрівна вперлась руками в боки й розставила ноги, готуючись до тривалого допиту, та в цей час коло неї з двору тихо пройшла стара з порожньою брудною мисочкою в руці. І тільки-но Ніна Олексавдрі-вна побачила цю нікудишню мисочку з діркою в дні, заткнутою ганчіркою, як увесь її гнів переметнувся з Басі на свекруху.

— Боже! Ви, Одарко Пилипівно, всяку гидоту тягнете в дім! — сплеснула руками Ніна Олександрівна, а Вася, користуючись з нагоди, тихенько позадкував подалі від біди.

— Я тільки вимию і зараз же її винесу, — поспішно проказала стара.

— Можна вимити й надворі. Треба ж нарешті пам'ятати, що ви живете в квартирі лікаря! — кинула їй навздогін Ніна Олександрівна й заходилась намилювати руки.

Олександр Іванович чув цю сцену з другої кімнати, куди зайшов перевзутись у капці. Йому було байдуже до того, що мати занесла до покоїв якусь там мисочку, хоч він одразу догадався, що це, мабуть, та сама, з якої мати нещодавно годувала собаку, але він був незадоволений, що в матері знову виникають сутички з дружиною. Він ніколи не міг добрати гаразд, хто з них винен і що саме спричинялось до сварки, але він давно вже засвоїв собі погляд, що в хатніх чварах завжди бувають винні свекрухи й тещі, і тому ладен був наперед підтримати дружину проти своєї матері. Допіру він свідомо пропустив мимо вух "квартиру лікаря", що на ній зробила такий багатозначний наголос його дружина, хоч добре знав, що сама Ніна Олександрівна найменше вважала на це і, як на правду, то їх квартира, де Ніна Олександрівна захопила велику кімнату для своїх мольбертів, ескізів та етюдів, більше скидалась на якесь художнє ательє, аніж на квартиру лікаря.

"І чого вони заводяться? Чого не можуть поділити?" — досадливо подумав він і вийшов до великої кімнати, щоб, на випадок чого, вчасно спинити свою матір. Але матері й Васі вже не було в кімнаті. Ніна Олександрівна витирала волохатим рушником руки.

— Щось мені останній час з серцем недобре; мабуть, перевтома... Ти знаєш, Сашуню, я чогось така нервова стала, що просто не впізнаю себе!..

Не впізнав би своєї дружини, в якої так раптом змінився настрій, і Олександр Іванович, якби це сталось уперше, та він уже призвичаївся до таких змін. Призвичаївся він і до її скарг на здоров'я, коли виникало якесь непорозуміння з його матір'ю або мати нездужала. Він наперед уже знав, що досить матері лягти в ліжко, як одразу ж і в Ніни Олександрівни теж почне щось боліти. Якби це мова про кого іншого, він щиро засміявся б: з чого перевтома — з байдиків? Недобре з серцем при такому здоров'ї?! Ну, а щодо нервовості, то вона має рацію: Ніна, власне, справжня невропатка!.. Та цю думку про дружину він тільки здалека

відчув у глибині свідомості й зараз же погасив її. А Ніна Олександрівна, забувши вже і про серце, і про втому, жваво цокотіла:

— Ти подумай тільки — цей прикрий завмаг (здається, Абдулаєв його прізвище, він ще приходив до тебе просити направити його жінку на ВТЕК) мало не змусив мене тягти мольберта додому! Ніяк не хотів, щоб я поставила в крамниці до завтра. І "заважає", і "стороння річ", і "можуть зіпсувати"... Ледве умолила, такий нахаба! Ні в якому разі, Сашуню, не посилай його жінки! Треба, нарешті, навчити їх шанувати нас, а то на голову сядуть!..

Олександр Іванович не любив, коли дружина втручалася в його лікарські справи, і в інший раз він, безперечно, похмурився б, а може, й дав би якусь відсіч.

Спокійно, не підвищуючи голосу, дав би зрозуміти, що до цих справ — їй зась. Але тепер, після того невдалого поцілунку у дворі, а надто після її сутички з матір'ю, він сприйняв це, а тим більше її пестливе "Саціуню", як ознаку тривалого миру, й бадьоро підійшов до столу.

— Будемо обідати, Ніночко? Скажи матері, щоб подавала.

— Я зараз! — Ніна Олександрівна кинула на бильце ліжка рушника й, не дожидаючись цього разу свекрухи, сама заходилась накривати стіл.

Олександр Іванович давно вже знав, що, коли дружина сварилася з його матір'ю, вона намагалась бути ніжною з ним. Так було й тепер, але Олександр Іванович не хотів цього помічати, і те, що Ніна Олександрівна, як вправна, дбайлива господиня, заходилась поратись коло столу, трохи навіть розчулило його.

Ніна Олександрівна порозставляла тарілки, нарізала хліба, збігала на кухню розпорядитись і навіть сама дістала з шафи горілку і чарку.

— Питимеш, Сашуню? — Ніна Олександрівна злегка примружила очі й допитливо подивилась на чоловіка. Олександр Іванович був не від того, щоб випити інколи перед обідом для апетиту чарку, та й горілка не завжди траплялася в крамниці кишлаку, де за давнім мусульманським законом на неї і досі ще не було серед узбеків великого попиту, але зараз він і собі хотів піти на жертву дружині. Він знав, що Ніна Олександрівна не терпить запаху горілки, і якщо вона сама щойно запропонувала йому випити, то це означало неабияку ласку.

— Дякую, Ніночко! Я, мабуть, утримаюсь сьогодні...

Ніна Олександрівна моторно поставила карафку назад до шафи й кинулась до Олександра Івановича з розпростерлими до обіймів руками.

— Яким ти можеш бути хорошим, Олександре!.. — Вона охопила руками його голову, притиснула до своїх грудей і нахилилась до його вуха. Але не поцілувала, як того сподівався Олександр Іванович, а лиш, знизивши голос, тихо й ніби замислено додала: — ...Якщо захочеш.

Виріз на грудях кімоно Ніни Олександрівни розсунувся й показав білий краєчок сорочки. На Олександра Івановича нараз пахнуло знайомою близькістю її тіла, й він міцно обійняв хоч і досить гладкий, та все ж іще гнучкий стан дружини.

— Як я люблю дивитись на твоє обличчя, коли воно стає бліде від жаги! — сказала вона пошепки, охопивши долонями його скроні й зазираючи йому в вічі. Насправді обличчя Олександра Івановича зовсім не зблідло, і то Ніна Олександрівна сказала навмисне, вважаючи за потрібне час від часу розпалювати чоловіка, але йому хотілось пестощів, і він підвівся, щоб поцілувати у вирізі світлий трикутник її тіла, та в цей час рипнули двері й увійшла з каструлею в руках мати, а за нею вбіг, сміючись, Вася, що вже встиг забути про свій злочин і можливу кару за нього.

Ніна Олександрівна враз відійшла від чоловіка, дуги її брів звелися вгору, й вона, зітхнувши, сіла на своє місце до столу. І ще раз Олександр Іванович прочитав у її обличчі, що раптом стало таким сумним і тужливим, знайому скаргу: "Сам бачиш, як твоя мати заважає нам..." І цього разу він і сам відчув, що таки справді —мати заважає їм.

Мати обережно поставила каструлю на стіл і удала, ніби нічого не помітила. Вона сіла на своє постійне місце між сином і невісткою і, щоб розвіяти напружену тишу, яка одразу ж зайшла в кімнаті, тільки-но мати ступила сюди, сказала:

— Душно сьогодні щось...

— На те й Узбекистан, — сказав, аби щось відповісти, Олександр Іванович, а Ніна Олександрівна, зав'язуючи Васі на шиї серветку, не без отрути кинула в бік свекрухи:

— Коли душно, навіщо ж було тоді сюди їхати? Це ж Середня Азія, Одарко Пилипівно! Південь!

Мати здивовано підвела на невістку сумні, колись гарні, але давно вже вицвілі, завжди тепер вологі очі. Вона зовсім не сподівалася, що її слова, які нікого й нічого не зачіпали, можуть роздратувати невістку.

Ніна Олександрівна, високо піднявши над столом лікті, насипала ополоником по тарілках суп.

— Це я так просто сказала, — тихо, ніби виправдовуючись, промовила мати, але Ніна Олександрівна не хотіла впустити такої слушної нагоди.

— "Так просто" — не треба казати! А то виходить, немовби ми винні, що затягли вас сюди, тоді як...

—

— Гарячий дуже! — сказав, кладучи ложку на тарілку, Олександр Іванович, щоб не дати дружині закінчити те, чого не слід було казати. — Треба перед обідом, мамо, трохи прохолоджувати страву.

— Хіба Одарка Пилипівна коли зробить так, щоб ми могли спокійно поїсти! Або зовсім холодне подасть, або таке гаряче, що їсти не можна! — підкинула й собі Ніна Олександрівна, та Олександрові Івановичу це видалось уже зайвим. Він знову взяв ложку, підсунув до себе тарілку й нишком глянув на матір. Мати низько схилила над тарілкою голову й мовчки, похапцем їла. По правій щоці їй текла велика сльоза. Вона докотилась до крила носа, затрималась там на мить і обірвалась у тарілку. А за нею котилась, наздоганяючи її, друга, далі третя... Мати ще нижче схилила голову й ще швидше стала підносити до тремтячих перекошених губ таку ж тремтячу ложку з супом. А сльози їй усе текли й беззвучно капали в суп.

VI

Учора боніфікатор повідомив Олександра Івановича, що на деяких рисових дільничках, які посіяли подекуди на своїх городах окремі господарі в кишлаку, він знайшов анофелеса * Становище було загрозливе й разом з тим вельми делікатне. Щоправда, сіяти рис не тільки в кишлаку, а навіть ближче як за три кілометри від кишлаку було заборонено спеціальною постановою райвиконкому. Рисові поля на все літо затоплюють водою, і через те вони стають вигідним місцем для розплоду комарів. Боніфікаторам доводиться щороку багато морочитись коло них, заливаючи їх нафтою та всякими отруйними речовинами. Великі колгоспні рисові поля з їх стоячою смердючою водою, в якій мляво ворушились чорні п'явки й застигало, висунувши з води довгасті голови, розМаніжене спекою гаддя, ці нездорові місця, коло яких від задушливих випарів було важко дихати вдень, а ввечері не було рятунку від комарів, завжди справляли на Олександра Івановича відразне враження.

*Анофелес — порода комара — передатника малярії.

Якби на його волю, він охоче відмовився б від рису, аби лиш знищити ці постійні резервуари малярії. До того ж з ними було багато клопоту: нафти не завжди вистачало, а заливати рисові плантації отруйними речовинами було не зовсім безпечно — отруєної води могла напитись худоба, а то й діти-пастушки. Та принаймні ці плантації були хоч далеко від кишлаку.

За ці три роки лікареві Постоловському пощастило на сорок сім процентів зменшити число захворювань на малярію. Його ставили за взірець іншим не тільки районний маріолог Пісочкіна, а й обласна тропічна станція, що пропонувала вже йому самому посаду маріолога в одному з районів цієї замалярієної області, та Олександр Іванович, вважаючи за свій основний поклик фтизіатрію, відмовився.

З року в рік усе менше й менше тряс у нещадній пропасниці безгак * людей, і про постанову райвиконкому стали забувати. Не тільки сільрада, а й Олександр Іванович не звертав уже, як перше, уваги, коли хтось у кишлаку починав у себе на городі вирощувати рис. Тепер заходило на інше. Розплідники анофелеса в самому кишлаку! Попусти це, не вживи одразу рішучих заходів — і в серпні — вересні, саме коли розпочнеться гарячкова пора збирання бавовни, половина кишлаку буде лежати в малярійній гарячці. Але ось питання — яких заходів? Лити отруйну рідину, та навіть і нафту на ці дрібні, одноосібні ділянки, що живляться, як і вся рослинність у кишлаку, водою з ариків, яку хоч і загачують тут, та все ж вона просочується знову в арики, — розуміється, не можна. Це занадто небезпечно. Отже, лишається тільки нищити ці ділянки — спускати з них воду й надзелень косити коштовні стеблини, що дали б їх дбайливому господареві рис до плову. А в ці ж ділянки вкладено вже людську працю, час і збіжжя; їхній майбутній рис заплановано вже в розрахунках господаря! І ось для абстрактного загального добра нищити перед очима працівника його реальне добро!.. Це занадто тяжко, і не обійтись без небажаних, прикрих конфліктів, що їх так уникав Олександр Іванович, але іншої ради не було. В

'Безгак (узб.) — малярія.

цьому неприємному завданні, що нараз постало перед Олександром Івановичем як завідувачем лікарською дільницею, йому вже не впоратись самому з своїми боні-фікаторами та акрихінізаторами, тут треба насамперед громадської акції і адміністративного втручання, а може, й допомоги району.

І ось Олександр Іванович зібрався йти до сільради поговорити про це з головою і накреслити з ним план найближчих заходів. Водночас, може, він зустріне в сільраді й секретаря комсомольської організації Юсупова, і з ним можна буде почати розмову про відбудову дому породіль. Краще в цій справі починати з молоді, тоді легше зрушать з місця й старі.

Ніна Олександрівна позавчора поїхала до Ташкента купити фарби й заразом увійти там у стосунки з республіканськими художніми колами. Вася, якому тепер під доглядом баби другий день була козацька воля, набігався й солодко спав у ліжку по обіді. Матері не було ні в кімнатах, ні в кухні. "Треба все ж сказати їй, що я йду", —подумав Олександр Іванович і вийшов надвір. Матері не було й тут. Віддалік на східцях до амбулаторії сидів сторож Ісмаїл у довгій, майже до колін, білій сорочці й крутив з газетного клаптя величезну цигарку.

— Не бачив, Ісмаїле, моєї матері? — крикнув здалека Олександр Іванович. Ісмаїл шанобливо підвівся з місця й наставив до вуха долоню.

— Кого? Матері? — не зрозумів він спочатку, але зараз же похопився: — Старої? Стара пішла. Туди пішла...

Сторож Ісмаїл визнавав тільки Олександра Івановича. Він йому — начальник, від нього Ісмаїл одержує гроші за свою службу, він — чоловік. Усіх інших у дворі, в тому числі й Ніну Олександрівну та лікареву матір, він не помічав і намагався обминати: вони були жінки. І тепер, недбало махнувши засмаглою, аж коричневою рукою в бік садка,

він і голосом, яким сказав "стара", і всією своєю постаттю, що навіть повернулась спиною до садка, куди пішла мати, хотів показати, що йому зовсім байдуже, куди й чого ходять тут чужі жінки.

Олександр Іванович широкими кроками подався до садка, надумавши воднораз оглянути й свій "оільгосп", як жартома називав він город.

З вулиці долітало різке рипіння немазаної гарби, десь неподалеку бридко сурмив свою тягучу гаму осел, а в суміжному дворі вуркотіли узбецькі голуби. Це вуркотіння завжди наганяло на Олександра Івановича незрозумілу тугу. Здавалось, тутешні голуби не вуркотять одне до одного пестощі своєю голубиною мовою, як на Україні, а весь час ремствують на когось, дорікають комусь. І виходило в них чисто як людські слова: "Казав, не ходи! Казав, не роби!" І ставало гірко на душі, немов сам Олександр Іванович накоїв чогось непоправно поганого; ставало жаль чогось, немов щось втратив на безвік. А коли саме й де втратив — не знати. Лиш знову і знову: "Казав, не ходи! Казав, не буди!.."

Олександр Іванович поминув широку грядку цибулі, де рівними рядами, як у карликовому війську, здіймалися вгору гострі зелені списи, і з жалем подивився на змарновану під тутешніми огірками довгу грядку. Маленькі кущики буйно розрослися, довгу цупку гудину рясно вкривали жовті квіточки й на землі лежали, то закручуючись кінцями, як півмісяці, то вигинаючись чудними кривульками, великі світло-зелені огірки. Деякі з них сягали дивовижних розмірів, але їсти їх, як виявилось, не можна було: вони були гіркі, як хінін. Олександр Іванович і досі не міг збагнута, як то їх їдять узбеки, ба навіть непогано торгують ними на базарі.

За огірками, утворюючи ніби живий паркан в кінці городу, пишно розрослась, як маленький гай, грядка високої кукурудзи.

Олександр Іванович пригадав, як любив колись у дитинстві гризти гарячі качани вареної кукурудзи, чи "пшенички", як звали її на Полтавщині, й ніжно погладив барнаве волоття, що вже звисало з одного достиглого качана. Теплі спогади з далекого минулого спливли йому нараз у пам'яті, і Олександр Іванович спинився. Ось він хлопчиком, босоніж, у куценьких штанцях, разом з давно померлим уже старшим братом Костею приклеюють собі слиною до губів кукурудзяне волоття, як вуса, застромляють під кашкетики довжелезні волоттяні чуби, що звисають їм на очі, й отак загримовані йдуть до матері. Мати удає, ніби не пізнає синів, питає, чого цим дядькам треба, а вони захоплюються своїм маскарадом ще біль-

ще, змінюють свої тоненькі голоси на грубі, чоловічі, аж поки не спаде в когось одклеєний вус, і тоді мати здивовано впізнає свого Сашка чи Костика... І завжди в неї одразу ж знайдеться для обох хлопчиків чи пиріжечок гарячий, чи яблучко, а то й солодка цукерка... Дитинство!

— Скільки років відтоді минуло!.. — зітхнув Олександр Іванович.

— ..Л тепер і Костика вже нема...

Олександр Іванович здригнув. Це сказав не він, продовжуючи свої думки, а десь поблизу, за кукурудзою, він почув голос своєї матері. Олександр Іванович затаїв дух. Мати на півголоса тихо розповідала комусь:

— І Сашко став тепер зовсім не той... Ні, не той, що котись...

Олександр Іванович захолонув. Навшпиньки він ступив кілька кроків наперед і розсунув тремтячими пальцями гладке, як накрохмалене, кукурудзяне листя. Недалеко, край грядки, охопивши руками коліна, сиділа на землі спиною до нього мати. А насупроти неї лежала чорна узбецька сука і, втелющивши в обличчя матері своє єдине око, уважно слухала...

Почувши наближення людини, сука нашорошилась, настовбурчила вуха і збентежено підвелась на передні лапи.

— Не бійся, Жучко! Не бійся, собачко! її нема, вона поїхала... — погладила мати по голові собаку. — А от як повернеться і буде вдома, ти краще не приходь тоді, Жучко...

Олександр Іванович відчув, як болісно защеміло йому серце і якась гіркота підступила до горла.

"Та це ж чеховська "Туга" — "Кому повєм печаль мою?" — промайнуло на думці, і йому раптом захотілося вискочити з свого захоронку, кинутись до матері і, як колись у дитинстві, уткнути свою голову в її коліна. Щоб нічого не бачити й не чути. Лиш — материну теплу руку, що ніжно пестить його по голові. Лиш чути її тихий голос: "Не треба, Сашку, не треба ж так, дитятко!.."

Він навіть посунувся наперед, несвідомо стискаючи в кулаці пожмаканий кукурудзяний листок, але очі його мимоволі спинилися на собаці. Заспокоєна материними словами, вона знову лягла й поклала на передні лапи голову. Та єдине око її тепер дивилось просто на Олександра Івановича. Дивилось розумно й журно, ніби вона все розуміла, тільки не могла чи не хотіла висловити. І Олександр Іванович не витримав того собачого погляду. Він одвернувся і швидко пішов назад...

А вуста його шепотіли:

"Кому, кому повєм печаль мою?..

А голуби в сусідньому дворі все вуркотіли: "Казав, не ходи! Казав, не роби! Казав, не буди!.."

Коли Олександр Іванович опинився у дворі, він швидко підійшов до сторожа Ісмаїла й сказав:

— Чорної суки, Ісмаїле, не бий. Нехай ходить. Ісмаїл флегматично подивився на лікаря, злегка кивнув головою і відповів на цей раз чомусь по-російськи:

— Не будемо, докторе, ганяти чорної суки. Нехай ходить...

VII

Олександр Іванович підписав рецепт і подав хворій.

— Тричі в день перед їдою.

Низенька пацієнтка, в куценькому жакетику й білій хустці, з-під якої виривалось на волю неслухняне пасмо білявого волосся, сквапно підвелася з дзиґлика, і її жваві блакитні оченята, кокетуючи, всміхнулися лікареві.

— Дякую... Я хотіла ще, докторе... — Але далі вона завагалась.

— Прошу!

Олександр Іванович поклав на каламар перо і приготувався слухати.

— Бачите, я хотіла... — і знову біле личко невідомої пацієнтки, мало торкнуте засмагою від гарячого південного сонця, ніяково усміхнулось, і вона обірвала саму себе:

— Ні, я краще іншим разом... До побачення. І швидко вийшла з кабінету.

Олександр Іванович здивовано подивився їй услід і, коли двері кабінету зачинились за нею, перевів запитливі очі на фельдшерицю Таскіру.

— Хто вона? — спитав він.

— Баранова? Рахівничка із "Заготбавовни", — відповіла, нерішуче чомусь усміхаючись, Таскіра. Вона не була певна, чи можна і їй при роботі усміхатись, чи, може, годилось би лишатися серйозною.

— Дівчина? — спитав Олександр Іванович.

— Трохи... — І усмішка зійшла з обличчя Таскіри.

— Цебто як то — "трохи"? — здивувався Олександр Іванович.

— У неї, Олександре Івановичу, нема чоловіка. І дітей теж...

— Ну і що ж.

Таскіра почервоніла, опустила додолу свої маленькі нерухомі, як ґудзики, оченята і пошепки сказала:

— У неї був викидень...

— Значить, уже не дівчина, — усміхнувся Олександр Іванович.

— Ні, викидень на другому тільки місяці, — поспішила пояснити Таскіра. — Зовсім ще маленький...

— Значить, виходить, усе ж таки дівчина? — посміхався далі Олександр Іванович, відкинувшись на спинку стільця.

— Авжеж! Майже дівчина, — погодилась Таскіра, кліпаючи очима. Вона й досі не могла зрозуміти гаразд, з чого, власне, посміхається лікар.

Олександр Іванович голосно зареготав.

День був удалий. Передусім ще з учорашнього ранку почали ліквідовувати одноосібні ділянки рису в кишлаку, і ця марудна операція, що могла обернутись і так, і так, досі йшла добре. На допомогу Олександрові Івановичу районна тропічна станція прислала двох досвідчених боніфікаторів з гідропультами й матеріалом, та їм, власне, мало що лишалось робити, — діяли комсомольська бригада й робітники МТС під керівництвом другого секретаря райкому Федорова, що саме на той час нагодився на своєму газику в кишлак. До того ж, як виявилося з даних колгоспної бухгалтерії, ці ділянки належали здебільшого ледарям, що не покладались на майбутній доробок з своїх трудоднів у колгоспі, отже, сумління Олександра Івановича могло бути спокійним: ці крайні, але доконечні заходи не зачепили чесної праці трудівника.

Сьогодні Олександр Іванович зробив два штучні пневмоторакси потім — щільно зійшлися під металіч-

ні т у ч н и Й пневмоторакс — один із способів лікування туберкульозу легенів.

ними клямрами рівні краї рваної рани чола в парубійка-чабана з дальнього колгоспу, метко вирвано два міцні кутні зуби в старого узбека. Це третє надто тішило Олександра Івановича: бувши терапевтом, він почував себе не цілком певно, коли йому випадало в амбулаторії братись за роботу дантиста. Посилати ж хворих до районної поліклініки він уникав — на те-бо й лікарська дільниця в кишлаку, щоб лікувати на місці, а сільський лікар мусить бути, як кажуть: і швець, і жнець, і на дуду грець!..

Олександр Іванович був у доброму гуморі, йому хотілося трошки перепочити й розважитись між роботою. Фельдшериця Таскіра нагадувала йому шкільного товариша з молодших класів, що визначився колись на всю школу безглуздими відповідями. Спитає, було, вчитель географії, слухаючи його заучену розповідь про фауну Австралії:

"А слони, Петренко, в Австралії є?" І Петренко, знизавши плечима й спиною, немов дивуючись і ніяковіючи, що йому ставлять таке наївне питання, відповість: "Так вона ж маленька! Слонів там не може бути..." Або вчитель російської мови, розбираючи помилки в диктанті, спитає: "Петренко! Як треба писати: "цыплята" чи "цеплята"?" І Петренко, не змелькнувши оком, відповідає: "Так їх же кличуть: "Цып-цьш-цып!.."

Таскіра теж, коли Олександр Іванович якось випадково спитав її: "А чи знаєте, який народ говорив латинською мовою?" — зашарівшись від напруги, відповіла запитливо: "Здається, Олександре Івановичу, арапи?.."

І тепер оце Олександр Іванович попав у ту колію, коли йому хотілось розважати себе відповідями Таскіри, й він, усе ще посміхаючись, запитав її:

— Так чого ж від мене хоче ця "майже дівчина"?

В цей час у двері постукали й, оглядаючись назад, мабуть, на свого чоловіка або батька, до кабінету несміливо ступила узбецька молодиця. Вона тільки на мить зиркнула соромливо з-під опущених довгих вій на лікаря й почала щось довго шепотіти Таскірі.

— Ну що там? — урвався, з кінцем, терпець Олександрові Івановичу.

— У неї... — Таскіра ще раз нахилила голову дослухати хвору, але, так і не дослухавши, знову повернулась до лікаря.

— У неї, Олександре Івановичу, якась болячка в грудях.

—

— Болячка? — зморщився Олександр Іванович: він не любив, коли його помічниця висловлювалась не по-ме-дичному. — Хай покаже, роздягнеться.

Таскіра й молодиця знову зашепотіли щось по-уз-беїїькому, і молодиця категорично захитала головою.

— Вона не хоче... Соромиться і боїться: там дожидає її чоловік.

Олександра Івановича почала дратувати ця церемонія, що так часто траплялася туг під час приймання хворих жінок. Щоб скоротити її, він сказав Таскірі покликати чоловіка.

— Я крізь одяг не бачу. Це — лікарня, тут нема чого соромитись. Треба роздягатись і показати, де болить, — сказав він до молодого узбека, що винувато переступав з ноги на ногу, поглядаючи то на лікаря, то на фелвдше-рицю. Нарешті він рішуче повернувся до жінки, сказав їй щось на вухо й став осторонь, навіть повернувся лицем до стіни, щоб не бачити огляду.

Молодиця ще якусь хвилину вагалась, але так і не розляглась; лиш перемагаючи сором, вона розстебнула одним рухом пазуху, аж затріщала, розриваючись не по шву, матерія сорочки, й витягла з пазухи повні набряклі груди. Вона так і лишилась стояти на місці, не ступивши до лікаря ані кроку, і груди свої показувала, власне, Таскірі, а не лікареві,

Олександр Іванович важко підвівся з стільця й на ходу порівняв очима повні груди хворої, що лежали, трохи звисаючи, на її маленькій смаглявій долоні, з худим, змарнілим обличчям, яке враз скам'яніло й не

виявляло більше ні сором'язливості, ні страху, ні протесту. Олександр Іванович уважно помацав велику внутрішню пухлину і похмурився.

— Мастит Олександре Івановичу? — спитала збоку Таскіра, що й собі підвелась з місця за лікарем і своїми оченятами-ґудзиками пильно оглядала груди хворої.

Лікар не відповів. Він злегка натиснув долонями на хворе місце, і з блідо-коричневого соска виступила рожева краплина.

— Болить? — спитав він по-узбецькому.

'Мастит— запалення грудної залози.

Молодиця, не піднімаючи на лікаря очей, мовчки заперечливо хитнула головою.

Олександр Іванович ще раз глянув на землисте обличчя хворої, помацав під ближчою пахвою набряклі залози й проказав сам до себе:

— Ну, так. Так і є... Больових відчувань нема, підпа-хові залози збільшені, загальний кахексичний * вигляд...

Він важко зітхнув і повернувся до Таскіри.

— Ні, Таскіро, це не мастит.

Таскіра сіла за стіл, поставивши свої маленькі короткі ніжки в лакованих узбецьких черевиках на перекладинку столу, й узяла ручку, чекаючи, коли лікар продиктує діагноз, але лікар замислився і тихо повторив ще раз:

— Це не мастит...

Олександр Іванович підпер рукою голову й замислено дивився кілька хвилин на ріжок столу, потім стрепенувся і сказав Таскірі:

— Розпитайте, коли почалось... Власне, коли вона помітила цю пухлину.

Молодиця сквапно сховала груди й старанно застебнула пазуху. На всі запитання Таскіри вона відповідала нерішуче, мляво, аж її чоловік, що тепер тільки обернувся від стіни, почав їй підказувати.

— Як вона їсть? — спитав Олександр Іванович уже самого чоловіка.

— Нічого не хоче їсти! Ріжу, приміром, барана, мати зготує плов, а вона з'їсть трохи рису...

— Пишіть направлення до онкологічної клініки. Звісно, через райздороввідділ, а втім, можна й так, аби лиш швидше поїхала, — Сказав Олександр Іванович, повернувшись на хвилину до Таскіри, й потім знову до чоловіка:

— Так ось що: жінка дуже хвора, треба везти до Ташкента. І швидко, — завтра, не пізніше дозавтра, — не можна зволікати!

Чоловік хворої непорозуміло розвів руками:

— Ні, докторе, їй так нічого не болить, от тільки що в грудях у неї... І їсть, то правда, погано — ні барана, ні курки... Все тільки чай п'є, а так вона нічого... Навіщо ж до Ташкента? Може, й тут можна її якось?..

"Кахексичний — виснажений.

— Візьміть її на облік і через тиждень перевірте, чи відвезено, — наказав Олександр Іванович фельдшерица — Неодмінно, Таскіро,

перевірте! — повторив ще раз і похопився: — Адресу ж їх запишіть! — І знову до чоловіка:

— Тільки до Ташкента: жінка тяжко хвора, дуже тяжко... Неодмінно до Ташкента!

— А який же діагноз написати? — спитала Таскіра, коли, нарешті, впоралась нашвидку зо всім тим, що їй враз накидав одним заходом лікар.

— Діагноз? — здивувався Олександр Іванович, немовби його спитали про річ, давно вже всім відому і ясну.

— Який же діагноз! Усе ясно. Ніякого сумніву... Дай тільки, як кажуть, Боже, щоб це був — ранній, а не задавнений...

Він ще раз глянув на хвору й сказав, за звичкою переходячи на латину:

— Cancer mammae.

Помітивши, що Таскіра зморщила чоло, силкуючись пригадати й перекласти собі цю назву з фельдшерського підручника, він одірвав клаптик паперу й швидко написав на ньому: "Рак грудної залози". Ще раз подивився на хвору й посунув папірця до принишклої фельдшериці.

VIII

Рак!

Підступна, зловісна хвороба...

Тихо, часто без болю, без помітних зовнішніх ознак попервах, вона міцно хапає своїми цупкими пазурами якийсь орган людини й без жалю руйнує його. Та цього їй мало. її спрага нищити — невситима! І вона по лімфатичних путях розпросторюється далі, засилає в ближчі й дальні органи свої нищівні, диверсійні десанти — метастази* (*Метастази — частки-клітини ракової пухлини, що через лімфатичні путі потрапляють до інших органів.)

І ось дужий досі організм, іноді саме в розквіті сил, раптом, мов підтята в корінні рослина, — підтята нишком, крадькома, десь у глибині ґрунту, — починає занепадати, в'янути, всихати. Хвору людину охоплює загальна кволість, утома, недокрів'я, людина марніє, обличчя її набирає неприємного землистого кольору, сохне шкіра... А там, у тканинах ураженого органа, невпинно точиться страшна робота руйнації. Ракова пухлина росте, збільшується, — її клітини, ці мікровелетні-напасники, бурхливо множаться й ширяться. Мов хижаки, вони вдираються в суміжні міжтканеві щілини, руйнують здорову тканину і вкорінюються; і нема їм спину, і нема пощада ні життєво важливим органам людини, ні самому людському життю.

Та ось пухлина розпадається, розкриваються зруйновані кровоносні судини, — і нараз починається тяжка ракова кровотеча. І людське життя стає під страшну загрозу: кровотеча може перетнути його...

Хворій людині, знесиленій від великої крововтрати, може навіть на якийсь час полегшати, їй раптом починає здаватись, ніби хвороба вичерпала саму себе і ось уже кінець їй, за яким почнеться одужання...

Нужденна омана!

Леле, це не кінець хвороби, не поразка її, навіть не тимчасовий, змушений відступ, це — її перша велика перемога! її нездоланний дух нищення й загибелі вже прорвався далі по організму, розсипався загонами смерті, і хтозна, може,вже не в одному, а в кількох місцях

росте нова злоякісна пухлина, вдирається в нові тканини й нищить, нищить...

І отак до нового розпаду пухлини, до нової кровотечі, до тої останньої поразки, коли нарешті сили життя капітулюють перед силою смерті...

Олександр Іванович давно вже закінчив приймати хворих в амбулаторії, а думки про рак усе ще не покидали його. Він нашвидку пообідав і, щоб мати ввечері вільний час складати місячний звіт про роботу своєї дільниці, одразу ж, не чекаючи, поки спаде спека, пішов на виклик до хворого. Від хворого він подався за кишлак глянути, чи є ще гамбузії * в ближчих ариках, і задля цього, сам того не помічаючи, пройшов досить далеко вздовж широких плантацій бавовнику і тільки там, де починались залиті нафтою рисові поля, повернув назад.

Усе було гаразд. І у хворого був лише звичайний рецидивний напад давньої малярії, з яким могла б упоратись сама Таскіра без лікаря, і дрібненькі гамбузії щокроку виблискували в неглибокій воді ариків синювато-сріблястими блищиками, а коли, вертаючись додому вже іншою дорогою, Олександр Іванович зайшов до контори колгоспу імені Ахунбабаєва, — зайшов, між іншим, на всякий випадок, зовсім не сподіваючись кого-небудь побачити там у цю пору, він несподівано нахопився на засідання колгоспного правління. З його приходу всі, видимо, зраділи, і до Олександра Івановича звідусіль простягалися засмаглі руки, які всі треба було неодмінно потиснути. Лиш голова колгоспу Рахімбеков підозріло насторожився, але коли всунув у лікареву долоню свої короткі, як цурупалки, пальці, він з чемності мусив привітно усміхнутися також.

* Гамбузія — маленька рибка, батьківщина якої Італія. В СРСР гамбузію спеціально розводять у малярійних місцевостях, бо вона, охоче живлячись личинками малярійного комара, тим самим допомагає боротися з малярією.

— Алейкум селям, доктор!.. (' Алейкум селям (узб.) — відповідь на привітання: добрий день.)

"Яка слушна нагода, щоб поговорити про будинок породіль!" — подумав Олександр Іванович, але він ще не зважувався висувати питання про самозобов'язання колгоспу. Лише здалека натякнути б, так би мовити, — позондувати ґрунт, а там — видно буде. Він попросив слова й, звертаючись то до того, то до того члена правління, нагадав недавнє минуле, що вже скидалося на давнину.

— Всі тут пам'ятають, як не хотілось колись щепити віспу дітям, а тепер самі несуть дітей до докторхони, як тільки навесні починає цвісти урюк. А хіба не шкода було спочатку підставляти своїх дітей під уколи проти дифтерії? А тепер самі переконалися, що це треба робити, бо після тих страшних уколів діти перестали хворіти й вмирати від дифтерії.

Олександр Іванович помітив, що його уважно слухають, а дехто й ствердливо киває головою, і він, легко підбираючи прості, зрозумілі слова, казав далі:

— А як, було, огиналась попервах люди, коли їм по кибитках, а то й у полі на роботі брали кров, щоб виявити тих, хто хоч і не захворів ще, та вже носив у своїй крові заразу малярії; а як випльовували нишком гіркі таблетки акрихіну, які їм раз у раз давали, щоб попередити малярію.

Дехто з присутніх ніяково усміхався, хтось голосно зареготав і штовхав ліктем свого сусіда, показуючи на Ра-хімбекова. Рахімбеков опустив очі й мовчки дивився в стіл.

— А тепер малярія відступила, ми виганяємо її з нашого кишлаку...

Скоро зайшла мова про малярію, цей навісний без-гак, що так дався взнаки мало не кожному дехканові, всі заворушились, пожвавішали,

почулись схвальні вигуки. Бо таки, ніде правди діти, цей чудний, молодий орис-доктор подолав у кишлаку безгак! Навіть Рахімбеков — чи то тільки з чемності, чи щиро — прошипів у свої чорні, злегка посріблені звислі вуса:

— Яхші! * ('Яхші (узб.) — добре.)

— Все, до чого я досі закликав людей, усе, що ми робили, — виправдало себе далі, — сказав Олександр Іванович і перейшов до слизької теми про будинок породіль.

Щоправда, Рахімбеков насупився й уже не казав більше "яхші", та інші члени правління, немовби зачаровані попередніми лікаревими словами, співчутливо всміхалися й тепер і кивали на знак згоди.

І тоді Олександрові Івановичу раптом промайнуло на думці: "А чому б не спробувати поставити це питання на всю'широчінь тепер? Зараз же?.. Куй залізо, поки воно гаряче!" — І Олександр Іванович запропонував узяти колгоспові зобов'язання збудувати будинок породіль.

Обережний до всього нового, що завжди несе з собою стільки клопоту й турбот, а чи ж дасть користь — не знати ще, Рахімбеков сподівався й цього разу одбутись самими тільки розмовами, загальними, невиразними обіцянками. Слово — не папір: сказав та й забув. Печатки на ньому не відіб'єш!..

Та, саме знаючи це, Олександр Іванович запропонував тепер же, вліті, почати підвозити будівельний матеріал, а там далі, коли зберуть бавовну й звільняться робочі руки в колгоспі, заходитись будувати.

Чи Олександр Іванович заскочив їх зненацька, ґвалтом, чи їм було незручно відмовляти лікареві, який уже зробив для дехканів у кишлаку чимало доброго, — його пропозиція не викликала заперечень, навіть

голова Ра-хімбеков не зважився сказати чого проти, і Олександр Іванович зажадав, щоб її одразу ж, при ньому, записали до протоколу. З того, що лице Рахімбекова стало сумне, як тільки секретар почав нашвидку дрібно грамузляти на папері постанову, а потім і зовсім затьмарилось, коли секретар поставив останню крапку, Олександр Іванович збагнув, що він виграв справу. Що написано пером — не вивезеш волами! І, напевно, Рахімбеков уже гірко думає: якщо це діло таки дійшло до паперу, — його доведеться виконувати. Папір — то не жарти!

Так легко зійшов Олександрові Івановичу важкий початок цієї сумнівної справи, що він аж здивувався, коли, приязно розпрощавшись з усіма, знову опинився на вулиці. І, напевно, він усю дорогу додому та, мабуть, і вдома ще довго думав би про майбутній будинок породіль. Він ще не втратив юнацької здібності захоплюватись, а захопившись чимось, не міг уже одірватись від нього думкою, поки не доводив діла до кінця. Так і тепер, ідучи посеред вулиці, він уже планував би цей будинок, прикидаючи, вираховуючи, бачачи вже побудованими просторі, світлі палати, і обмірковував би, як і чим їх устаткувати.

Та цього разу, мимо його волі, коли він відійшов від колгоспної контори, його думки знову повернулись до узбецької молодиці, в якої він сьогодні виявив рак. І, як завжди, коли він зіткався в своїй практиці з тими хворобами, проти яких ще не було винайдено радикального специфічного лікування, його охопило почуття досади, що поволі переходило в тугу.

...І рентген, і радій, і операції електроножем — і все ж рак лишається раком. Лишається тяжким захворюванням, що дає велику смертність...

"Нас учили, — розмовляв сам з собою Олександр Іванович, — що раннє оперування ракової пухлини часто дає великий ефект. Гаразд! Та як забезпечити це раннє оперування, а для цього — забезпечити перш за все раннє виявлення раку? Таж сам хворий не зазнає спочатку ні болю, ні яких інших неприємних відчувань і тому не турбується, не

квапиться до лікаря. А якщо, кінець кінцем, і зверне увагу на свою дивну "болячку", що не болить, то... От звернулась би сьогоднішня хвора до якої-небудь Таскіри на фельдшерському пункті в дальньому кишлаку — і та лікувала б її іхтіолом від маститу, поки... поки не стали б марними всякі медичні заходи... Та чи ж завжди й ми, лікарі, вчасно діагностуємо рак? Ми маємо для діагностики наше знання, наш більший чи менший досвід, ми маємо до наших послуг рентген, лабораторний аналіз, біопсію, і все ж — скільки ще лишається в нашій амбулаторній практиці нерозпізнаних випадків раку, тим більше — ранніх випадків!.. Та й що, власне, ми знаємо про рак? Як порівняти, то не так уже й багато. Ми знаємо тільки, що з якоїсь причини група клітин епітелію раптом починає велетенськи рости, множитись і проростати в здорову тканину. Але що за причина цього незвичайного зростання? Чому саме ця, а не інша яка, така ж епітеліальна група клітин перетворюється на грізний початок злоякісної пухлини?.. Є в нас і теорія механічного подразнення клітин, і вірусна теорія, і ще кілька теорій про походження раку, — і ні на одній з них не можна остаточно спинитися, ні одна не дає вичерпної відповіді... Або — що таке, власне кажучи, ракова кахексія? Вплив злоякісної пухлини на склад крові й на обмін речовин? Інтоксикація, отруєння організму токсинами, що їх виділяє ракова пухлина? Але які ж саме зміни складу крові відбуваються у хворих на рак? Що це за токсини? Яка їх природа? Які є засоби боротьби з ними?..

Все це ще неясно, туманно... Я твердо знаю лише, що рак — це хвороба не тільки якогось одного ураженого органа, а — всього організму людини; я знаю, що ракову пухлину треба якомога раніш діагностувати й по змозі щонайшвидше оперувати. Оперувати радикально, вирізуючи без жалю довколишню здорову тканину й ближчі лімфатичні залози. Та хіба цього досить? Хіба я можу на цьому заспокоїтись?.."

Ці хвилини невдоволення собою, своїм знанням, своїм досвідом часом находили на лікаря Постоловського. Та він не гнав їх від себе. Це було чесне, святе, як казали колись земці-лікарі, невдоволення. Це була жагуча потреба шукати нових способів, нових методів, коли хотілося

поглибити свої, здавалось у ці хвилини, обмежені знання, поширювати й множити свій досвід, аналізувати й дошукуватись правильного синтезу, сміливо розривати непроникливу завісу незрозумілого, невідомого, що гальмувало лікування, а іноді й не давало врятувати життя людині...

І як завжди, — на зміну гнітючого усвідомлення своїх обмежених можливостей, своїх замалих сил перед страшною недугою Олександра Івановича пойняв наплив лютої енергії. Ні, він, розуміється, не може спинитись на сумній констатації, що рак усе ще лишається тяжким захворюванням, проти якого, крім раннього оперування, ще нема радикального лікування. Воно буде. Безперечно, буде!.. Людство вступило вже в новий, щойно розпочатий атомний вік, і хтозна, чи не йде за ним далі і доба подолання раку? Може, не за горами, може, через яких кілька літ ми будемо лікувати рак так само успішно, як лікуємо тепер, наприклад, сифіліс, що його ще так недавно вважали за невиліковну хворобу... Радянська епоха відкрила й нову блискучу еру в медицині. І медицина на шостій частині нашої планети вступила в свій золотий вік. Праці академіка Павлова, справжні чудеса, що показав у своїй клініці з пересаджуванням тканини Філатов, наша найкраща в світі апаратура, вся система радянської охорони здоров'я — хіба це не свідчить, що й цього ворога людини буде остаточно викрито, переможено й знищено.

Невпинно працює творча думка радянських учених. У онкологічних інститутах глибоко, всебічно досліджують рак. Там на підставі нагромадженого досвіду виробляють засоби боротьби з раком. Онкологічні відділи обласних і міських лікарень, протиракові пункти амбулаторій єдиним фронтом наступають на рак, і в цьому бою рак, кінець кінцем, не витримає. Ні!

Скрізь перемагає радянська людина, — переможе вона, без сумніву, й тут!

А тим часом, якщо для раннього оперування раку треба, щоб хворі раніше звертались до медичних закладів, а там — раніше розпізнавали

рак, треба набагато посилити санітарно-просвітню роботу серед людності, треба самому прочитати низку лекцій про рак, раз у раз проводити з людьми бесіди про нього, щоб привернути людську увагу до цієї хвороби, змусити людину насторожитись, перевіряти саму себе. Треба провести кілька профілактичних оглядів, бодай серед організованого колективу; навчити Таскіру, а надто фельдшерів на медпунктах дільниці правильно діагностувати рак...

О як багато ще треба зробити і як мало ще в цій царині я зробив! Власне кажучи — майже нічого...

IX

Занурений у ці думки, Олександр Іванович уже підходив до лікарняної садиби, коли це раптом, немов прокинувшись, побачив на одному боці вулиці узбецьких дітлахів з ломаками й каменюками в руках, а на другому, недалеко від лікарняної брами, свою матір у довгій чорній сукні.

"Така спека надворі, а вона все в чорному ходить!.. Треба буде щось набрати їй, якогось полотна абощо..." — подумав він і звернув з середини вулиці, де йшов, замислившись, до матері. Мати щось казала до дітей і сварилась на них пальцем.

— У чому річ? Що це ти з ними воюєш? — лагідно спитав він, пильно вдивляючись в обличчя матері, й подумав: "Як вона змарніла тут! Така худа стала... Зовсім не зносить спеки стара. Ні, таки конче треба їй якусь світлу суконьку, а то вся в чорному, як черниця колись..."

Мати перевела на Олександра Івановича сумні, стомлені очі.

— Та ось напали на Жучку... І гляди ж, які погані діти — ломаками, каменюками на неї!..

Тільки тепер Олександр Іванович помітив за материними ногами чорну суку. Перемагаючи страх перед новою людиною, вона тятлась мордою до материної долоні, не спускаючи в той же час свого єдиного бентежного ока з рук і ніг Олександра Івановича.

— Ти знову з нею? Навіть ім'я вже їй вигадала! —усміхаючись, похитав головою Олександр Іванович. Йому пригадалось, як давно колись, ще за життя батька, запеклого мисливця, мати ненавиділа рушницю й усі ті ягдташі, барклаї і капсулі, що полонили її чоловіка кожного ловецького сезону, коли неборака-батько за полюванням забував про все на світі. Спокійна й лагідна в усьому іншому, вона не терпіла полювання і всього, що стосувалось до нього, а надто тої осоружної мисливської собачні, тих усяких лавераків, пойнтерів і хортів, що їх цілу зграю, як якийсь поміщик, розвів був не про свою кишеню дивак батько, бувши тільки земським діловодом... Мати не могла погодитись — ну як ото можна стріляти бідних пташок і нещасних полохливих зайчиків? Проте вона сама скубла й смажила забитих качок і бекасів, шпигувала салом зайців, а своїми заячими паштетами здобула собі славу між знайомими й сусідами. Та сама вона ніколи не їла дичини, запевняючи, що від дичини завжди тхне собакою...

І ось тепер — ця прив'язаність, ба навіть якась зворушлива любов до бридкої одноокої суки! З чого це?..

— Ці погані хлопчиська просто їй життя не дають, — і мати погладила собаку по голові. — Не бійся, Жучко, тебе тепер не займуть.

Сука перевела на неї з Олександра Івановича вдячне око й ніжно лизнула довгим язиком її суху, зморщену руку.

— Жу-учко, Жу-учко! Кудлата!.. — тихо пестила собаку мати, журною усмішкою відповідаючи на її собачу щирість.

— Жучка йок! Узбек іт! * — крикнув через вулицю, виступаючи наперед, якийсь зухвалий хлопчисько, і Олександр Іванович одразу впізнав його. Цей замурзаний халамидник із злодійкуватими метушливими оченятами не раз забігав на лікарняний двір, пропонуючи купити в нього яйця. "Бир сум! Бир сум!" ** — показував він пальця й витягав з брудної пазухи біле тепле яйце. Олександр Іванович звичайно гаав його з двору; мати теж махала на нього рукою: "Іди собі, чортеня мале, прости, Господи!" Вона підозрівала, що малий шибеник не інакше як краде у своєї матері ці яйця; а Ніна Олександрівна, перемагаючи огиду до його брудного вигляду, часто купувала в нього, виторговуючи за карбованця два яйця, і потім за обідом хвалилась, як вона вміє дешево купувати.

*'Жучка йок! Узбек і т! (узб.) — Не Жучка! Узбецький собака!

— Б и р сум! (узб.) — Один карбованець!

— Ану, котрий це там? — підніс голову Олександр Іванович, удаючи, ніби він наміряється рушити на бешкетників. Зухвалий хлопчисько нахабно засміявся широким ротом, та все ж позадкував і сховався за чужими спинами.

— Всі її б'ють, усі цькують, а якби ти жав, Сашку, яка вона розумна! — замислено сказала мати й подивилась на собаку, що несміливо терлась брудною мордою об її стегно. — Вона, бач, навіть ділиться з кимось — з дитиною своєю чи, може, з матір'ю. Односигь свою їжу комусь. А сама ж така голодна!

— Ну, це вже занадто! Це твоя фантазія, мамо, — не повірив Олександр Іванович.

— Не віриш? Ось я покажу зараз, ходім, — сказала мати й, ідучи в двір, покликала собаку: — Жучко! Жучко! Йди сюди.

Олександр Іванович знизав плечима, усміхнувся й пішов за матір'ю. І тільки-но він зник за брамою, як позаду, на вулиці, знову знявся дитячий регіт і крики:

— Жуч-и-ка! Жуч-и-ка! Ха-ха-ха!..

Мати принесла з кухні стару миску з спеціально звареними для собаки курячими потрухами й поставила перед Жучкою. (Ніни Олександрівни ще й досі не було з Ташкента, і мати, видимо, почувала себе повною господинею). Коли миска опинилась на землі, ошелешена Жучка жадібно потягла носом повітря й, не рухаючись з місця, здивовано дивилась то на миску, то на матір. Вона ніяк не могла повірити, щоб таке добро могло бути призначене їй.

— їж, дурненька! Чого ти?.. — заохотила мати, підсуваючи до неї миску. Жучка нервово замахала розтріпаним хвостом, лизнула з вдячності повітря й ще раз недовірливо подивилась на Олександра Івановича. Переконавшись, що й той не виявляє до неї ніяких ворожих намірів, вона обережно підступила до миски, ретельно обнюхала її звідусіль, потім завмерла, наче обмірковувала щось, і раптом потягла зубами з миски переплутані петлі варених курячих кишок. Вона спритно підкинула їх угору, щоб не бруднити об землю, і вдало закинула собі на шию й спину. Далі знову глянула на Олександра Івановича і його матір і яку хвилину не зводила з них ока, немов подякувала, повернулася вбік і, піднісши весело вгору хвоста, бадьоро побігла через кущі на город.

— Тепер, мабуть, десь зариє їх, щоб згодом поласувати, — сказав не зовсім переконано Олександр Іванович, але мати заперечливо похитала головою.

— Ні, Сашку, вона понесла комусь... І дивись, — сказала мати, трохи помовчавши, видимо, думаючи про щось своє: — Найкращий шматок понесла, що його і сама охоче з'їла б!..

Олександр Іванович зацікавився. Справді, куди й чого понесла сука те, що звичайно собаки хапають з льоту й миттю пожирають, не думаючи ні про що, окрім задоволення свого шлунка? А надто в такому, завжди голодному стані, як у цієї суки!

Олександр Іванович пішов, а далі побіг за собакою, не роздивляючись цього разу собі під ноги, де йому випинались на путі паростки помідорів і часом лежала на стежці гудина кандаляків. На хвилину Жучка зникла йому з очей, та ось її чорна спина мелькнула між листям гарбузів і знову поринула серед зела, немов собака пливла й пірнала якоюсь зеленою рікою.

Перед дувалом вона спинилась, трохи присіла на задні лапи й напрочуд легко перестрибнула через вилом. Далі побігла стежкою між грядками до сусідської кибитки.

Олександр Іванович поспішав, намагаючись не спустити собаки з очей. Він перебіг сусідським городом і наближався до кибитки, що причаїлась за густими деревами урюків і персиків, підійшов уже до виноградника неподалеку кибитки і тут крізь листя побачив у кутку Двору чорну суку. Турботно оглядаючись на гладенького песика, що з насолодою шматував зубами й лапами смачні курячі потрухи, вона бігла вже назад, на лікарняний Двір, доїдати в мисці помиї. Та, мабуть, і не слід було їй довго затримуватись на подвір'ї тих людей, що без жалю прогнали стару суку, скоро підросли її щенята...

Вражений Олександр Іванович, затаївши дух, стежив за собакою, і в думці йому — вже не мати, а хтось інший — знову проказав:

"Дивись: найкращий шматок понесла, що його і сама охоче з'їла б!.."

Проказав і важко зітхнув.

X

Тепер собака вільно днювала й ночувала на лікарняному дворі. її ніхто вже не проганяв, і всі за матір'ю Олександра Івановича стали звати її Жучкою. Тільки дивувалися: невже лікар не міг собі придбати кращого собаки, а не тримати коло себе таке страховисько? Таскіра навіть запропонувала Олександрові Івановичу принести від бухгалтера МТС хороше, пухнасте щеня, бо одноока Жучка занадто, мовляв, непоказна для лікарняного двору, та Олександр Іванович, на диво їй, відмовився.

Тим часом Жучка, діставши собі такого доброго ласкавого господаря, як мати Олександра Івановича, й вважаючи тепер усю лікарняну садибу за свій "дім", стала почувати себе певніше. Вона почала навіть гавкати, а далі й гарчати. Сука вже не шарахала, як очманіла, від усякого людського окрику і помітно погладшала; і тільки збавлене око почало чогось гноїтись. Олександр Іванович бачив одного разу, як мати чистою ганчіркою витирала собаці під оком, і Жучка терпляче витримувала ту операцію, а коли мати, закінчивши, підвелась, Жучка вдячно лизнула язиком її руку й весело замахала хвостом.

Жучка показала себе таки справді напрочуд розумною. Вдень, коли в амбулаторії приймали хворих і у дворі товклися сторонні люди, її рідко можна було тут побачити. Та тільки-но виходив з амбулаторії Олександр Іванович, а за ним Таскіра, далі Саодат і, нарешті, сторож Ісмаїл замикав ключем двері, Жучка одразу ж, не знати звідки взявшись, з'являлась у дворі. Хоч Ісмаїл не звертав тепер на неї ніякої уваги, та Жучка не могла йому подарувати колишніх побоїв і ображено відвертала від нього голову, надто коли Ісмаїл озброювався довгою мітлою, щоб підмітати двір, Жучка лягала на землі неподалеку дверей до квартири Олександра Івановича і своєю незалежною позою немов хотіла показати дурному Ісмаїлові, що тепер вона на однакових з ним правах.

Скидалось на те, ніби Жучка справді почувала себе на службі, і, поївши помиї та рештки обіду, які їй щодня виносила стара, вона заступала своє чергування на лікарняному дворі аж до ранку. Олександр Іванович помітив, що в першій половині дня, навіть коли хто з хворих приходив надто рано й знічев'я тинявся по двору, дожидаючи,

коли відчинять докторхону, Жучка пускала в двір усіх і нікого не займала; але з тої хвилини, як амбулаторні двері зачинялися по роботі, стороння людина не могла вже безкарно пройти в двір. Побачивши ще здалека, що хтось чужий одчиняє в брамі хвіртку, Жучка сердито гарчала, виявляючи своє обурення з нахаби, який невчасно лізе до амбулаторії; потім підводилась на передні лапи й гавкала, якщо той усе ж ішов далі; а коли й це не помагало і нахаба перся до зачинених амбулаторних дверей або, боронь. Боже, сунув до квартири Олександра Івановича, боязко поглядаючи на собаку й виставляючи перед себе ціпка, Жучка шаленіла. Не тямлячи ребе від гніву, вона зривалася з місця й несамовито кидалась на чужого, силкувалась видерти йому зубами ціпка з рук, вкусити за ногу або схопити за полу чапа-на. На чужих людей, що проходили в цей час двором у супроводі Олександра Івановича, а надто його матері, вона не кидалась, лише несхвально поглядала єдиним оком, немов хотіла сказати: "І як ото не соромно приходити в неробочий час, коли людям треба поїсти й відпочити по роботі!.."

Якщо мати йшла ранком на базар чи до крамниці, Жучка вважала за свій доконечний обов'язок ескортувати її, щоб боронити стару від собак та всякого лиха, яке могло її спіткати на вулиці серед чужих людей.

Тепер Жучка вже не була тою упослідженою й переляканою, як раніше, — вона не спускала ніякої кривди й люто огризалась на дітвору, що, як і перше, намагалась їй всяко дошкулити. Вона не боялась уже й Олександра Івановича і, розуміючи, мабуть, ким він доводиться старій, привітно махала хвостом, коли він проходив повз неї. Та коли одного разу він кинув їй шматок хліба й хотів підійти до неї ближче, Жучка, що потяглась була до хліба, враз одскочила назад. Вона переступала з ноги на ногу, вихляла хвостом, висолоплювала й знову сором'язливо ховала язик, але ближче не підступала. А її око, що дивилось на Олександра Івановича, казало:

"Ні, як собі там хочеш, а тобі я все ж не довіряю" Олександр Іванович пробував підкликати Жучку до себе, простягав до неї руку, манив новим шматком, та Жучка лиш тупцювала на місці й не йшла до нього.

"Кажуть, — пригадав собі Олександр Іванович, — що собаки й діти почувають людей, відрізняючи з першого погляду добрих від лихих... Дивно, чому ж вона не йде до мене?" — ображено подумав він, відходячи від собаки. І на душі стало каламутно, немов ця Жучка своїм єдиним оком бачила в ньому щось таке, чого він і сам за собою не помічав через усякий клопіт та роботу.

XI

— Яке смачне сьогодні молоко! — сказав учора ввечері Олександр Іванович, сам дивуючись, що йому раптом засмакувало воно, та за кілька хвилин він забув і про ці слова, і про молоко, jар якого взагалі був байдужій. Але ці незначущі, сказані мимохідь слова запам'яталися старій матері і ось цілий день не йдуть з думки.

З молоком у старої був завжди клопіт. У домі його брали тільки для Васі й Ніни Олександрівни. Стара не йшла в рахунок. Хоч її слабе нутро охотніше від усякої іншої їжі приймало б тепер молоко, та воно було дороге і тому не про неї. Не дивно, що невістка й гадки не мала запропонувати його свекрусі, а сама Одарка Пилипівна навіть тепер, коли Ніна Олександрівна поїхала до Ташкента, а вона лишилась у домі повною господинею, не зважувалась доторкнутись до такої дорогої їжі і все, що лишалось від малого Васі, подавала синові, а якщо той забував випити, ставила на кисляк.

Колись у Переяславі вона мала навіть свою корову, пила того молочка досхочу, ще й добрим людям давала. Але корову довелось продати, коли сини подались учитись до Києва й Москви; проте, живучи в Переяславі, мати ще дозволяла собі купувати на базарі глечик

ряжанки, а то й поласувати сметанкою, та про минуле краще не згадувати...

Невістці, як і в усьому іншому, вона не могла догодити з молоком, хоч якої мороки зазнала, шукаючи та вибираючи його на базарі. Воно не без того, що базарне молоко в кишлаку бувало часом і розведене, і волосинки в ньому плавають, і вершки зібрано, та де ж його взяти іншого — це ж не Переяслав тобі! Маючи тепер розв'язані руки в господарстві, стара заходилась напитати десь доброго молока, й таки напитала.

Кибитка, куди вона ходила оце кілька днів по молоко, була неблизько, і не кволим старечим ногам Одарки Пилипівни дибати б щодня в таку далечінь, та вона залюбки, коли надвечір спадала спека, а Олександр Іванович ішов на вечірній прийом до амбулаторії, брала за ручку Васю, а в другу руку кошика і в супроводі Жучки тихо йшла затіненою стороною на далеку вуличку. Квартиру вона не замикала, бо вже знала, що серед узбеків нема злодіїв і взагалі в кишлаку ніхто не переступить поріг чужої кибитки, поки господар не відгукнеться зсередини...

Одарка Пилипівна потроху вже стала звикати до цього чудного краю, де вліті пече нестерпно сонце, а взимку майже не буває снігу, де попервах їй усе здавалось тут таким дивним і немилим. Сумно було їй серед цих людей чужої мови й не наших звичаїв.

Проте як придивилась вона згодом, то й тут, на Узбеччині цій, були і люди хороші, і звичаї добрі. Надто подобалась їй узбецька чемність, а що вже до гостинності узбеків, то годі й казати: такої і на Україні не скрізь побачиш. Хоч до якої хати зайди — скрізь тебе пригостять, почастують чим хата багата. Бо такий тут закон з Діда-прадіда, такий звичай цього народу.

Дуже зворушувала Одарку Пилипівну і вдячність узбеків. Скільки разів бувало, що узбек чи узбечка, видужавши по хворобі, приносили ввечері на квартиру лікаря кошики винограду, персики, дині, а то й найцінніше, що в них є, — рис; і хоч син категорично забороняв те брати, але Одарка Пилипівна, щоб не образити щирої, вдячної людини та на догоду невістці — ніде правди діти, — тихенько брала ті подарунки...

От тільки з мовою їхньою — біда старій: нічого й досі не второпа, хіба що на митах їй пояснять, а в самої не навертається язик на ґерґотливі узбецькі слова. Ні поговорити з доброю людиною, ані слова подяки чи то привіту промовити. А хотілося б! Ой як часом хотілося старій погомоніти з живою душею, почути слово ласкаве, серце своє розраяти.

Одарка Пилипівна знала, що невістка гордує нею; якщо часом і озветься до старої, то хіба тільки коли наказує щось або ганить свекруху, а нема того, щоб лагідно, як то в людей, поговорити, порадитись про те, про се. Синові за всяким клопотом коло хворих, за паперами й книжками, за невісткою і зрідка за онуком — було не до балачок з матір'ю, та й відколи її Сашко став лікарем, Одарка Пилипівна з своєю малописьменністю та старозавітністю трохи ніяковіла перед своїм ученим сином; їй соромно було, надто при людях, звати його Сашком, коли навіть начальники величали не інакше як Олександром Івановичем. Де вже старій лізти до нього з своєю простою, немудрою розмовою! Досить з неї і того, що осторонь помилується на нього, потішиться, думаючи, як то високо піднісся її маленький колись Сашко...

Однак у кибитці, де вона почала тепер брати молоко, їй пощастило розговоритись. Усе подобалось їй у цьому домі: і дві прохолодні кімнати з такими ж глиняними долівками, як і на Україні, і охайні полотняні пашхони *, що здіймались над ліжками до самої стелі, і щось подібне до нашої галереї перед домом, тільки замість скляної зовнішньої стіни тут густо розрослись пишні виноградні лози; а надто подобались старій господарі дому, ця маленька узбецька сім'я, що складалася з молодшого брата-удівця та двох літніх, видати, й досі незаміжніх сестер.

* П а ш х о н а (узб.) — заслона з тонкої матерії над ліжком проти комарів та москітів.

Брата цілий день не бувало вдома — він працював у колгоспі на бавовникових плантаціях і тільки ввечері, коли приходила по молоко Одарка Пилипівна, повертався зморений, виснажений спекою, запорошений дорожнім пилом.

Треба було бачити, як обидві сестри, тільки-но брат переступав поріг, кидали печене й варене і заклопотано квапились подати йому то свіжої води напитись та вмитись, то рушника, то довгу білу сорочку. "Ну чисто тобі, як Марта і Марія коло Лазаря!" — тишком думала зворушена стара, поглядаючи, як жваво дріботять жіночі ноги під поділками довгих, аж до п'ят узбецьких сорочок, а на спинах то підіймаються, то опускаються прив'язані для чогось до коси маленькі гирки. Хоч і чудно було старій, що узбечки ходили в самих сорочках, без спідниць, але, може, саме через ці довгі, патріархальні сорочки, ці виноградні лози й персикові дерева та білі стіни без призьб чи то, може, мирний дух маленької злагодженої сім'ї навіював таке: старій здавалось у цьому домі, ніби якимсь чудом її перенесло в ті часи, коли на землі між людьми ходив Ісус Христос і, зглянувшись на горе сестер Марта й Марії, воскресив їхнього померлого брата Лазаря.

Умившись та перевдягнувшись у чисте, брат сідав їсти й охоче перекидався словом з Одаркою Пилипівною. Він— умів трохи говорити по-російському, і стара через п'яте-десяте розуміла його. Сестри хоч і не знали ні слова по-іншому, але були такі привітні, що Одарці Пилипівні здавалося, ніби вона розуміє їх без мови. Кожного разу, коли стара приходила до них по молоко, сестри починали метушитись, не знаючи, де її вигідніше посадити, а посадивши, одразу частували горнятком свіжого холоднуватого молока, приносили Черешень, урюку. Вони весь час лопотіли до неї по-узбецькому, і в тому ручаї слів Одарка Пилипівна схоплювала тільки окремі, дуже вже ласкаві слова "ала", "нан" і догадувалась, що її, апу, або, сказати б по-нашому, — бабу, добрі чужі люди припрошують випити молока з свіжим хлібом. І сама собі, в Думці,

стара перекладала, не помиляючись, звернені до неї слова приязних узбечок: "Та випийте ж молочка, та покуштуйте ж нашого хліба! Будь ласка! Що хата має, тим і приймає. Просимо!"

І як тоді хотілося розчуленій старій сказати тим добрим людям: "Людоньки милі! Як любо на світі жити, коли в хаті згода і приязнь, а не розбрат та колот! Таж і всім можна б отак жити й тішитись. То тільки злому, як писав наш Тарас Шевченко, — нема на всій землі безконечній веселого дому".

Та, на свою біду, стара не могла проказати всього того по-узбецькому і журно відповідала коротким "спасибі", "і нащо то ви мене так пригощаєте?", "хай вам Бог помага". Вона промовляла це так, як і в Переяславі, — по-українському, бо не можна ж ламати мову й перекручуватись, коли кажеш щирі слова, що линуть від самого серця.

Стара була далека від думки порівнювати, як туг до неї ставляться чужі люди і невістка та син удома, але їй не хотілося йти назад з цієї гостинної господи, і, коли все ж треба було підводитись і шукати Василька, що бавився десь у дворі з цапеням, вона мимоволі зітхала.

Одне тільки бентежило стару — ану ж зайде коли хтось із цих добрих людей до неї на лікарняний двір! Ото набереться вона сорому, не маючи змоги при невістці не те що почастувати — віддячити добрій людині за її ласку, як то годиться між людьми...

Та вчора трапилось таке, що тепер старій випала черга стати в пригоді цим добрим людям. Коли вона прийшла ввечері по молоко, брат привітних сестер лежав хворий у ліжку. Лице йому почервоніло й спухло так, що, коли він глянув на неї вузенькими, як щілинки, очима, Одарка Пилипівна не впізнала його. Сестри бідкались коло ліжка, щось лопочучи до брата, з чого Одарка Пилипівна вчула й зрозуміла тільки два слова: "Спиравка керак". Треба довідки. Довідки про хворобу, без

якої можуть бути в колгоспі великі прикрості в гарячу літню пору, коли на тій бавовні не обберешся роботи.

Ці слова Одарка Пилипівна добре запам'ятала ще з того дня, коли до них додому в неробочу пору приперся якось здоровісінький узбек з торбою рису й двома торішніми динями, поклав те все перед Сашком і безцеремонно сказав: "Спиравка керак, доктор!" Сашко дуже розгнівався і, навіть не оглянувши, прогнав того узбека з його простацьким хабаром. Відтоді, коли старій траплялося де чути оте "спиравка керак", вона сприймала ці слова як небезпечну ознаку симуляції і хабарництва.

Цей працьовитий брат гостинних сестер був таки справді хворий, та й не такі, видно, буяй його привітні сестри, щоб дурити лікаря й пропонувати хабара. Але як сказати про все це Сашкові? Стара знала, що син не любить, коли до хворого викликають не через амбулаторію, а вдаються до неї чи до Ніни Олександрівни, і завжди в таких випадках, підозріло позирає по хаті — чи не пахне це діло схованим уже подарунком-хабаром. Ану ж, не дай, Господи, сестри по простоті, вболіваючи за брата, ляпнуть і при Сашкові своє: "Спиравка керак", а той розсердиться й піде, не глянувши на хворого! Справа набирала делікатного характеру, і ось цілий день стара, вхопившись за вчорашні синові слова: "Яке смачне молоко", всяко обмірковувала, з якого боку краще підійти до сина, щоб таки упросити його піти відвідати хворого.

Коли після вечірнього амбулаторного прийому син повернувся до покоїв, Одарка Пилипівна, не без того, що таки схитрувала трохи, ніби ненароком, промовила:

— І добре молоко напитала, і боязко його брати далі...

— Чому? — без особливої зацікавленості, аби щось відповісти, спитав Олександр Іванович.

— Та так воно все там гаразд, тільки брат хазяйок дуже захворів.

Олександр Іванович хотів був сказати матері: "То напитай молока десь в іншому місці", але його постійна турбота — як би на його лікарську дільницю не прорвались нишком гостроінфекційні хвороби й, не помічені попервах, не спалахнули далі грізною пошестю, змусила його звернути увагу на материні слова.

— А що з ним? — спитав він уже не байдуже, як перше, а насторожено.

— Хтозна, що воно таке. Лице спухло, й у жар кидає його. Наче, сказати б по-нашому, — бешиха. У Переяславі колись баба Мотря її добре одшілтувала...

Олександр Іванович не звернув уваги на материне припущення, але в думці йому промайнули, як тривожні сигнали: "Віспа? Може, навіть зненацька проказа? Або звичайний сепсис? Чи висипний або черевний тиф?.." Було ясно тільки одне — треба конче йти.

Вони лишили Васю у дворі під доглядом санітарки Саодат, яка кінчала прибирати амбулаторію, і мерщій,

наскільки дозволяли кволі старечі ноги матері, подались на дальню вуличку.

Вони йшли мовчки. Олександр Іванович насупився, бо його чимраз дужче непокоїла думка: "Ото буде клопіт, якщо до постійної боротьби з несподіваними сюрпризами малярії додасться ще спалах, цілком можливого в узбецьких умовах, черевного тифу! Тоді — позачергові масові щеплення, прикрощі з госпіталізацією, якої всяко уникає більшість узбеків, злива паперових запитань та інструкцій з райвідділу охорони здоров'я..." І Олександрові Івановичу кортіло швидше глянути на хворого, щоб бодай приблизно визначити діагноз.

Мати поспішала теж. Вона ніяк не сподівалась, що син так летко піддасться на її немудрі хитрощі, і боялась тільки, як би його запал не прохолонув та сестри своєю балакучістю не зіпсували діла. Вже недалеко від кибитки мати, на всякий випадок, почала вихваляти сестер:

— І так ото вони за свого брата дбають, так бідолашні бідкаються коло нього, ну чисто як... — і стара не втрималась, щоб і синові сказати вголос своє порівняння: — Як Марта і Марія коло брата Лазаря. Колись, ще як до парафіяльної школи ходила малою, батюшка отець Миколай оповідав ото, — промовила вона, витираючи ріжком чорної хустки кутки засмаглих уст. — Тільки що в цих сестер нема кому тепер, окрім тебе, Сашо, рятувати його... — додала вона, ніяково усміхаючись з свого сумного жарту, а в думці картаючи себе за нерозважне блюзнірство, якого допустилася, щоб наперед зм'якшити замкнуте серце свого вченого сина, який при останніх словах ще більше спохмурнів.

Тим часом Олександр Іванович так поринув у свої лікарські думки, що слова матері пройшли через його слух, майже не зачепивши уваги. Він оговтався і почав запізніло сприймати материні слова аж у кибитці, коли, зосереджено глянувши на обличчя хворого, сам собі в мислі полегшено проказував за звичкою латинську назву хвороби: "Erysipelas" *. ('Erysipelas (лат.) — бешиха.)

Міряючи температуру та опитуючи хворого, щоб зібрати дані для анамнезу, він здивовано помітив, що мати почуває туг себе далеко вільніше, як удома, щось шепоче сестрам, коли ті поривалися сказати за брата і своє лікареві. На старшу сестру мати навіть замахала лагідно руками:

— Мовчіть, голубонько! Краще помовчіть! — їй здалося, що та здуру зараз бовкне про "спиравку". Але до цього не дійшло. Подивившись ще раз уважно на термометра, уважно оглянувши груди й спину хворого, Олександр Іванович ще раз натиснув злегка на червону набряклу щоку і,

побачивши жовту шкіру, що поволі вирівнювалась на місці натиску, весело обернувся до матері:

— А таки твоя правда, мамо: бешиха, характерна бешиха! Ти, я бачу, вмієш правильно діагностувати. — І виписав довідку про увільнення від роботи, яку старша сестра, милуючись свіжим відбитком печатки, поважно понесла до шафи на витягнутих перед себе долонях.

Повертаючись додому, коли вже почали дзижчати над ариками комарі, а між гіллям високого карагача повис гонг місяця, повеселілий Олександр Іванович сказав на догоду матері:

— Ай справді, в їхньому домі щось нагадує картину Семирадського "Христос у Марта й Марії". Пам'ятаєш, у нас колись ще за батька в домі висіла така літографія?..

Мати йшла щаслива. їй було радісно не тільки тому, що пощастило віддячити добрим людям, а ще й тому, що поруч неї йшов її син. такий лагідний і хороший, як колись ще в Переяславі. І вона, зітхнувши, подумала, як добре, що вдома нема зараз невістки і ніхто не подивиться на неї лихим оком за те, що потягла Сашка хтозна-куди, мало не на край кишлаку оглядати якихось узбеків...

XII

Останній хворий вийшов із кабінету, і Олександр Іванович підвівся з-за столу, щоб вимити руки й скинути халат. Та в цей час у кабінеті раптом потемніло, бо знадвору, майже на дві третини вікна, світло заступила якась постать. Вона приклала до чола долоню ребром і видивлялася, чи є ще хто в докторхоні. Побачивши лікаря, постать враз одсмикнулась і подалась мерщій до вхідних дверей.

Хоч такі випадки траплялися й раніше, коли приїздив до амбулаторії хтось уперше з дальнього кишлаку, та Олександр Іванович не терпів

цього і приготувався належно вичитати невігласові. Мовляв, чи ж добре було б, коли в той час, як ти дивишся у вікно докторхони, лікар оглядав би чиюсь роздягнуту хвору жінку? А якої б заспівав тобі чоловік тої жінки за те, що ти підглядаєш у вікно?!

Та який же був подив Олександра Івановича, коли до кабінету, стукнувши в двері й не чекаючи відповіді, увійшов сягнистими кроками не простак дехкан, а дебела жінка-узбечка. Вона невимушено ступила майже впритул до Олександра Івановича і поквапно, наче боялась, що лікар зараз зірветься з місця й побіжить кудись, не оглянувши її, сказала:

— Здрастуй, докторе! Подивись, будь ласкавий, чому в мене болячки ніяк не гояться? Медсестра лікував, фельдшер лікував, добрі масті давав, а не помагає... Навіть сама не знаю, що це в мене таке.

Вона зняла з зап'ястя правої руки ремінну петлю від нагая і недбало кинула нагай на стільця, рвучко розстебнула блузку під пожмаканим, запорошеним дешевим жакетом і вивалила назовні працьовитою, з порепаними пальцями рукою здоровенну грудь, вкриту мокрими виразками. Очевидно, вона часто бувала в лікарнях, бо одразу ж, щоб не гаяти марно часу, поки лікар розбереться в її болячках, по-діловому повернулася до фельдшериці Таскіри:

— Пиши, медсестро: Бабаджанова Назіра, тридцять вісім років. Була одружена — чоловіка прогнала (уразу * справляв, колгоспного барана крав). Живу — кишлак Тода, район Хакул-Абад. Якщо треба, то пиши, дівчинко: член партії з 1939 року...

"Ураза (узб.) — мусульманське релігійне свято після посту.

Поява цієї незвичайної узбецької жінки, її впевнені, рішучі рухи, брак притаманної тутешнім жінкам клопітної сором'язливості, що завдавала в амбулаторії стільки мороки під час огляду, досить виразна, хоч і

неправильна російська мова з характерним узбецьким акцентом, і, нарешті, ці кілька коротких біографічних даних — усе це так вразило Олександра Івановича своєю несподіваністю, що він аж розгубився. Йому й на думці не було зараз дорікати пацієнтці за позирання у вікно, він тільки мельки глянув на рожеві виразки мокнучої екземи грудей, бо всю його увагу привернула ця міцна, мужоподіб-на постать, сіра вицвіла косинка на голові, пов'язана так, що вільний кінець її раз у раз метляв на потилиці, покарбоване вже зморшками, засмагле енергійне обличчя, хоч і негарне, але чимось напрочуд симпатичне, і, нарешті, міцні ноги у вболочених чоловічих чоботях. Жінка по-своєму зрозуміла нерішучу мовчазність лікаря:

— Я, докторе, не твоя, я — з Тоди, але вилікуй мене. Всі кажуть, що добре лікуєш.

Олександр Іванович принципово не відмовляв нікому, хто вдавався до нього з інших лікарських дільниць, а цій жінці, що сама звернулась по медичну допомогу, йому щиро захотілося допомогти, і він уважно почав оглядати змокрілу шкіру уражених грудей.

— Може, масть добру маєш, то дай мені, а то болячки прилипають до сорочки — важко ходити, важко їздити. Неподобствія! — притишено сказала жінка, комічно спотворивши останнє слово.

Олександр Іванович усміхнувся: навіть ця, така відмінна в усьому, узбечка не була вільна від того, щоб дати аптечним мастям перевагу над усім арсеналом лікувальних засобів медицини. На мить перед ним промайнув у пам'яті новітній Лазар з бешихою, до якого недавно водила Олександра Івановича його мати. Той залюбки вимастив собі обличчя іхтіолом і став подібний на мурина, але навіть не доторкнувся до таблеток стрептоциду. На запитання Олександра Івановича, чому він не заживає всіх приписаних йому медикаментів, хворий спокійно відповів: "Мені болить голова, от я і мащу її мастю; а білих ліків мені не треба ковтати: вони в живіт попадуть, а не в голові задержаться, з них ніякої користі не буде".

— Самою мастю тут не обійдешся, — сказав жінці Олександр Іванович, усе ще приязно посміхаючись. — Вливання треба робити.

— Уколи?! — радісно спитала жінка, наче нарешті знайшла спосіб вилікувати свою задавнену хворобу.

— Так, уколи, — ствердив Олександр Іванович, мимоволі дивуючись з сліпої віри в будь-які уколи, яку він часто помічав у охочих до лікування людей, і, вже майже сміючись, пояснив: — Гарячі уколи, — як то часто називали хворі дехкани інтравенозні вливання хлористого кальцію.

— Роби, докторе, гарячий укол! Будь ласкавий! Жінка притьмом зняла свій дешевий жакет, метнула

бувалим оком по кабінету й, не чекаючи запрошення, сіла до процедурного столика, де ряхтів нікельованою кришкою стерилізатор з кип'яченими шприцами.

— А будеш приходити акуратно через день? Зможеш?

— Хоч і щодня, докторе. В мене є кінь. Я і сьогодні до тебе верхи приїхала.

— А де ж ти працюєш? — здивовано спитав Олександр Іванович, прикидаючи в думці: листоноша чи завмаг?

— Я голова сільради. Тодинської сільради.

Олександр Іванович ще раз здивовано глянув на нову пацієнтку. Досі він бачив узбечок-продавщиць у крамницях, бачив учительок, артисток, навіть лікарку в апараті обласного відділу охорони здоров'я, але — жінка на посаді голови сільради в глухому кишлаку, узбечка-адміністратор, який, видати, не пасе задніх, — це і для нього була дивина. "Ото був би скарб для журналістів і фотокореспондентів, якби вони

наїздили і в наші закутки!" — сам до себе подумав Олександр Іванович, беручи від Тас-кіри шприц. Він нахилився над перетягнутою жгутом ліктевою веною і по-змовницьки моргнув хворій:

— Тільки не бійся: буде гаряче, по всьому тілі піде жар, — і напівжартома-напівсерйозно, щоб хвора реально відчула на собі дійовість ліків, додав: — Цей жар усю хворобу спалить!

Коли Олександр Іванович висмикнув з вени голку шприца, а Таскіра притиснула місце ін'єкції ваткою з спиртом, закам'яніла й почервоніла від напруги хвора задоволено заплющила очі й мотнула головою.

— Яхші укол! Рахмет, доктор! * — вихопилося в неї по-узбецькому.

*Яхші укол!Рахмет, доктор! (узб.) — Добрий укол! Дякую, лікарю!

Вони вийшли з амбулаторії, і голова Тодинської сільради спинилась і оглянула хазяйським оком чисте лікарняне подвір'я, побілені стіни амбулаторії та лікарської квартири, затримала замилуваний погляд на квітнику й, перевівши очі на поколупану стіну, де зяяли віконні отвори зруйнованого будинку, сумно зацмокала язиком:

— Доктор хороший, докторхона хороший, а це чому? Яман! Яман! Джуда яман *.

Вона показала в бік руїн і потрясла натаєм у повітрі:

— Треба будувати! Велику лікарню треба будувати! Олександр Іванович зітхнув.

— Безперечно, треба. Та якби ж то в нашім колгоспі й сільраді сиділи такі, як ти, Назіро! — сказав журно Олександр Іванович, вперше називаючи свою пацієнтку на ім'я й дедалі більше проймаючись симпатією до цієї енергійної, наполегливої узбецької жінки. — Ми б з

тобою, Назіро, такий будинок породіль вибудували!.. Хай би узбечки в лікарні, а не дома родили.

— Давай, докторе, будем будувати будинок породіль. На дві сільради — ваша і моя. Чому не будувати?

— Є і постанова про це правління колгоспу імені Ахунбабаєва, і наш голова сільради Хасанов обіцяв підтримати, а от діла досі нема. Папір є, а діла нема.

— Бар ма кагас? ** — перепитала вона, непомітно для себе переходячи на звичну їй узбецьку мову. А коли Олександр Іванович приніс із квартири копію постанови, вона схопила згорнутий документ і, як коштовну здобич, засунула далеко за пазуху.

*Я м а н! Джуда яман! (узб.) — Погано! Дуже погано! "Бар ма кагас? (узб.) — Є папір?

— Тепер усе! Є папір — і будинок буде!

Вона борзо одв'язала від тополі вуздечку, легко, як на свою дебелу постать, скочила в сідло й хльоснула коня натаєм по крупу. За нею на вулиці знялася хмара куряви, над якою, як козацький шлик, заметлявся вільний кінець вицвілої косинки.

Олександр Іванович довго дивився з брами їй услід, аж поки дивна вершниця й кінь не зникли за поворотом. Йому ще не вірилось, що з цього запалу несподіваної ентузіастки вийде щось, але він відчував, що знайшов зненацька вірного помічника й прибічника.

Коли через день Назіра приїхала на чергове вливання, разом з нею, потрясаючи повітря страшним гуркотом і прикрим скрипінням, вкотились у лікарняний двір дві гарби, навантажені будівельним деревом.

Назіра урочисто поклала в амбулаторії на стіл перед Олександром Івановичем договір між двома сільрадами на будівнищво будинку породіль і, знімаючи жакет, сказала:

— Завтра привеземо цеглу й цемент, а шифер у Ха-кул-Абаді дістану. Не буде в Хакул-Абаді — в Наманган поїду, а візьму! З комсомолом говорила — пришлють тобі хлопців на будівництво. З Тодинської МТС — два теслярі й прораб прийдуть. Кажи їм тепер, докторе, як тобі будувати. Треба добре будувати!

Олександрові Івановичу все ще не вірилось, і слова Назіри він сприймав як декларативну мітингову обіцянку, але галас у дворі, тріск розвантажуваної гарби й хляпання скинутих на землю дощок остаточно переконали його, що тепер будинок порушь напевно буде. Широко розплющеними очима він мовчки дивився на різкі зморшки узбечки, поки в нього не вихопилось приглушене внутрішнє хвилювання:

— Як тобі дякувати за все це, Назіро?!

Дві ламані брови підвелися вгору й заглибили зморшки на її засмаглому чолі.

— Навіщо дякувати? Будуємо не собі, а — для всіх. Радянська влада великий чоловік — усім не подякуєш!..

XIII

Сьогодні вдень нарешті повернулася з Ташкента Ніна Олександрівна. Олександр Іванович побачив дружину з вікна амбулаторії, коли вона йшла від брами через двір, обтяжена дрібними й великими пакунками, що звисали їй з рук, і навіть один якийсь теліпався причеплений до ґудзика нового пальта, дивно пошитого, мабуть за останньою модою.

Жучка, яка на той час нагодилась у двір, лежала далеко від того місця, де мала пройти Ніна Олександрівна, одначе з чемності вона запобігливо підвелась і тихо одійшла геть, без радості озираючись на жінку, що хоч і мала якісь стосунки з старою, але не подобалась Жучці.

За Ніною Олександрівною йшла також з пакунками, мабуть, підносячи їх, маленька жінка в куценькому жакетику, і Олександр Іванович здивовано впізнав у ній свою чудну пацієнтку, "майже дівчину", як висловилась про неї Таскіра. "Коли це Ніна встигла з нею познайомитися і з чого це таке приятелювання завелось?" — не міг зійти з дива Олександр Іванович. Він знав, що Ніна Олександрівна недолюблювала жіночого товариства і якщо й знайомилася з жінками, то тільки з тими, що були практично потрібні їй або могли знадобитися згодом. Але чим могла бути їй корисна рахівничка із "Заготба-вовни" — Олександр Іванович не міг мобі уявити.

З нагоди приїзду дружини він прийняв тільки тяжкохворих і, полишивши решту Таскірі, раніш пішов додому.

— Сашуню! Нарешті! Цілу вічність тебе не бачила! — сплеснула руками Ніна Олександрівна. Олександр Іванович підійшов до дружини, силкуючись збагнути, щиро чи штучно виявляє вона свій захват з його приходу. Підсвідомо він давно вже помічав і її штучність в обходженні з людьми, і нещирість у словах, за якими крились часом зовсім інші думки й наміри, а може, навіть і зовсім інша вдача його дружини, ота справжня вдача її, якої і досі ще, власне, не знав гаразд Олександр Іванович. Щоб не морочити собі голови зайвим клопотом, він намагався не спиняти на цьому своєї думки, а лиш розгадував настрій дружини, відносячи все інше на карб дивацтв "людей мистецтва", до яких він зараховував усе ж і Ніну Олександрівну.

Ніна Олександрівна поривчасто підскочила до Олександра Івановича, охопила руками його голову й міцно притиснула до себе. Олександр Іванович так і не добрав, чи поцілувала вона його в волосся, чи лиш наблизилася ротом з двома разками білих, але коротких зубів.

— Я так скучила за тобою, папка! Жах! — І вона ще раз притиснула його до себе, не звертаючи уваги на маленьку жінку в жакетику, що стояла збоку ні в тих ні в сих і не знала, чи їй слід піти, чи ще затриматись на хвилину.

Олександр Іванович чемно вклонився їй, обережно визволяючись з обіймів дружини. Тоді похопилася і Ніна

Олександрівна. Привітно всміхаючись, вона закивала їй, як давній знайомій:

— Все буде добре! Не турбуйтесь. Я залагоджу... Жінка в жакетику вклонилася, кинувши хитруватими

очима короткий, проникливий погляд на Олександра Івановича, і вийшла.

Він ще раз здивувався з її приходу й повернувся до дружини, але Ніна Олександрівна вже кинулась до пакунків.

— Що я привезла тобі, Сашуню!

На підлозі, коло ліжка, в новенькому матроському костюмчику, Вася крутив у руках маленьку гармату. Широко розкинувши ноги й забувши про все на світі, малий всебічно досліджував материн подарунок. Ніна Олександрівна швидко розв'язала мотузка, допомагаючи зубами своїм пальцям, і розгорнула цупкий паггір.

— Хіба не чудова! — вигукнула вона, підносячи до підборіддя Олександра Івановича смугасту шовкову краватку.

— Мамо, а як вона стріляє? — запитав з підлоги Вася. Ніна Олександрівна глянула додолу й жахнулась.

— У нових штанцях — на підлогу? Зараз же встань! Встань, негіднику!

Малий, не випускаючи з рук цяцьки, важко підвівся накарачки, і Ніна Олександрівна заспокоїлась.

— Як тобі личить, Сашо! До твого білявого волосся цей синій колір... А білі смужки будуть відсвіжувати загальне тло. Чудово! — захоплювалась Ніна Олександрівна, трохи відкинувши назад голову.

Не давши Олександрові Івановичу оговтатись, вона кинулась до другого пакунка й повернулась з тюбетейкою.

— А що ти скажеш про це? Бухарської роботи... Чудова річ! Просто фрагмент перського килима!.. Ні, що-що, а кустарні вироби узбеки вміють робити! Це ж шедевр! — сказала вона переконано і легко поклала тюбетейку на маківку Олександрові Івановичу. — Глянь-но тільки на себе!.. Ну як тобі гарно! — аж скрикнула зачаровано Ніна Олександрівна, підштовхуючи чоловіка в дальній куток, де на маленькому столику з пуделком пудри, флаконами одеколону та парфумів і ще якимось туалетним дріб'язком стояло велике дзеркало.

Олександр Іванович неохоче подався до дзеркала. Ні бухарська тюбетейка, ні тим більше смугаста краватка, що видалась йому занадто яскравою, не справили на нього особливого враження. Він носив влітку білу кепку з великим дашком і вважав її за найпридатніше головне вбрання в умовах узбекистанської спеки; що ж до краваток, то він одягав їх, хіба що тільки вирушаючи на якісь офіційні наради та з'їзди. Вдома й на роботі вони заважали йому. Сам того не помічаючи, Олександр Іванович наслідував молодого професора-фтизіатра, що його лекції він прослухав півтора року тому на курсах підвищення кваліфікації лікарів, і це від нього він засвоїв звичку вбиратись добре, але просто. Як і той професор, Олександр Іванович, на великий подив Таскіри, віддавав у роботі перевагу старому, примітивному дерев'яному

стетоскопові над новітнім, зручним фонендоскопом, запевняючи, що фонендоскоп з його звучністю збільшує шуми й хрипи і не дає реальної картини стану серця й легенів. Так само, як і професор, він убирався, коли треба, в темно-сірий костюм з скромною сірою краваткою. Ця ж нова краватка була занадто вже кричуща: такі краватки носити хіба що тільки художникам, артистам або кінорежисерам, але аж ніяк не серйозному, поважному лікареві. Та все ж це був подарунок дружини, і щоб не образити її, він слухняно глянув у дзеркало на високу бухарську тюбетейку й притулив до грудей краватку.

— Подивіться-но, Одарко Пилипівно, як-.йому гарно в цій тюбетейці, — сказала Ніна Олександрівна й до його матері, що саме принесла з кухні обід. Сьогодні вона почувала себе іменинницею і ладна була простити свекрусі її присутність. Вона навіть приязно звернулась до неї:
— Ви просили мене, Одарко Пилипівно, купити вам наперсток і чорні нитки. Прошу!

Олександр Іванович одійшов від дзеркала, скинув тюбетейку з голови й опустив руку з краваткою.

— А як тобі подобається панно? Це теж узбецьке, кустарне.

Олександр Іванович мельки глянув на зелену блискучу матерію з вишитими на ній якимись візерунками, Що була простелена на їхньому двоспальному ліжку, і невиразно промимрив:

— Що ж, і це хороша річ, гарна... — А на думці йому було інше... Наперсток і чорні нитки!.. Більше нічого не здогадалась вона купити для його матері! А мати й улітку, в спеку, ходить у тій самій чорній сукні, що в ній приїхала з України...

— Спасибі, Ніночко, за наперсток, — промовила позаду мати. — Шкода тільки, що нитки шістдесятого номера, я просила — сороковий...

— Вам, Одарко Пилипівно, ніколи не догодиш! Ви завжди невдоволені!.. Значить, не було сорокового. Я і так за тими нитками мало не весь Ташкент виходила!

Святковий настрій Ніні Олександрівні почав псуватися. Вася відсунув гармату й похмуро стежив за сваркою. Стара поспішно зашепотіла:

— Ні, ні, нічого! Звісно, й ці підуть. Я тільки сказала, що вони рвуться...

— "Рвуться"!.. Всі нитки рвуться, — ображено, але не так уже сердито зауважила Ніна Олександрівна, жужмом прибираючи з столу ще не розгорнуті пакунки, і знову пестливо до чоловіка: — Ні, але що мені пощастило купити, Сашуню! — Ніна Олександрівна схопила з стільця пакунок і, розгорнувши його, урочисто піднесла до столу. — Справжня чайна ковбаса!.. І, знаєш, — зовсім випадково — в якійсь маленькій ятці коло вокзалу. Це ж тут так рідко трапляється!

Олександр Іванович не був гурманом, як його дружина. Щодо їжі, то він навіть занадто вже перегинав палицю, як висловилась Ніна Олександрівна, коли Олександр Іванович якось сказав, що для нього їжа — то, власне, тільки паливо, потрібне, щоб організм міг працювати без перебоїв далі. Тим більше тепер ця блідо-рожева ковбаса з білими квадратиками сала зовсім не зворушила його. Він зітхнув і подумав: "І ковбаса, і непотрібна тюбетейка з краваткою, і узбецьке панно, і нове пальто собі, і ще там що, а матері, яка весь час працює на них, куховарить, — нічого... Хоч би — хай не з любові, якої нема, а просто з чемності — хоч яку-небудь кофточку, хустку абощо!.."

Ніна Олександрівна різала на тарілці тонкими шматочками ковбасу. До неї знову почав вертатись її іменинний настрій.

— Знаєте, товариство, сказала вона, ставлячи тарілку на середину столу. — Давайте зараз поласуємо! — І це в неї вийшло інтимно, просто

й щиро. Вона так розчулилася сама з себе, що їй захотілось піти на жертву. — Сашуню! Випий сьогодні своєї горілки! До цієї ковбаси це буде чудово!

Вона сама налила з карафки чарку й, мило усміхаючись примруженими очима, простягла руку до чоловіка.

Олександр Іванович випив без смаку горілку й без особливого апетиту взявся за ковбасу, тоді як Ніна Олександрівна енергійно запрацювала виделкою, ножем і зубами, прихвалюючи:

— У-у-у, яка смачна! їси й не наїсися!

Малий Вася, сидячи поруч матері, жваво уминав ковбасу й для зручності порати її — зняв рукою з виделки шматок і притьмом поніс до рота. Ніна Олександрівна одразу ж зауважила йому:

— Ковбасу їдять виделкою! Підтягни серветку. Стара взяла ложку, готуючись їсти суп.

— А ви, Одарко Пилипівно, чого? Прошу! — запросила свекруху Ніна Олександрівна.

— Спасибі, мені щось не хочеться.

— Чого це ти, справді, мамо? — підозріло глянув на матір Олександр Іванович, якому відмова матері видалась занадто вже демонстративною і недоречною. — Візьми! Ковбаса таки дуже смачна, — підсунув він до матері тарілку, щоб мерщій затушкувати материну нетактовність, але було пізно. Ніна Олександрівна ображено одвернулась від свекрухи.

— Це тому, що я привезла цю ковбасу. Я ж розумію! — І Ніна Олександрівна важко зітхнула: — Ну що ж, — силоміць милою не будеш!..

Вона знизала плечима, даючи цим зрозуміти, що, мовляв, вона все зробила, щоб добре було в домі, все! Але що ж вдієш з такою скаженою вдачею?.. І взялась уже без захоплення доїдати ковбасу.

Одарка Пилипівна, що була принишкла на своєму місці, раптом заворушилась. Вона несміливо простягла над столом руку й тремтячими, неслухняними пальцями взяла шматочок ковбаси, довго вибираючи, щоб узяти найменший. Ніні Олександрівні кортіло дуже зауважити свекрусі, що брати слід виделкою, а не лізти в тарілку пучками, а по-друге, нема чого длубатись і вибирати: тут не базар! Та, глянувши на похмуре лице чоловіка, вона стрималась.

— Я — маленький, — ніяково промовила, ніби перепрошуючи, Одарка Пилипівна. — Мені щось болить там, коли я ковтаю...

Цього облудного крутійства Ніна Олександрівна вже не могла стерпіти.

— Та що там "маленький"! Накладіть собі так, щоб наїстися — і все! Не розумію, навіщо всі ці фокуси!..

Олександр Іванович їв, не підводячи від тарілки очей ні на матір, ні на дружину. Йому зовсім уже не хотілося їсти, і він мляво жував, аби щось робити. З того дня, коли випадково натрапив на розмову матері з Жучкою, він почав придивлятись до матері й став з нею помітно лагідніше обходитись. Йому було жаль старої, самотність і тугу якої він уперше тоді побачив.

І сьогодні спочатку він образився в душі на дружину за неї, але поведінка матері під час обіду йому дуже не подобалась. Справді: то визивно відмовитись від ковбаси, яку не вона купила, а привезла дружина, то відразу, як дитина, передумати й узяти!.. І потім це прибідню-вання: "Я — маленький", немовби туг хтось, він чи дружина,

шкодують для неї, будуть стежити, скільки вона візьме собі! Фе, як це негарно!..

Важку неприємну мовчанку, що зайшла в кімнаті, порушив Вася. Впоравшись із своєю порцією, яку йому приділила мати, й, мабуть, сподіваючись, що йому може дещо перепасти ще й від баби, він почав заохочувати її:

— Бабо, їж! їж! Усю їж!

— Годі! — грізно спинила його Ніна Олександрівна.

І раптом Одарка Пилипівна гучно гикнула, і одразу ж за цим з рота їй почулися часті спазматичні гортанні звуки.

Вася широко розплющив очі, роззявив ротика й закричав:

— Бабо, не смійся!

Ніна Олександрівна з подиву й обурення аж випустила з рук виделку.

— Подавились, чи що, Одарко Пилипівно? — скривилась вона, не маючи сили приховати своєї відрази.

Мати міцно затулила кощавою рукою рота, з якого все ще виривались дивні звуки, немовби їй щось клекотіло в горлі, й рвучко підвелась.

Брязнула об тарілку виделка, впав на підлогу ніж, здригнув стіл, аж захвилювався в каструлі суп, хлюпнувши на білу скатертину, й гучно рипнув одсунутий геть стілець. Олександр Іванович здивовано глянув

на матір. Мати, плутаючись у довгій сукні й ніби аж заточуючись, швидко йшла з кімнати.

— Блює. Певно, щось з'їла недобре, — сказала вже заспокоєно Ніна Олександрівна й великодушно заходилась прибирати після свекрухи на скатертині непережо-вані шматочки ковбаси й хліба.

— І навіщо Одарка Пилипівна наїдається перед обідом! — сказала вона, сідаючи на стільця, і знову, як довготерпелива мучениця, важко зітхнула.

Олександр Іванович пильно подивився на двері, через які вийшла мати, і мовчки взявся за суп.

XIV

Але Ніна Олександрівна помилилась: свекруха нічого не їла перед обідом. Та й не могла вона їсти. З якогось часу стара помітила, що їй важко ковтати тверде — хліб, м'ясо, смажену картоплю, а далі вона вражено відчула, що навіть рідина насилу проходить їй і, дійшовши десь до середини грудей, хоче вертати. Не приймає її душа страви — що таке?.. Перше Одарка Пилипівна хотіла була спитати про це сина, але хіба в Сашка мало клопоту й без неї? Стільки хворих! Той скалічився на роботі, того трясця трясе, тому живіт болить, там жінка не може сама обродитись. І всі — до нього. Він один, а всі хочуть, Щоб і рани гоїлись, і біль ущух, і народилась жива, здорова дитина, і щоб мати легко знесла пологи та жила б і далі для своїх діточок. Ну, де ж там старій докучати синові своїми недугами, коли він приходить з тої лікарні такий часом стомлений, що аж жаль бере на нього дивитись. А ще ж його і додому до хворих кличуть, і туди треба піти йому... Та коли б же йому хоч у своїй хаті було добре відпочити, виспатися як слід! Так де там! Для того треба, щоб і жінка була така, що й прибере, і догляне за чоловіком, і пильнуватиме його спокій, коли він ляже відпочити по роботі. А хіба ж ця невістка дасть йому відпочити! З пустощів буде його термосити, коли

він спить, молотиме всякі дурниці, коли він пише, а сама ж — ані за холодну воду! А що вже зарічана, що вже характерна — не дай тобі, Господи! Ну хай уже їй, старій, життя через неї нема. Хай! Вона ж бо — свекруха; так уже повелось на світі, що свекрух не дуже люблять невістки; так і Сашкові ж з нею не з медом! Він мовчить, нічого не скаже матері, — таїть у собі, та мати все бачить, усе чує... Не любить невістка її сина; ой не любить вона її Сашка! Чи ж такої дружини, пари вірної, сподівалась вона для свого Сашка!..

" І чим вона привернула до себе його серце?" — не раз роздумувала мати й не могла зійти з дива. Виїхало воно з Кобеляк до Москви, пожило в тій Москві невість скільки — і вже копилить губу: я москвичка, я столична! І вже гордує своїм, бридиться, кирпу гне. Як же ж — я вже панія, а ви репані та невчені переяславські мужики! А хіба не однаково, де живе людина — чи в Москві, чи в Переяславі, чи в Підверках?^ Аби сама добра була, до людського горя чула, на бідного та нещасного зглядь мала... І як ото Сашко міг покохати таку?.. Сказати б, кра-сою-вродою взяла вона, так ні ж: тільки й того, що намальовані губи та брови, як у тої непутящої, що її і назвати соромно. А вже щодо вдачі, — годі й казати!.. "Не інакше, як причарувала, ману напустила на її Сашка", — сказали б колись добрі старі люди в Переяславі... Та що ж робити! Не так сталось, як гадалось... І стара уявляє собі, — якого б клопоту, прикростей, а то, гляди, й сварки завдала б вона бідному Сашкові, якби й собі надумала хворіти на злість невістці й удаватись до сина з своїми хворобами; якими лютими очима подивилась би на неї невістка, якби стара, замість варити обід на кухні, лежала б на ліжку й пила ліки!..

І мати не наважилась поскаржитись синові на свою біду. Якось воно буде...

Помилився й Олександр Іванович, думаючи, що мати демонстративно не бере ковбаси, бо її, мовляв, привезла нелюба невістка; матері просто не під силу було їсти. Скільки-то вже часу, як їй стало важко сідати до столу разом з невісткою й сином: щоразу вона

боялась, що на неї звернуть увагу, побачать, як вона їсть, і все викриється. Викриється її дивна хвороба — і тоді хистка злагода в їхній хаті знову порушиться. І хтозна, може статись, що й син, її Сашко, дорікне своїй матері, що через неї в нього нема згоди й любові з жінкою. Через те мати їла похапцем, намагаючись бути непомітною, аби тільки швидше збутись того тяжкого обов'язку — їсти на видноті і мерщій податись на кухню, де на самотині можна легко зітхнути й відпочити.

Але сьогодні на неї звернули увагу. Не вдалося старій обминути тої страшної ковбаси! І ось, щоб через неї справді не скоїлось у сім'ї нової прикрості, нового роздору, вона, не подумавши, зважилась зробити те, чого вже не можна було, — проковтнути про око людське маленький шматочок ковбаси.

І це їй не минулося.

Сталось те, чого вона так боялася.

Міцно затуляючи собі рота, щоб не дати вихопитись назовні тому, що клекотіло й рвалося їй геть десь усередині, мати мало не бігцем подалася надвір.

"Хоч би ж хоч у дворі нікого не було, хоч би ж ніхто там не побачив!" — думала вона, поспішаючи на вгород і чуючи, як покидають її сили й заточуються ноги.

У дворі був тільки сторож Ісмаїл. Він сидів на східцях амбулаторного ґанку й щось майстрував собі з короткого цурупалка кривим ножем. Він глянув спідлоба на стару й одразу ж опустив очі: яке йому діло, чого тут ходить не його стара жінка.

Мати, нарешті, допленталась до свого улюбленого місця за кукурудзяною грядкою і важко сіла на землю. Навколо було тихо, і мати почула себе тут у безпеці. Низько схилившись, спираючись однією

рукою об землю, а другою схопившись за груди, вона дала тут волю своїй хворобі...

...Перед очима ще мигтіли чорні кола і крутилась обертом під хисткими ногами земля, коли нараз вона почула в роті присмак чогось солоного і в грудях їй стало ніби легше. Стара здивовано заблимала очима й побачила на землі перед собою кров. Вона спочатку не збагнула, чия то кров, і одсунулась назад, та маленька калюжка темної, брудної крові рясними широкими краплями потяглась за нею, в роті стало ще солоніше, і тоді вона зрозуміла, що то її кров. Стара спинилась і ще нижче схилила до землі голову. Але всередині їй ставало легше, спазми, що так боляче рвали щойно горло й груди, зникли, і тільки кров, як із розрізаного міхурця, текла їй звідкілясь із глибини в рот і струменіла на землю.

З двору прибігла Жучка. Вона весело помахала хвостом, вітаючи стару, але, почувши кров, враз опустила хвоста, нашорошила стурбовано вуха й обережно підступила до темнуватої калюжки, що швидко висихала на гарячому сонці. Підозріло понюхала її скраю і тоскно глянула своїм єдиним оком на стару. Та, видно, хотіла щось промовити до неї, але кров у роті заважала їй говорити, й стара лиш кволо махнула рукою на собаку. Жучка слухняно стала осторонь, щоб не заважати. Собаці було гаряче стояти просто під промінням пекучого опівденного сонця, але вона не пішла в затінок, лиш роззявила широко рота й висолопила язика. І в той же час вона уважно стежила за старою і на кожний порух її одразу ж реагувала, ховаючи назад язика і настовбурчуючи то одне, то друге вухо.

А кров старій усе ще лилась. Якби вона не висихала так швидко на розпеченій сонцем землі, стара б не повірила, що з неї могло стільки витекти крові. А зараз вона тільки ніяк не могла збагнути — з чого це? Сухоти, чи туберкульоз, як тепер кажуть? Вона чула, що в сухотних часом іде горлом кров, але в неї не було кашлю, як то завжди буває у хворих на сухоти, тож це, мабуть, щось інше, а не сухоти. Може, їй там щось розірвалося всередині, жила яка абощо? А чого так довго не

спиняється кров? Вріжеш, бувало, пучку ножем — боляче, кров іде, та не так же багато...

Спочатку, коли вона побачила на землі свою кров, їй здалося, що вже — по всьому. І тоді ж ураз промайнула думка: "А як же Сашко? Як буде бідному Сашкові без неї?.." А далі думки переплуталися...

В голові їй макітрилося, перед очима все ще з'являлися й зникали чорні кола, сили покидали її, і старій стало тяжко спиратись на руки. Вона лягла на землю і, витягнувши вперед суху, безсилу руку, поклала на неї голову. Жучка підступила до неї, заклопотано обнюхала її лице, боязко відвертаючи морду від цівки крові, що стікала старій з кутка вуст, і двічі співчутливо лизнула в скроню й чоло. Стара розплющила очі і вдячно усміхнулась собаці. Жучка нерішуче ворухнула хвостом і нетерпляче переступила з ноги на ногу, немов хотіла цим сказати: "Очунюй! Очунюй же швидше! Тобі не можна вмирати, ти мусиш жити..."

— А для чого, Жучко? — прошепотіла стара, журно дивлячись на собаку. — Зажилась-таки я, Жучко, на цьому світі. Всі мої вже — в землі...

"Ні, ні! Ти мусиш жити! — нервово замотала головою Жучка. — Ти будеш жити!"

Вона ще раз лизнула стару в скроню і, щоб показати їй, що вона вже не бачить тепер у її стані нічого загрозливого, відвернулась набік і злегка висолопила язика: небезпека минулася!

Стара й сама відчула, що смерть відступила від неї цього разу. Навіть і кров ось уже перестала йти. їй так легко, так добре зараз!.. От тільки серце калатає, як у зловленої пташки, та ще в голові стукає і сил нема... То, мабуть, лиха кров, сукровиця, вийшла з неї, а з тою кров'ю спливла і її хвороба. Тепер піде на видужання. Треба тільки в силу вбиратися... Ох, якби хто водички приніс напитися! У роті все пересохло,

така спрага! Та ще якби не тутешньої, каламутної, а нашої — криничної води або ще з Трубайла, з Альти чи з Дніпра самого напитися!.. Пила б вона, пила ту воду рідної землі і не могла б напитися. І від тої чистої, прозорої, холодної води повернулися б до неї і сили, і здоров'я.

Десь далеко почувся невістчин голос:

— Одарко Пилипівно! Одарко Пилипівно, де ви там? А за нею — ще далі голос сина:

— Мамо, йди в кімнату, приляж.

Стара прикипіла до місця й погрозилася Жучці пальцем: "Мовчи! Тихо!"

Жучка підвелась була, але, почувши шепіт старої, присіла на задні лапи й часто дихала роззявленим ротом. Стара перелякано прислухалась, чи не йде хто поблизу, і, коли у дворі знову стало тихо, провела рукою, ледве торкаючись, по собачій спині й тихо мовила:

— Правда твоя, Жучко: не можна мені вмирати. Хто ж без мене догляне Сашка? Хто зварить їсти, хто випере білизну, заштопає панчохи? Хто? Вона? Шкода й мови!..

Жучка пильно дивилась на стару й зрідка ворушила хвостом на знак згоди.

— Треба, Жучко, жиги!

Стара важко зітхнула й почала спроквола зводитись на тремтячі, слабкі ноги.

— Треба жити... — сумно проказала вона ще раз, та вже не до Жучки, а сама до себе і звільна подалась до арика напитись води й змити лице.

Жучка, схиливши голову й звісивши свій розтріпаний хвіст, ішла слідом за нею...

XV

По обіді Олександра Івановича викликано до двох хворих у дальній кишлак, і він повернувся тільки пізно ввечері. Поведінка матері за обідом, а надто її раптове зникнення збентежили його але тепер, коли він повернувся, нарешті, додому, мати вже спала. Він зайшов до свого кабінету, де за ширмою стояло материне ліжко, й уважно прислухався до тиші. За ширмою чулося тихе, розмірене дихання. Це заспокоїло Олександра Івановича: спить — значить, усе гаразд, сон — теж ліки. І Олександр Іванович, заспокоєний, сів за письмовий стіл писати.

Нещодавно він узявся за одну працю, яку готував до публікації. В глибині душі він плекав потаєнну мрію, що ця праця не тільки буде надрукована в "Советской медицине", а й вийде окремою книжкою. І хтозна, може, згодом вона дасть йому і науковий ступінь.

Як і багато медиків, що звикли в своїй практиці до трафаретних професіональних назв і штампованих висловів, Олександр Іванович був кепський стиліст. Довгі, сухі періоди, де присудок, одірвавшись од підмета, губився серед нагромадження додаткових речень і, знекровлений, втративши свій наголос, а часом майже й зміст, виринав десь наприкінці, — важко давались читати. До того ж ці часті покликання на те чи те джерело, на ту чи ту довідку мали ще більше обтяжити увагу читача й не подобались і самому Олександрові Івановичу. Але тема, сам науковий виклад праці стримували його бажання звільнитись від мудруватих, коструватих фраз і перейти до звичайної мови. Ану, посади лишень Чехова за ці "Деякі особливості

плину туберкульозу легенів в умовах Середньої Азії". Надісь, не написав би він їх мовою "Палати № 6" або, скажімо, "Хірургії"!..

За ці три роки в Олександра Івановича назбиралось чимало власного матеріалу, спостережень і порівнянь з туберкульозу легенів. Він описав уже кілька цікавих випадків, зробив декілька самостійних узагальнень досвіду і сьогодні мав перейти до висновків. Але робота йшла туго. Його знов почав дратувати довгий, незграбний заголовок. Він прикинув на думці ще кілька можливих варіантів: "Уваги до плину туберкульозу", "Ще про туберкульозний плин", "Деякі особливості туберкульозу". Але й ці не задовольняли його. "Шаблонно, трафаретно!.. Чужі, незугарні слова... Стільки знати, так добре розуміти, вміти мислити — і не вміти просто і ясно висловитись!" — картав він самого себе й рішуче закреслив попередній заголовок. Подумав трохи і написав: "Туберкульоз легенів в умовах Узбекистану".

Не цілком задовольняв його і цей заголовок, але проти попереднього це був уже поступ, і Олександр Іванович, збувшись нарешті тієї заголовочної мороки, відчув охоту писати далі.

Та в цей час позаду тихо підійшла Ніна Олександрівна й ніжно затулила пахучими, м'якими долонями йому обличчя. Вона схилила голову на його плече, і її пухнасте волосся залоскотало Олександрові Івановичу скроню.

— Час уже спати, папка! Я сьогодні така стомлена... — промовила вона тоненьким голоском, як дівчин-ка-підліток, на вухо Олександрові Івановичу. Він поклав перо й, обережно взявши її руки, одвів їх від свого чола. Не одриваючи очей від паперу, він замислено поцілував її розкриту долоню.

— Ти знову над своєю медициною? — нахилилась вона до аркушика через плече Олександра Івановича. — Ні, Сашуню, так не можна! Ти занадто багато працюєш. Жах! Так не надовго тебе стане.

Олександрові Івановичу було приємно слухати цей співчутливо-турботний ніжний голос дружини. Він навіть не звіряв зараз, як то часто бувало в нього, — щиро чи штучно звучить цей голос, а лиш прислухався до його інтонації. За тиждень розлуки, коли Ніна Олександрівна їздила до Ташкента, він таки скучив за нею, хоч перші дні й відпочивав від дружини. Останній час, коли, покінчивши з роботою і читанням, Олександр Іванович лягав спати, він почував уже, що йому бракує її. І тепер, коли дружина підійшла до його столу й принесла з собою знайомий затишок, від якого він уже трохи одвик, її присутність пестила й заколисувала Олександра Івановича. До того ж він пригадав, як тактовно повелась Ніна Олександрівна з його матір'ю під час обіду; як вона мовчки, ні словом не дорікнувши, прибрала після неї на обідньому столі; як винесла матері склянку води, коли та вийшла з-за столу, й, не знайшовши її надворі, турботливо сказала Олександрові Івановичу, що треба все ж оглянути колись матір. Усе це так розчулило Олександра Івановича, що він простив дружині те, що вона забула про його матір у Ташкенті, викинув з пам'яті усі давні прикрості з дружиною і, коли Ніна Олександрівна прошепотіла йому на вухо: "Я вже застелила постіль", — він радо підвівся з крісла й, солодко випростовуючись, пішов до великої кімнати, де стояло їхнє двоспальне ліжко...

Коли, приємно стомлений її пестощами, він повернувся набік і знову почав думати про "Туберкульоз легенів в умовах Узбекистану", Ніна Олександрівна раптом спитала його:

— Сашуню, чи ти виконаєш, якщо я попрошу тебе щось?

— Що саме?

— Ні, ти дай слово, що виконаєш.

— Ну що там? Кажи.

— А якщо я тебе дуже попрошу?

— Не торгуйся, а кажи, — відповів уже не в тон їй, а зовсім серйозно Олександр Іванович і переліг горілиць. — Я слухаю тебе, Ніно.

Ніна Олександрівна хвилину помовчала в темряві, а потім і сама перейшла на діловий тон:

— Справа ось у чім: туг треба одній людині допомогти...

— Кому саме? — насторожився Олександр Іванович.

— Цій дівчині, що допомагала мені сьогодні нести від машини речі додому. Бачиш...

Почувши, що йдеться про ту чудернацьку "майже дівчину", Олександр Іванович ще більше насторожився. Тим часом Ніна Олександрівна повагом, з паузами між словами, тихо казала далі:

— Ё нареченого закликано до армії...

— Ну і що з того? — холодно перебив її Олександр Іванович, заздалегідь не сподіваючись від прохання дружини нічого доброго, та Ніна Олександрівна — чи справді не звернула на це уваги, чи так тільки удала — оповідала далі:

— І треба ж було їй саме в останні дні з ним — завагітніти!..

— І дуже добре, породить дитину, — випередив її Олександр Іванович, починаючи здогадуватись, куди хилить дружина.

— Ні, їй не можна мати дітей, — спокійно, але переконливо сказала Ніна Олександрівна, та Олександр Іванович поспішив заперечити їй:

— Навпаки! Вона цілком здорова гінекологічно й прекрасно породить.

— їй не можна мати дитини, — роздільно повторила Ніна Олександрівна, але цього разу, на подив їй, Олександр Іванович уперто стояв на своєму:

— Ну чому? Чому не можна? Легкий гастрит їй зовсім не завадить породити...

— Не в тім річ, — сказала Ніна Олександрівна, втрачаючи терпець. — Невже ти не розумієш усього жаху її становища? Нареченого нема, він в армії, вона одна, і раптом — дитина!..

— Наречений повернеться і стане чоловіїсом і батьком, якщо це справді наречений, а не коханець, не випадковий партнер у розпусті... Ніякого жаху я не бачу, — буркнув Олександр Іванович і закинув за потилицю руки, готуючись до тривалої і впертої баталії. Але Ніні Олександрівні уже урвався терпець:

— Коротше кажучи, я прошу тебе зробити їй аборт. Я дуже прошу! — підкреслила вона.

— Цього я зробити не можу, — відповів Олександр Іванович, і твердість його тону знову дуже здивувала Ніну Олександрівну. "Що це сьогодні з ним? Відкіля така затятість? Цього раніш не траплялося. Він часом, бувало, й огинався, пручався, але все ж, кінець кінцем, скорявся. Просто не впізнати його сьогодні", — подумала Ніна Олександрівна і вже лагідніше сказала:

— Але ж я дуже прошу!

— По-перше, це перечить моїм переконанням, по-друге, це заборонено тепер законом, а по-третє, це і не потрібно, і шкідливо їй самій.

— І по-перше, і по-друге, і по-третє, — передражнила Ніна Олександрівна, — дурниці! Все теревені!.. "Переконання"! — обурилась вона, аж сіла на ліжку. — Кому потрібні твої переконання?.. Розумні люди мають свої переконання, щоб краще влаштовуватись у житті, а всякі фантасти, на зразок тебе, тільки мучать своїми переконаннями себе й своїх близьких!

"Еге-ге! Он куди вже воно в нас зайшло!.." — подумав, холонучи, Олександр Іванович, але не сказав цього дружині. Натомість він повернувся лицем до неї, підпер рукою голову й спокійно, ніби його зовсім не обурили й не вразили її слова, спитав, силкуючись крізь темряву роздивитись її лице:

— Ти мені скажи, для чого, власне, тобі потрібно все це, Ніно?

Мабуть, Ніна Олександрівна не сподівалась такої м'якої реакції на свої слова. їй здалося, що чоловік починає піддаватися. Вона помовчала, збираючись з думками, потім поклала на лікоть Олександра Івановича свою долоню і відповіла вже зовсім іншим, лагідним тоном:

— По-перше, мені таки направду шкода її. Як жінка, я скоріше зрозумію її, ніж будь-який чоловік. Потім... Бачиш, Сашуню, — вона чудова кравчиня, до неї їздять замовляти навіть з району. (Це тільки, щоб її не обклав фінінспектор, вона працює рахівничкою в "Заготбавовні", а насправді вона там майже нічого не робить, її праця — вдома, коло кравецької машини). Зараз вона в розпуці, вона просто не знає, що з собою робити, і я дуже боюся за неї. Вона, бідна, ніяк не може зважитись сама звернутись до тебе і ось сьогодні просто з слізьми просила мене, а я — послуга за послугу.

— Гаразд! — сказав Олександр Іванович, якому стало все аж занадто ясно, і визволив свій лікоть з-під долоні Ніни Олександрівни. — А чи ти знаєш, що я за цей аборт буду ризикувати не тільки своєю лікарською репутацією, а й своєю волею? За нелегальний аборт — тюрма!..

— Це пусте! Вона нікому не скаже, я запевняю тебе.

— Перша ж рознесе про мене славу на весь район! — майже крикнув Олександр Іванович. — Та справа не в тому... Не в тому справа!.. — повторив він, одвертаючись од дружини. І нараз те, чого він досі не хотів і уникав помічати за своєю дружиною, стало йому перед очі в усій своїй бридкій видноті. "Вітрогонка! Чеховська вітрогонка, Ольга Іванівна, дружина лікаря Димова! — гірко подумав він і одсунувся на край ліжка. — Мої погляди, мої переконання, моє ім'я, навіть моя свобода — їй усе ні по чому! їй все дурниці!.. На все наплює, все розтопче заради цього ганчір'я, цього барахла!.."

І він жахнувся становища того нещасного лікаря Димова, літературний образ якого щойно втілив у самому собі. Йому кортіло, як лікареві Коростильову, приятелеві Димова, з цього ж чеховського оповідання, схопити свіже, хрустке простирадло під собою, пожмакати його й жбурнути Ніні Олександрівні.

— Ні, ні! Абортів нелегальних я не робив і робити не буду!

— Ну, то зроби якось так, щоб він був легальний... — ухопилась за останню ілюзорну можливість Ніна Олександрівна, та Олександр Іванович обірвав її:

— Не можна, нема підстав, та й не треба, головне.

— А хіба задля мене, для мене, — майже благаючи, повторила Ніна Олександрівна, — не можна хоч раз, єдиний тільки раз, піти на жертву?..

— В цьому — ні! — одрубав Олександр Іванович з такою категоричністю, якої досі не чула від нього Ніна Олександрівна.

Сльози злості й образи виступили їй на очах.

— Бездушний... сухар! — крикнула вона обурено в темряву, схопила подушку і з огидою, як через гадину, переступила через витягнуту ногу Олександра Івановича. Босоніж, з подушкою в руці, вона кинулась до його кабінету. Незважаючи на те, що там спала Одарка Пилипівна, вона з гуркотом висунула шухляду шафи, зашаруділа, вибираючи собі потемки серед білизни чисте простирадло, знову грюкнула шухлядою і лягла на маленьку канапу коло ширми.

В кімнатах зайшла тиша, аж стало чути крізь одчинене, запнуте проти москітів марлею вікно, як надворі коло дому шелестить листя тополі. Тільки мати за ширмою часто переверталася з боку на бік і тихенько зітхала, їй, видно, не спалось. Довго, аж до світанку, не спалося й Олександрові Івановичу, і тільки коли засіріло у вікнах, він, знесилений тяжкими думками, нарешті, поринув у глибокий сон. Не спала, здається, якийсь час і Ніна Олександрівна.

XVI

...Ясний липневий ранок.

На небі ні хмаринки, в повітрі — тиша, ані вітерця, ані гомону людського. Сонце все вище й вище підноситься над землею, і золоті потоки світла, прорвавши на сході греблю ночі, нестримною повінню заливають неосяжні простори.

ї усміхається сонцеві краплина роси на траві, розкривають пелюстки степові квіти, видирається по стеблу глянути на світ крапчасте червоне сонечко, якийсь пташок зацвірінькав у кущах шипшини, весело вітаючи

день, і баский кінь, стрепенувшись, ударив копитом об землю, аж пішла степом луна, радісно заіржав і нашорошив вуха до сходу.

ї зачарований Сашко простягнув до сонця руки.

Яке прекрасне життя, і як хочеться жиги!..

Жити!

Жити не для себе — для людей, для добра, для життя!

Я — маленька билинка на великій долоні світу, але я не хочу без сліду зникнути. Візьми ж, сонце, моє гаряче, сповнене любові до людей серце і понеси його в синю далечінь незнаного! Хай мій короткий вік на землі не промайне через життя пустоцвітом! Візьми!..

Радість зваги клекоче Сашкові в грудях, і руки ладні обернутись на легкі, але потужні крила. Тільки чого ж туга підкрадається до серця і криє йому хмарою ясний, блакитний небосхил?.. Та Сашко розуміє вже чого! Таж перед ним — не тільки світлий похід у майбутнє, а й утеча, Втеча від минулого... Ось він стоїть уже на другому березі вузенького Трубежу, і його, Сашків, Рубікон — уже перейдено. А позаду, за спиною його, стоїть Переяслав, а в ньому — дитинство, юнацтво і Маруся. Його перша кохана дівчина.

І невже це треба кинути? Кинути назавжди, на безвік?..

Але треба поспішати! Час іде, і сонце підноситься вище. Кінь нетерпляче б'є копитом землю і гризе вудила.

"Мусиш!" — чується владний голос у грудях, і Сашко, стиснувши серце, кидає останній гарячий погляд назад і стрибає на коня...

Він мчить наохляп на схід. Десь узявся вітер, ударив у лице, скуйовдив волосся, шарпає і рве на грудях сорочку, а він мчить. І подався назад до Альти, до Дніпра, вигинаючись серед зелених лук, сумирний, свійський Трубіж, і все далі й далі одсувається назад Переяслав, тільки Маруся зорить перед очима і не зникає. І не зникне, не забудеться вона ніколи, бо хіба ж можна забути першу дівчину!

Все дужче й дужче біжить кінь, переходить учвал, і вже не чути, чи торкаються його копита рідної землі. І буйна радість руху сповнює Сашка, і воднораз пекучий жаль крає серце...

Блищить під копитами коня роса, мов посипає хтось Сашкові його путь перлами, мерехтять на обрії дальні села, а там десь подався до Чорного моря Дніпро, і з очей Сашкові — чи то від вітру, чи з жалю, чи з радості — течуть сльози і падають коневі на розпатлану гриву...

А Переяслав усе далі й далі лишається позаду. Там, у тих тихих старосвітських вулицях, люди ще сплять міцним передранковим сном — їм не зійшло ще сонце: спить і його Маруся, дрімає і його тихе безтурботне щастя, що могло б бути, та тепер уже не буде. Він кидає першу кохану дівчину і, закоханий у мрію, тікає від свого щастя. І він увесь — у русі. Він не чує ні страху гонитви, ні турботи за майбутнє. Він тільки знає, що мусить покинути назавжди все, що було йому близьке, дороге й миле, і мчати в безвість. Так мусить бути!

Вперед! Тільки вперед!..

Скажена сила охоплює коня й вершника, і їх біг стає чимраз дужчий, шаленіший, божевільний...

Олександр Іванович здивовано розплющив очі. Серце його тривожно калатало, голова звалилась з подушки й лежала збоку на простирадлі, і від того болів карк, але йому здавалося, що тільки щойно хтось зняв його з наваженого коня і він сам іще відсапує той несамовитий біг...

Який чудний сон!..

В кімнаті було вже світло. З того, що до другої кімнати двері були тепер причинені, Олександр Іванович збагнув, що мати встала й десь уже порається на кухні. А він усе ще не міг зійти з дива, лежав з широко розплющеними очима й не хотів повертатися до дійсності.

Десь раз на рік, а то й два зненацька приходила з далекого юнацтва уві сні Маруся. Маруся Хоменко. Його перша кохана дівчина. Приходила вона до нього такою ж чорнявою, кароокою дівчиною, як п'ятнадцять років тому, і Олександр Іванович ні разу чогось не здивувався, як то невблаганний час обмжув його Марусю своєю печаттю, не лишив на її білявому, милому ще й досі личку свого сумного сліду. Олександрові Івановичу й самому поверталась тоді уві сні його молодість, і він, лікар Постоловський, ставав п'ятнадцятирічним мрійником, якому переяславське небо увібрало колись світи, і в тому небі були і крижані тороси Арктики, і гарячі піски Каракумів...

Снилась вона Олександрові Івановичу чомусь завжди статично: без зв'язку, без фабули, без кінцівки і зникала раптом. Мов зійшов із старої знайомої рамки нараз оживлений, одухотворений портрет і потім нагло танув, як видиво...

Хоч Олександр Іванович і далекий був від того, щоб надавати снам якоїсь віщої ваги, та, проте, він з досвіду знав, що Маруся уві сні — несе йому радість у дійсності. Цілий тиждень ходив він наснажений тою маревною зустріччю з своєю дівчиною, і йому в усьому напрочуд таланило. Маруся ж бо приходила не сама — вона вела з собою його юнацтво, за яким черідкою тяглися дитячі непорочні роки, і він увесь од мінявся. Мінялася навіть його вдача, — він був зо всіма лагідний, уважний і по-особливому ніжний до Ніни Олександрівни й Васі. Немов усе те було заради Марусі. Тої Марусі, що зав'язувала йому світ, та так чомусь і не зав'язала... Чому ж?..

І чи не вперше за все його подружнє життя, за весь той довгий час, відколи він назавжди одірвався від Переяслава й переяславської Марусі, Олександр Іванович спинився над цим питанням і, на диво собі, не міг знайти відповіді. Справді, чому він не побрався з Марусею, яку так любив першим наївним коханням, яку знала й любила його мати і жартома звала "невісточкою"; чому він утік від того реального, тихого щастя з Марусею, яке так яскраво згадав сьогодні в дивному сні, й кинувся шукати абстракції, що потворно обернулась, кінець кінцем, у його теперішню Ніну?.. Чому?..

І відповіді не було.

Перемагаючи страшну кволість, мати рано встала і заходилась коло сніданку. Ноги їй угиналися і не хотіли стояти, немов хтось стукав під колінами патичком і підбивав їх. Вона сіла на ослінчику й, сидячи, розпалила примус, накраяла хліба, але руки и теж ледве ворушились. Наче вицідили з них усю кров, а натомість понапихали вати. Але мати кріпилась. "Тільки не піддаватись!" — казала вона, збадьорюючи саму себе. Адже вчора з неї вийшла погана, лиха кров, і тепер усе піде на краще — тільки не потурати цій кволості, здержатись якось...

Коли закипів чайник і зварилися на ріденько яйця (на щось більше — в неї вже не стало сили), мати вийшла з кухні й тихенько одчинила двері глянути, чи не прокинувся син. Вона тільки просунула в двері голову й, побачивши, що син ще лежить у ліжку, хоч очі вже й розплющені, одразу ж нечутно відійшла назад. "Треба ще пождати з сніданком", — подумала вона й пішла на кухню трохи пригасити примус, щоб не переводити марно гасу.

Іншим разом Олександр Іванович, може, й полежав би ще трохи в ліжку, перебираючи в пам'яті все, що розвело його колись з Марусею, та сьогодні, коли він побачив у дверях заклопотане материне лице, він одразу ж почав убиратися. Однак йому не хотілося зараз розлучатися в думках з Марусею, вертатись до невеселої дійсності, і він одразу ж поклав собі сьогодні їхати до району. Власне кажучи, не було особливої

потреби конче йому самому їхати, — те, що треба було там зробити, могла б вільно виконати й фельдшериця Таскіра, та Олександрові Івановичу надто вже не хотілося ранком чи вдень зустрічатися з дружиною.

Зраджуючи свою звичку — віддавати ранком півгодини фізкультурі, він нашвидкуруч умився й, щоб не завдавати матері зайвого клопоту, пішов снідати на кухню. Матері там не було. Без охоти й смаку, абияк, похапцем він випив склянку чаю, одягнув білу кепку і навшпиньки зайшов до свого кабінету взяти портфель.

Дружина ще спала, повернувшись лицем до стіни й підібгавши ноги. Темне пухнасте волосся її, яке так любив Олександр Іванович, розсипалось покошлатими, плутаними пасмами на подушці й звисало з канапи. З-під простирадла, яким накрилась дружина, видно було краєчок гладкого плеча й спину. Олександр Іванович узяв зі столу портфель і спідлоба глянув на дружину. Він не почував до неї зараз обурення, як уночі, але не почував і жалю, як то бувало раніш, після коротких сварок напередодні. Йому здалося, що то лежить чужа, стороння жінка, і дивно було подумати, що лише кілька годин тому вона була йому близька.

Так само навшпиньки, як у чужому домі, щоб не збудити господарів, він тихо вийшов надвір.

Сонце вже піднялося й пробивалося золотими стрілами крізь пишне віття старого карагача; скісне проміння рожево забарвило білу стіну амбулаторії. Від тополі, що стояла біля квартири Олександра Івановича, простяг-лась на землі довгаста мережана тінь. Навколо була урочиста тиша, немов замовкла вся природа, прислухаючись до далекої, нечутної людському вуху, величної симфонії сонячного сходу. Лише на тополі стиха перешіптувалось тремтяче листя та на сусідському дворі час від часу дорікали комусь голуби: "Казав, не ходи! Казав, не буди!"

Коли Олександр Іванович переступив поріг приміщення і вийшов надвір, він мимоволі спинився вражений: між сірими сутінками в кімнатах і ясним ранком надворі був такий контраст, що йому на мить здалося, ніби він опинився раптом на іншій географічній широті. Але Олександрові Івановичу і в рожевих блищиках на стіні, і в тендітному мереживі тіні на землі, і в тихому шелесті листочків тополі вчувався смуток і жаль по чомусь далекому, прекрасному, що могло б бути, та так і не здійснилося. Проте голуби на сусідському дворі, ремствуючи й дорікаючи, відкидали своїм дивним вуркотінням цей смуток далі, на захід, куди пішла ніч, щоб ніщо не заважало сонцеві робити його велике життєдайне діло.

Віддалік у дворі сиділа на ослінчику мати й щось ласкаво мовила Жучці, але до Олександра Івановича долітало тільки протяжне:

— Жу-уч-ка! Жу-уч-ка! У-у-у!..

Соромлячись і ніяковіючи від пестливих материних слів, Жучка вихляла хвостом, вигинала то в один, то в другий бік спину, хитала головою і жартома загрібала передньою лапою землю, не знаючи, як їй ще виявити свою безмежну любов до старої. Мати погладила її по голові, й Жучка поспішила вдячно лизнути їй довгим язиком пальці.

Чи від цієї простої сцени любові, жалю й відданості, чи то від сумир'я і покою, що їх так щедро стелив по кружині ясний узбецький ранок, Олександрові Івановичу стало раптом тепло на душі. Він підійшов до матері, і йому впала в очі страшна блідість її худого обличчя. "Як вона змарніла за останній час. Ні, таки неодмінно треба її оглянути як слід", — промайнуло йому на думці, й він сказав:

— Я, мамочко, їду зараз до району.

Жучка не відскочила від нього, як то бувало раніш, а розчулено поглядала на нього, час від часу лижучи язиком повітря.

"Як давно я не називав її так!" — журно подумав Олександр Іванович, вдивляючись у материне лице, що від слова "мамочка" одразу заясніло, наче помолодшало, і її сумні очі нараз огріли його таким лагідним, люблячим поглядом, аж йому захотілось, як колись у далекому Дитинстві, міцно обійняти її і поцілувати. Однак з вулиці До амбулаторії йшла Таскіра, і Олександр Іванович поспішив до неї нагадати, щоб та неодмінно перевірила сьогодні, чи одвіз молодий узбек свою хвору на рак жінку, а далі першою, що трапилось йому на шляху, машиною поїхав до районного центру.

Олександр Іванович сів до кабіни поруч шофера. Одразу ж за кишлаком відкрилась панорама широких бавовникових плантацій і дальніх гір. Краєвид родючої долини, щохвилини міняючись, швидко сунув назустріч машині, і хоч усе тут було давно вже знайоме Олександрові Івановичу, та цей мальовничий пейзаж мимоволі, як і завжди, вбирав його увагу й присипляв думки...

Двома безконечними рядами вишикувались уздовж магістралі тополі й грайливо шуміли листям від стрімкого бігу машини, ліворуч повз лан достиглої пшениці поспішала назад до кишлаку черідка низьких, уже підстрижених цього літа шовковиць, а далі, скільки могло бачити око, розстелялися неозорі світло-зелені плантації бавовнику. Рівні, як накреслені, ряди бавовникових кущів мелькали перед очима, немов крутились у протилежний бік на велетенській каруселі: ряд за рядом, ряд за рядом, а спереду насувались нові й нові...

Вдалині з півночі й півдня над плантаціями громадились гори. Вкриті вічними снігами, вони зникали в синюватій імлі на півночі, простягаючись могутніми хребтами до Киргизії, а на півдні їхнє біле, осяяне сонцем верхогір'я спішило юрбою, випереджуючи одне одного, кудись ще далі на південь — через Таджикистан — до Паміру й Гімалаїв. Прекрасні були в цей ранок і дикий хаос дальніх гір, і рівні лінії плантацій.

Замикаючись десь на сході за обрієм, гори ці підковою обгинали славетну Ферганську долину і талою водою своїх снігів сповнювали її арики й поїли родючу землю. Це завдяки їм, тим дальнім горам з вічними снігами, на цій землі, де влітку сяє з зеніту гаряче, розпечене сонце й не випаде з неба жодної краплини дощу, розкинулись бавовникові плантації; щедро родив у душних болотяних випарах рис, двічі за літо вистигала пшениця і рясно давали людині свої пишні плоди сади та городи.

Машина стрімко влетіла в кишлак, що його навпіл перетнула автомагістраль. Майже не зменшуючи руху, вона, як вістун розпочатого трудового дня, гуркотом свого мотора на друзки розбила ранкову тишу заспаної вулиці. Десь у дворі загавкав, прокинувшись, собака, а на густому гіллі високого карагача, що стояв коло шляху, бентежно зашелестіло листя. Машина промчала вздовж одноманітного ряду сіро-жовтих стін узбецьких кибиток без вікон на вулицю. Праворуч мелькнув пам'ятник Ленінові. За пам'ятником замигтіли кольоровими полями клумби з квітами, блиснули шибками на сонці високі вікна шкільного будинку, далі волейбольний майданчик з напнутою посередині сіткою, ще якась кибитка на відстороні — і машина вискочила з кишлаку.

А в цей час, загальмувавши при зустрічі хід, у кишлак в'їздила машина, поверх бортів навантажена цеглою. На мить перед очима Олександра Івановича замайоріли з кузова знайома вицвіла косинка й кілька смаглявих юнацьких голів з чорними тюбетейками на маківках.

"Це Назіра з комсомольцями везе цеглу на наше будівництво'', — подумав Олександр Іванович, і йому захотілось привітно помахати їй рукою, але машина вже зникла.

Попереду повагом їхала висока навантажена гуза-паєю двоколісна узбецька гарба. Здоровенні, на людський зріст, колеса її незграбно крутились, виробляючи осьмачки, і так рипіли, що їх було чути навіть крізь потужний гуркіт мотора й шелест автомобільних шин. Мабуть, приглушений цим навіженим рипінням, узбек-віз-ник довго не звертав з

середини шляху, дарма що машина раз у раз кидала короткі нервові сигнали. Коли машина порівнялась з гарбою, шофер висунувся з кабіни й обурено посварився кулаком, та флегматичний літній візник не звернув на нього ніякої уваги, немов то прошумів лиш вітер, а не промчала близько повз нього вантажна тритонна машина. Рівномірно погойдуючись на сідлі без стремен, він їхав верхи, а зігнуті в колінах ноги поставив на гранчасті довгі голоблі. Так звичайно їздять однокінь в Узбекистані, й виходить, ніби візник їде водночас і верхи, й на гарбі; одначе сьогодні цей узбецький візник і його древня, примітивна гарба промайнули перед Олександром Івановичем, як привид з тисячолітньої давнини, і він здивовано подумав: як могла задержатись Ця патріархальна гарба в наш вік реактивного двигуна і атомної енергії?..

Праворуч, недалеко магістралі, екскаватор рив новий, широкий арик. Його довга, задрана догори, як у жирафа, шия рвучко спускала додолу ківш, і екскаватор, гнівно скрегочучи металевими зубами, вгризався в зсохлу землю. Минала якась хвилина, і екскаватор, немов ще більше лютуючи, здригався всім своїм залізним тулубом, трохи подавався назад і ось уже переможно, як свіжу, звойовану в двобою здобич, високо підносив до білястого, злинялого від сонця неба наповнений землею ківш. Задоволений, гордий з своєї сили, він прудко повертався з ковшем далеко в другий бік і раптом, наче згадавши, що сьогодні він ще вдосвіта почав робити, солодко позіхав металевими щелепами ковша, і відтіля сипалась додолу світло-сіра земля. Аза мить, похопившись, він мерщій поспішав назад, знову скреготів, вгризаючись у землю, і рив усе далі й далі...

Що ближче було до районного центру, то більше й більше попадалось на шляху людей. Вони поспішали на базар і несли на головах широкі коші, де червоніли, як величезні застиглі згустки крові, соковиті помідори і пестили людські очі жовті оксамитові кульки урюку та зелені в'язки молодої цибулі. Тут було чимало жінок, але тільки одна з них ішла в чорній паранджі *, і Олександрові Івановичу пригадалось, як вразило його матір, коли вона вперше, скоро приїхала з України, побачила жінку в паранджі, повертаючись з ним із крамниці. "Як та

мара, прости, Господи!.." — прошепотіла тоді мати й довго дивилась услід загадковій, таємничій постаті. І навіть прийшовши додому, час від часу зітхала, несхвально хитаючи головою.

Решта жінок ішла з відкритими обличчями, й тільки старі баби понапинали на голови, як від дощу, куценькі дитячі курточки й, стрічаючись з чоловіками, ще здалека поспішно затуляли полами тих курточок свої зморщені, нікому вже не цікаві лиця.

Стежкою край шляху поважно їхав на маленькому осликові дід у білій чалмі й широкому ватяному чапані. Дід задрав угору сиву ріденьку борідку клинком і заплющив очі, а його довгі босі ноги майже човгали по

Паранджа (узб.) — жіноча намітка на голову, що сіткою з кінського волосу закриває обличчя, — рештки рабського стану східної жінки.

землі. З обох боків за дідовими ногами на ослику звисали довгі важкі коші, накриті вгорі кольоровим ганчір'ям, а поперед діда сидів верхи ще й підліток з хлудиною в руці. Примруживши збайдужілі до всього очі й відкинувши назад довгі м'які вуха, ослик жваво дріботів маленькими ніжками, збиваючи куряву, і важко було збагнути, де брала ця маленька покірна тварина стільки сили, щоб нести на собі таку вагу.

Попереду з-за обрію виринула купа дерев; за кілька хвилин вона вже розрослася зеленою смугою на північ і південь, а ще трохи згодом можна було вже відрізнити окремі високі карагачі й тополі і крайні будинки районного центру. Відтіля назустріч машині, як далекий поклик, долетів гудок бавовноочисної фабрики.

Машина уповільнила рух і легко покотилася широкою, обсадженою деревами вулицею. Вона проїхала повз великий порожній двір міліції з відчиненою брамою, куди діловито поспішав літній вусатий міліціонер-узбек, поминула білий двоповерховий будинок райвиконкому з квітниковими клумбами перед ним, далі банк із заґратованими вікнами й

повернула на центральну вулицю імені Алішера Навої. Тут Олександр Іванович попросив шофера спинити машину й, непевно ступаючи затерплими ногами, зійшов на тротуар. Після швидкого руху машини й невпинного гуркоту її мотора вулиця видалась Олександрові Івановичу занадто тихою як на цю пору дня, і він підніс до очей руку з годинником. Була рівно дев'ята година. Установи, що мають влітку в Узбекистані перерву на години полудневої спеки, давно вже працювали. Крізь відчинене вікно районної прокуратури сипалась на вулицю нервова тріскотнява друкарської машинки, в райспоживспілці гучно цокотіли рахівниці, коло відчинених дверей військкомату стояв гурт парубків, а всередині хтось голосно викликав прізвища.

Олександр Іванович перейшов місток, під яким прудко ніс каламутну воду центральний арик, і повернув на бічну вулицю, що йшла до малярійної, чи, як вона тут звичайно звалася, тропічної станції.

В дверях тропстанції його стріла моторна, як на її поважні літа, короткозора лікарка-маріолог Пісочкіна в білому медичному халаті й одразу ж сповістила новину:

— Чули, колего, до нас іде Ходжаєв!

Кирпатий, з трохи вивернутими ніздрями, ніс Пісочкіної мав хронічний нежить, а здавалося, що цей ніс на літньому, досить поораному зморшками обличчі, нанюхавшись колись дуже гидкого, збридився на все життя і боязко принюхувався до кожної стрічної людини. — Як у вас на дільниці? Не боїтесь? — Ь примружені очі метушливо забігали по обличчю Олександра Івановича. — Майте на увазі, він буде нишпорити скрізь, заїде й до вас.

— Що ж, — розвів руками Олександр Іванович, злегка всміхаючись, — я завжди готовий зустріти всеоружно всяке начальство в себе.

Пісочкіна недовірливо двічі потягла ніздрями повітря.

— Кажуть, Ходжаєв — це зовсім не те, що наш попередній зав, який тихенько сидів собі в області й нікуди не рипався. Цей навпаки. До того ж він має великий авторитет не тільки як член обкому й облвиконкому, а і як лікар. Він же хірург і, кажуть, навіть ставши завом, робить і далі складні порожнинні операції... Всі запевняють — він занадто вимогливий і строгий. Гроза!..

— Значить, на нашому небосхилі буде грім серед ясного неба? — усміхнувся знову Олександр Іванович, дивлячись на стурбоване обличчя Пісочкіної.

— Ще б пак! У нас тут просто очманіли всі. Районну лікарню наспіх білять, коло епідстанції розводять квітник, в дитячій консультації спішать закінчити бокси... Біда! Я сама зараз біжу по халати. Подумайте: на всю тропстанцію — тільки два пристойні халати...

Пісочкіна ще довго, мабуть, бідкалась би й принюхувалась, шукаючи в співбесідникові нагоди заспокоїти себе саму, та Олександр Іванович, якому хотілося швидше збутися її, скористався з її останніх слів:

— Ну в такому разі не буду затримувати. Поки що! —Мерщій потиснув руку й рішуче відчинив двері.

Одержавши аналізи крові на малярію і попросивши скельця для нових препаратів, він поквапився з тропста-нції, щоб знову не зустрітись тут з Пісочкіною, товариство якої він міг сприймати тільки в невеликих дозах.

Вийшовши знову на вулицю Алішера Навої, він коло ятки випив газованої води, бо починалась уже спека, і зайшов до аптеки.

В аптеці, незважаючи на робочий час і кількох людей, що чекали на видачу ліків, спішно мили підлогу, вішали на вікнах марлеві фіранки, і навіть сама управителька аптеки Шарф перетирала клаптем вати

флакони й переставляла їх на полицях скляної шафи. Вадимо, й тут серйозно готувались до приїзду нового грізного завідувача облздороввідділу. Олександр Іванович широко переступив на вимиту частину підлоги й підійшов до столика рецептора.

— Саро Абрамівно, дозвольте...

Управителька Шарф сердито обернулась на голос і вже хотіла сварити нетерплячого нахабу, що не може трохи почекати, поки вимиють підлогу, але, впізнавши лікаря Постоловського, враз підійшла до столика.

— Це ви, докторе? Ви чули вже?.. — Вона важко зітхнула й знизала плечима. — Я не знаю, що це ще за мода завелась: тільки-но призначать на посаду начальника, як він уже летить з області розпікати всіх! В сусідньому районі він мало не зняв з роботи управителя аптеки за те, що там помилково на п'ять копійок дорожче продали марганцівку при ньому...

Олександр Іванович вирішив, що заради чемності він уже досить вислухав Шарф, і попросив видати йому для амбулаторії сильнодіючі ліки. Він розклав по кишенях ампулки з морфіном і стрихніном, сунув у портфель пляшечку з опієм і, злегка кивнувши розчарованій Шарф, що ждала від нього співчуття, подався з аптеки. Він хотів був піти до парку пересидіти спеку й подумати на самоті, але завагався і, перемагаючи самого себе, повернув через два квартали в завулок до райздороввідділу.

Олександр Іванович не любив канцелярій взагалі, а райздороввідділ видавався йому завжди за нудний додаток до живого тріпотливого діла охорони здоров'я і боротьби за життя людини. Одне слово: не установа, а якийсь апендикс. Та зайти треба було. Нечемно, бувши в районі, не відвідати райздороввідділ, щоб принаймні хоч за одним заходом узяти

нові директиви та інструкції і весь той паперовий дріб'язок, яким так щедро наділяв свої заклади цей медичний керівний орган.

Молодого завідувача райздороввідділу Ахметджанова не було. Мабуть, і він гасав десь, готуючись до приїзду суворого Ходжаєва. Секретарка Гордієнко, жінка за сорок, але з великим вирізом декольте, пишною зачіскою і томним поглядом, одразу ж, тільки-но Олександр Іванович переступив поріг, кинулась до нього:

— Як добре, що ви приїхали! Я вчора цілий вечір не могла ніяк додзвонитись до вас, а посилати нема кого: всі люди в розгоні...

— А в чому річ? — сухо спитав Олександр Іванович. Він не любив секретарки за її часті спроби підмінити собою заврайвідділу і пристрасть до пліток.

— Як? Ви ще не знаєте? — здивувалась Гордієнко. — До нас іде Ходжаєв!

— Ну і що ж? Дуже добре, що їде, — холодно процідив Олександр Іванович.

— Але ж він буде скрізь, буде й у вас на дільниці!

— Я вельми задоволений. Дуже хочу побачити його в себе.

Гордієнко недовірливо подивилась йому в очі. Вона ніяк не могла збагнути: чи тільки хизується цей відомий чванько, прикрий лікар Постоловський, чи, може, хоче на щось поскаржитись Ходжаєву?

І тут же силкувалась пригадати, чи одержав уже Постоловський зарплату за травень: Гордієнко була воднораз і бухгалтером райвідділу охорони здоров'я.

— Я ще вчора хотіла вас попередити, щоб ви мерщій навели там лад в себе, підтягнули своїх...

— Навіть і не здумаю щось робити! — одрубав Олександр Іванович, якому знов здалося, що секретарка лізе не в своє діло.

— Як це так? — широко розплющила вкрай здивовані очі Гордієнко й одразу вирішила: безперечно, буде скаржитись, чорт! — Зія Хайдарович дуже турбується, що вас досі не повідомили...

— Надарма! Мені нема чого в себе переробляти.

— Ну, знаєте!.. А всякі недоробки, неполадки? Хто ж може все передбачити!

Гордієнко погордливо піднесла вгору свою кудлату голову й ще раз пильно глянула на Постоловського. Ё все ще мордувало питання: на що саме він буде скаржитись? За травень він таки одержав зарплату, це вона пригадала зараз, навіть на ремонт йому дещо приділили. Хіба що на придбання м'якого інвентарю та інструментарію нема?.. Олександр Іванович перебив її думки.

— Медичні заклади, товаришко Гордієнко, завжди повинні бути в такому стані і так працювати, щоб їм не було чого спеціально готуватись до приїзду начальства, — повчально зауважив він і додав: — Принципово не буду нічого переробляти в себе, — хай побачить так, як воно є!

— Не знаю, не знаю!о. — єхидно всміхнулася Гордієнко, остаточно переконавшись, що скарги будуть і, мабуть, не одна. — Ви занадто вже принципові, докторе Постоловський.

— Атож! — буркнув Олександр Іванович і, щоб покласти край неприємній розмові, спитав: — Пошта для дільниці є?

— Прошу! Це все ваші бомаги, докторе Постоловський, — підкреслено чемно сказала Гордієнко, дістаючи з одчиненої шафи купу паперів машинопису і якийсь запечатаний конверт. Олександра Івановича всередині пересмикнуло від секретарчиного "бомаги", він недбало засунув жужмом папери в портфель, не глянувши навіть на конверт, і, не попрощавшись, вийшов.

Гордієнко з неприхованою злістю довго дивилась йому вслід і думала:

"І як з ним може жити його прекрасна дружина — не розумію. Просто неможливий характер!.."

XVIII

Тим часом Олександр Іванович, тільки-но вийшов з райвідділу й повільними кроками подався до парку, вже картав себе:

"Нове діло!.. І для чого я зчепився з нею? Навіть, здається, не попрощався..." Звісно, Гордієнко — барахло, інтриганка, плетуха, і, якби він був на місці Ахметджанова, він давно б уже вигнав її. Це так. І, повернувшись на дільницю, він таки справді не буде нічого міняти в себе заради приїзду нового завідувача облздороввідділу — нехай побачить усе таким, як воно є завжди, без прикрас. Це все добре. Але навіщо було заводитись з секретаркою? Гордієнко, розуміється, перекаже його слова

Ахметджанову, перекрутивши їх зміст, і вийде, що лікар Постоловський демонстративно не хоче взяти до уваги вказівок заврайздороввідділу, ба навіть наміряється підвезти йому воза, саботуючи готування до приїзду Ходжаєва... Вразливий, амбітний Ахметджанов образиться, виникнуть непорозуміння, прикрості... "Чому я став такий дратівливий, справжній невропат?.."

І, як відповідь, перед ним постала нічна розмова з дружиною.

Легкою, прозорою завісою затулила її переяславська Маруся, з'явившись перед ранком уві сні. Але гіркота лишилась. Тільки дещо притупились занадто гострі місця та зблякли слова тої прикрої нічної сцени. Маруся, як прадавнє домашнє зілля на роз'ятрену болючу рану, несподівано внесла в його душу мир і спокій. І зараз Олександр Іванович уже не годен був до тих радикальних висновків щодо своїх подружніх стосунків, на які зважувався вночі. Але подумати добре про це, розібратись у тому плетиві, що в ньому захрясло його життя, треба було. І він почав перебирати в пам'яті все, що сталося вночі, намагаючись спокійно проаналізувати останню сварку.

Власне, нічого нового не сталося. У тій чи тій варіації все це виникало час від часу й раніш, тільки що вчора воно дійшло вже своїх крайніх меж, свого апогею, як кажуть. Та хіба це несподіванка? Хіба цей апогей не міг прийти й раніш — рік, два роки тому? Міг! Та й чи ж був взагалі за все їхнє спільне життя такий час, коли б цих сварок не було?..

І Олександрові Івановичу здалося, що такого часу не було ніколи.

Мало не другого ж дня після того як вони, усміхнені, під руку, щільно пригорнувшись одне до одного, вийшли із загсу й у вузькому колі приятелів та друзів Ніни Олександрівни відсвяткували своє студентське весілля, * в них почалися непорозуміння. А далі все більше й більше, з геометричною прогресією щодо тривалості й гостроти, множились ці сутички, конфлікти, сварки, аж поки не набули з приїздом матері зовсім уже непристойного характеру...

І, головне, коли Олександр Іванович, прохолонувши після чергової сварки, пробував був дошукуватись приводу, через що саме зчинилась у домі буча, — він або зовсім не знаходив його, або той привід був такий мізерний, аж не вірилось, що така дурниця могла на цілий день отруїти їм життя...

А таки отруювала... В чому ж причина? Мати? Мати, безперечно, ускладнила їхні стосунки, але хіба ж він може позбавити свою матір притулку, вигнати матір з дому? На якийсь час це, певно, й дало б родині мир, та чи надовго? Адже сварки були й до матері... Ні, основне не в матері. А в чому ж? У ньому самому? Може. Що ж, він дав Ніні матеріальну забезпеченість, наскільки це можливо було в його умовах, дав своїй дружині змогу віддаватись мистецтву, не думаючи про заробіток. Він був навіть задоволений, що дружина захоплюється малярством і заповнює ним увесь свій час, він, власне, сам поклав межу між ними: у тебе — малярство, в мене — медицина, тож не заважаймо одне одному, працюймо кожний у своїй царині. Але чи потрібно Ніні це малярство, чи вийде коли-небудь з-під її пензля щось — хай не геніальне, хай навіть не талановите, — а просто варте уваги, потрібне ще комусь, крім автора, чи вона так і не піднесеться над своїми "футуристичними вправами", як називав сам собі Олександр Іванович малюнки дружини? Над цим він серйозно не замислювався досі. А треба б!.. Може, варто було б на дещо звести їй очі. Таж, може, це малярство і зовсім не потрібне їй, може, вона й сама збагне це згодом після тяжких невдач і гіркого розчарування?..

Олександр Іванович подумав ще трохи і заперечив самому собі: збагне, але не каятиметься і не зречеться! Бо це малярство потрібно їй, передусім, для того... І тут Олександр Іванович сказав у думці те, що раніш не зважувався й помислити: "Щоб прискорити свою порожнечу..." За цими "кольорами", "світлотінями" й "композиціями" нема нічого — пустка!.. Та цього мало — вона хоче поширити цю пустку й на нього, спустошити його самого і як лікаря, і як людину. Хіба не вона висловилась одного разу про лікарську роботу: "Мистецтво лікування полягає в тому, щоб змусити хворого думати, коли не допомагають ліки, що в цьому винен тільки він сам і ті умови, в яких живе, а не лікар і медицина". Для неї ідеальним лікарем є спритний лікар-ділок, "пегаст" *, що, обходячи фінінспектуру й ладнаючи з відділами охорони здоров'я, тишком-нишком набиває кишені гонораром з приватної практики. Ніна тільки б вітала, ба навіть активно допомагала б йому, якби він міг до

того впасти, що почав би торгувати довідками й бюлетенями. Але він не може й не хоче цього. Це гидко йому!

П е гаст — від "пепе", скороченого слова — приватна практика; так жартома в медичних колах звали тих медпрацівників, які заради наживи вдавались до приватної практики.

"Тоді — що ж в'яже нас укупі, на чому тримається наше подружнє життя?.."

І пам'ять знову підказала йому вичитану десь влучну фразу: "Тілом укупі, а душею нарізно..." Так було в них з самого початку, так є тепер, і на щось інше — годі сподіватися. Іншого не буде. Не може бути. Бо її годі переконати, перевиховати, переробити. Вона закінчений тип. їй можна тільки протидіяти.

А коли так, то яка ж рада, де вихід?..

...Він давно вже ходив алеями міського парку, але тільки тепер помітив, що йде вузькою бічною алейкою, обсадженою рівно підстриженими кущами темно-зеленого мирта. Праворуч, як стрімка гірська річка, протікав центральний широкий арик. Швидка течія прудко несла каламутну, як кава з молоком, воду, збивала хвильки й вирувала коло берегів маленькими чорториями. Табунець свійських качок крутився серед арика. Змагаючи швидку течію, качки плавали на одному місці, немов прип'яті якірцями. Раз у раз вони глибоко занурювали в воду голови, спритно ловили там тупими жовтими дзьобами живність, часом пірнали за нею і знову шукали нерухомими цятками своїх маленьких чорних оченят нової здобичі. Ці одноманітні рухи жирних птиць, здавалось, спинили навколо себе і течію води, і плин часу.

Олександр Іванович дивився відсутнім поглядом на качки і ще раз спитав:

— Де ж вихід? Розлучення?..

Перед його очима замигтіли друковані петитом наприкінці четвертої сторінки газети літери: "Постоловський Олександр Іванович, що живе там ось, збуджує справу про розлучення з...", і йому стало бридко. А коли до цього він уявив простягнуті до нього рученята й сповнений плачу голос Васі, якого несе геть із дому тепер уже колишня, "розлучена" дружина, він відчув, що на це він не зможе піти.

— Тату! Та-атку-у! — немов насправді почув він востаннє розпачливий дитячий крик і здригнувся.

Ні, тільки не це! Не це!..

Качки жваво гребли в каламутній воді лапками й пливли на одному місці в безконечність. Підіймалися й розбивались об глинястий берег хвильки, а на їхньому місці з'являлись нові й нові. Повз качки мчала вода.

Чого вода каламутна, Чи не хвиля збила? Чого дівка така смутна...

Принесло в пам'яті уривок сумної мелодії з далеких переяславських днів, як одламану галузку винесла відкі-лясь бистра арикова вода, покрутила її на чорторії і понесла в безвість... І знову перед ним стояла Маруся. Його переяславська Маруся, яку пожалів нещадний час і не змінили ніякі зміни, що сталися за довгі роки в Переяславі. І кароока простенька Маруся стоїть поза часом і каже в просторінь древні переяславські істини: "Жінку брати — не корову купувати...", "Вік прожити — не ниву перейти..." І від цієї мудрості стає на душі легко, затишно. Немов по бурі він опинився в старій дідовій хаті під стріхою, десь на околиці Переяслава. В хаті вечірня тиша, десь у запічку цвірчить цвіркун, тихо цокають на стіні, одміряючи час, ветхі дзиґарі, а в присмерку на печі причаїлась стародавня казка про те, що було колись за давнини, та вже ніколи більше не вернеться...

Олександр Іванович зітхнув і в далечінь минулого тихо проказав своїй Марусі засвоєні колись ще в школі тургенєвські слова: "Життя не пустощі і не розвага; життя навіть не насолода; життя — то важкий труд..." І йому здалося, що нарешті він намацав відповідь на все. Ще трохи — і він знайде розв'язання.

Тепер пізно вже перетрушувати минуле, коли в життя ввійшла нова істота — дитина, його син. Вася — це реальний факт. І з цього треба виходити. Дитина мусить мати коло себе і батька, і матір; це її природне право, і він не сміє позбавляти цього свого сина, він не скалічить дитинства своєму маленькому Васі!.. Власне, чому він Вася, а не Ігор, Олег, Ярослав чи Євген, як того можна було б сподіватися від мистецьких уподобань дружини? Чому вона вперто стояла на тому, щоб назвати хлопця Василем?.. Стомлена думка Олександра Івановича вдруге спинилась перед цією загадкою, як і колись, перед регістрацією дитини в загсі. Але тоді він, не дожидаючи відповіді, погодився: Василь так Василь! Зрештою, не ім'я творить людину, а людина своїми ділами створює собі ім'я... Може, Василем звали якесь перше Нінине захоплення, як Марусею — його першу дівчину, та Олександрові Івановичу було зараз байдуже і до того колишнього невідомого Василя, і до теперішньої Ніни. Дитина — ось головне.

Для нормального розвитку її потрібні нормальні родинні умови. Він мусить їх дати своєму синові. Але він не зречеться своїх настанов, своїх позицій. Ні, він не знизиться до жалюгідної ролі слухняного виконавця жінчиних забаганок! А це значить і далі безконечні сварки, це перманентне катування...

Але ж як тяжко, як безнадійно тяжко так жити! Не-вже-таки не можна якось інакше?.. І нараз йому пригадались почуті колись від когось слова: "Життя часом так складається, що мусиш зважитись або на злочин, або на подвиг. Середини не дано". Кинути Васю на поталу Ніні, яка зробить з нього морального каліку, — це злочин; жити з Ніною, щоб тільки якось урятувати від її страшного впливу сина, — це, по суті,

подвиг. Середини нема, бо "життя — то важкий труд". Треба жити і нести цей труд.

Десь неподалеку потріскував на стовпі репродуктор, передаючи з Ташкента концерт узбецької музики. Сонце давно вже перейшло зеніт і поспішало за густим мереживом листя на захід. Спека зменшилась. На бавовноочисній фабриці тоненько прогудів гудок, і Олександр Іванович остаточно очутився. Треба рушати. Він пройшов головною алеєю до виходу, прислухаючись, як дзюркоче за кущами жасмину маленький арик.

Дерев'яна пофарбована арка з червоною зіркою і злинялими прапорцями відмежовувала парк від вулиці. Ліворуч від неї, виходячи і на вулицю, і в парк, розмістилася чайхана (* Ч а й х а н а (узб.) – чайна).

Відтіля до Олександра Івановича здалека ще пахнуло печеним хлібом і підсмаженою бавовняною олією і злегка залоскотало в ніздрях. Він раптом відчув, що зголоднів, і звернув під високу шопу чайхани.

Як і завжди, тут було людно, і Олександр Іванович не одразу знайшов собі місце в кутку коло столика, де старий узбек з двома малими онучатами вже допивав чай. Олександр Іванович задоволено витягнув під столиком стомлені ноги й оглянувся довкола. Велика чайхана, цей своєрідний узбецький клуб, що збирав і об'єднував найрізноманітніших людей тільки одною, спільною всім любов'ю до чаю, — клекотіла. За столиками й долі на солом'яних матах сиділи засмаглі люди у ватяних чапа-нах, у довгих полотняних сорочках, у вицвілих військових гімнастьорках та у свіжовипрасуваних шевйотових костюмах, і всі з однаковою насолодою пили з маленьких піал чай. Порцелянові чайники порожніли, а два моторні парубчаки приносили на тацях нові й нові. Жваво точилася гортанна розмова, то тут, то там зривався щирий розкотистий регіт, а коло входу вже купчились нові охочі й заздрісно поглядали всередину, де люди, допавшись до улюбленого чаю, здавалось, і на думці не мали кінчати колись це раювання.

Хоч як хотів Олександр Іванович принатуритись до узбецького побуту, проте й досі не міг збагнути смаку в зеленому, без цукру, узбецькому чаї, і коли йому подали запарений у великому чайнику чай і пшеничну перепічку, він випив тільки кілька ковтків, щоб попередити спрагу, зате апетитно взявся за перепічку.

Контрастом до узбецької публіки в чорних тюбетейках на головах була похмура вусата постать у сірій пожмаканій кепці й виваляному в соломі брудному піджа-ці. Непевними, хиткими кроками постать повагом посувалась по чайхані, заважаючи парубчакам розносити чайники. Хитаючись і гикаючи, постать спинялась коло кожного столика, безцеремонно розглядала узбецькі обличчя, немов хотіла когось упізнати, і, не знайшовши, незадоволено ворушила вусами й, несхвально хитаючи головою, рушала далі.

Старий узбек насупроти Олександра Івановича востаннє сьорбнув з піали, витер довгою полою чапана піт з обличчя й, давши онучатам долонею знак почекати, вийшов. Лишившись самі, хлоп'ята похнюпились і дико позирали чорними оченятами на Олександра Івановича. У меншого, що був тільки трошки більший за Васю, на стриженій голові було полишене довге, тонке пасмо волосся, і воно чорною китицею стирчало з-під маленької тюбетейки. Поява коло столу похмурого вусатого дядька, від якого здалека ще так неприємно пахло, налякала хлоп'ят, і вони щільно притулились один до одного.

Вусатий не звернув на них ніякої уваги й уже хотів був податись далі, коли це раптом його каламутні очі зупинились на білявому волоссі й світлих очах Олександра Івановича, і довгі вуса п'яного затанцювали від приязної усмішки.

— Ось, слава тобі, Господи! Хоч одного земляка бачу!.. — надміру гучно пролунало по чайхані.

Вусатий дядечко був добре напідпитку й зрадів з нагоди розраяти душу. Не питаючи дозволу, він важко гепнувся на звільненого щойно стільця. Хлоп'ята перелякано відсунулися вбік.

— І де тільки не був, скрізь узбеки по чайханах чаї п'ють, а наші, дурні, роблять... — Вусатий скрушно похитав головою і тяжко зітхнув: — А наші роблять!..

Олександр Іванович насупився. Товариство п'яного дурня, якого, мабуть, спекулятивні комбінації занесли в Узбекистан, дратувало його, до того ж йому нараз стало шкода маленьких узбечат, а надто того малого, що аж прикипів до місця, чекаючи без діда неминучої загибелі.

— Спати! — твердо сказав Олександр Іванович до вусатого. Той непорозуміло закліпав повіками.

— Цебто, як же це? Таж коли розібратися, то що ж виходить: узбеки по чайханах...

— Спати!! — ще рішучіше повторив Олександр Іванович і злегка пристукнув по столі долонею.

Це вплинуло.

— Я звиняюсь! — вусатий рвучко звівся на ноги, і з його обличчя злетіла недавня приязна усмішка. А коли він побачив на колінах Олександра Івановича портфель, він і зовсім збляк, думаючи, що наскочив на якесь начальство.

— Кожний народ, конешно, став поважати себе. Узбеки, приміром, теж... Я звиняюсь! — вусатий гикнув і мерщій подався далі від халепи.

Узбечата почали виявляти ознаки життя — заворушились і вдячно глипнули на Олександра Івановича, що прогнав геть страшного дядька.

— Яман уртак? * ('Яман уртак? (узб.) — Поганий товариш?) — усміхаючись, спитав меншого Олександр Іванович. Малий сором'язливо опустив додолу очі. За нього несміливо прошепотів більшенький:

— Яман...

Та за хвилину діти оббулися. Малий перевів очі на чайника, що його одсунув від себе Олександр Іванович, і засопів. Його почало непокоїти, що таке добро в чайнику марно холоне і може лишитись невикористане. Олександр Іванович піймав цей тужливий погляд темних, як черешні, дитячих очей, налив з чайника обом повні піали й, підморгнувши малому, одломив їм по шматку перепічки. Більший ще якусь хвилину не зважувався, а мале одразу схопило рученятами піалу, і, коли дід їхній повернувся до столу, воно, забувши про все на світі, солодко присмоктувало чай.

Олександр Іванович з журною усмішкою спостерігав дитину. Отак само і його Вася схоплює долоньками горнятко з молоком і, заплющивши очі, дудлить своє улюблене "молоцко". Біла шийка з блакитними жилками, тоненькі ніжки в сандаликах, що безтурботно фецають під столом, і вся ця маленька, така рідна, така дорога, безпорадна істота...

"Ну хіба ж я міг би лишитись без нього?" — з раптовою тривогою, немов щось загрожувало забрати йому дитину, подумав Олександр Іванович.

Нізащо!

І він поспішив з чайхани додому.

XIX

Машин при виїзді з міста, де їх звичайно чекали випадкові пасажири, довго не було, і, щоб збути нудний час, Олександр Іванович дістав з кишені запечатаний конверт, на який і не глянув був, приймаючи його після суперечки від секретарки Гордієнко. Не сподіваючись нічого цікавого, крім чергових приписів та інструкцій, Олександр Іванович повагом розірвав збоку конверт і витягнув зсередини листа з чудною адресою: "УзРСР, Наманган, Облздоров'я, лікареві на периферії Олександрові Івановичу Постоловському". Видати, людина не знала адреси Олександра Івановича, але хотіла знайти його.

"Хто б це міг бути?" — здивувався Олександр Іванович, розгортаючи сторінки, щоб знайти підпис. Розмашисте жіноче письмо і якісь цитати з віршів чи пісень не знати чого раптом збентежили його. Він поквапно забігав очима по сторінках, аж поки внизу останньої сторінки його погляд не впав на слова: "Та і не та Марія Хоменко". Впав і прикипів.

Олександрові Івановичу перехопило дух. Він опустив листа і широко розплющеними очима невидюще дивився перед себе. Таке разюче збіговисько сьогоднішнього передранкового сну і цього несподіваного листа від Марусі! Немов за тисячі кілометрів десь через п'ятнадцять років після останньої зустрічі переяславська Маруся чула, як йому тяжко живеться, вболівала за нього, як колись, і це її турботу якимось способом сприйняла уві сні підсвідомість Олександра Івановича. На кілька хвилин він скам'янів, як сновида, і почуття часу та простору покинуло його. Перед ним уже не в далеких спогадах, а мало що не увіч стояла Маруся Хоменко, та скромна перша дівчина, з якою могло колись статись тихе переяславське щастя, та так чомусь і не сталося...

Він прочнувся і притьмом кинувся читати листа. Там не було ні звертання, ні дати, через те він не одразу знайшов початок.

Не знаю, як тепер звертатись до тебе, бо з того часу, як ти був для мене просто Сашком, стільки води втеклої А згодом, коли б я могла назвати тебе тільки Олександром Івановичем, мені не довелось більше

зустрітися з тобою; через те ти лишився в моїй уяві тим Сашком, якого я знала колись у Переяславі. Знала /...

Далі в листі стояло густо закреслене слово, але Олександр Іванович, не напружуючи мислі, догадався, що там могло бути тільки одне: "Любила".

Тому не звертаюсь ніяк: ти сам вибери собі ту форму звертання, яка тобі найбільше заімпонує тепер, а я наперед пристаю на все...

...Нещодавно я була на Всесоюзній нараді передовиків сільського господарства в Москві й випадково зустріла там Петра Кравченка, що, подібно до мене, приїхав на нараду як агроном. Тільки він — від Західної України, а я — з Далекого Сходу, аж з-під Совгавані. Ти пам'ятаєш його? Отой сором'язливий, білявий хлопчина, якого ми дражнили колись у Переяславі "Ой, лихо не Петрусь — лице чорне, білий вус". У нього й досі збереглися зв'яжи з Переяславом; він їздив туди навіть торік. Не бувши сама шість років на батьківщині, я допалась до Петруся, коли ми оглядали Виставку передового досвіду, і цілий вечір не пускала від себе. Ми перегорнули все своє дитинство і юнацтво, згадали переяславських і київських товаришів (я закінчила з ним в один рік Київський сільськогосподарський інститут), згадали, розуміється, і тебе, дарма що ти не нашого пір'я птах. Це від нього я дізналась, що ти лікарюєш в Узбекистані, десь у Наманганській області. Він не міг дати мені твоєї точної адреси, бо й сам нічого певного не знав про тебе; лише від когось у Переяславі він дізнався, що в Наманганську область поїхала два роки тому до тебе твоя мати. (Пам'ятаєш, як колись вона звала мене жартома "невісткою", а я здуру таки серйозно трохи побоювалась її, як своєї майбутньої свекрухи...) Через це не дивуйся з моєї фантастичної адреси на конверті, бо пишу так, як ото співалося колись у комсомольській пісні: "Напиши куда-нибудь ".

Я не знаю, чи дійде цей лист до тебе, чи відгукнешся ти на нього, не знаю навіть, чи варто було писати тобі. Я почуваю тільки, що — мушу.

Я не писала й не могла писати тобі, коли ти вперше виїздив учитись до вузу й не попрощався зі мною; я поготів не могла написати тобі, коли ти якось приїхав до матері на кілька днів і навіть не зайшов до мене. А зараз мушу написати. Чому, для чого? — спитаєш ти, як питаю і я сама себе. Та хіба ж я знаюі От хочеться мені ще з Москви, де я ходила й думала: "Тут же десь і Сашко ходив, коли вчився", написати тобі, а сьогодні особливо кортить поговорити з тобою.

Зараз вечоріє. Кінець квітня. Десь на Переяславщині воює сіють, а тут налетіла після одлиги така пурга, що ні дальніх сопок не видно, ні близьких парників мого радгоспу. Надворі мете, казиться, шаленіє, а я ходоку по кімнаті й співаю. (Недарма мене колись у Переяславі прозвали співучою Марусею). Співаю тої стародавньої пісні, якої навчилась колись від баби і яку не раз жалісно виспівувала, як тебе не стало. Ось навмисне спишу тобі її слова, щоб пригадався тобі наш далекий Переяслав, ті блаженні часи, коли ми наївними підлітками бігали з тобою на Троїцький міст, на Лазанькову леваду, хочу, щоб ти знову почув, як шумить та верба на Броварках, під якою вперше, невміло й боязко, поцілував мене в щоку... Все, все щоб пригадає. Так вчуй отой мій спів через страшну відстань часу й простору, що лежить між нами:

Налетіли сірі гуси На став жирувати, Наїхали чумаченьки В село зимувати.

Жирували сірі гуси, Знялись, полетіли. Зимували чумаченьки, Знялись, поїхали.

"Чом ти мене, моя мамо,

Рано не збудила,

Як отії чумаченьки

З села виїздили?"

Тим я тебе, моя доню,

Рано не збудила,

Що твій чумак вперед пішов,

Щоб ти не тужила... "

Я співаю, і мені здається, що ти справді чуєш мене. Ти ж бо, як ото у вірші Щипачова, — "здесь, на этой он планете, где, как известно, сходятся nymul" Шкода тільки, що наші шляхи воює ніколи не зійдуться... Навіть бодай би хоч для того, щоб — "зустрітися і знову розлучитись, щоб бідне серце отруїть... " (Був такий романс колись на слова чи то Олеся, чи то якогось Вороного).

Кілька слів про себе, бо ти, мабуть, ніяк не можеш збагнути — яка нечиста сила занесла мене сюди, аж на край радянської землі. Ти знав мене тільки отою смиренною Марусею, що окила собі в Переяславі й нікуди не рипалась. Мені таки справді здавалось колись, що за Переяславом десь недалеко вже й край світу. Навіть їдучи до Києва вчитись, я мріяла мерщій повернутись назад із добутим знанням, щоб прислужитись тому ж таки Переяславу. Але моє покоління вже зрушило з насиджених місць, і ніяка сила не стримає його по прадідівських закутках у Переяславах та Хоролах. Сверблячка до руху й пізнання жене нас до великих культурних центрів, нас кличуть неосяжні простори Радянського Союзу, нас вабить Арктика й Антарктида, нам скоро тісно й нудно буде на нашій старій планеті, бо нас пориває вже в далекі зоряні світи. Певно ж, і ти подався в Узбекистан не по довгі карбованці, як кажуть на Далекому Сході, а з цікавішою метою. Ти теж зрушив, як і всі ми.

Так ось по дорозі в невідоме я приземлилася в тайговому радгоспі на північ від Совгавані. Хто я і що я? Скажу одверто: через Північний полюс ще не перелетіла, атома не розщепила, навіть яровизації пшениці не

вигадала. У мене не ростуть у радгоспі на березах і модринах яблука й груші, як у Мічуріна, — задовольняюсь огірками, редискою і помідорами, та й то з парників. Одне слово, веду безконечну боротьбу з кліматом і тайгою. Чи задовольняє це мене! Безперечно, задовольняє. Адже кожна людина повинна визначити своє місце в житті, знайти ту ділянку, на якій можеш бути корисною іншим. Я знайшла її в агрономії, і це дає мені Грунт у житті, дає радість праці, відчуття по-трібності моєї праці й мене самої для людей. Може, скажеш, — малої Вузькі бажання, невисокі поривання, дрібні ділаї Хай і так. Я звичайна працівниця, а не "виняткова особа", обтяжена талантом і популярністю. То їм, талановитим і вславленим, треба клопотатись про місце в історії, а мені досить і мого скромного місця в нашому сьогодні. А втім, випало й мені "вскочити в історію " з одною "винятковою особою". Мушу признатись, що не тільки жадоба новизни, цікавої праці з засуканими рукавами й невситимого пізнання привели мене сюди. До цього спричинилось і дещо особисте.

Ще коли я була студенткою останнього курсу, мені здалося, що я знову покохала. Я пишу "здалося", бо після мого почуття до тебе я не припускала повторення чогось подібного. (І, мабуть, ніколи не уявляє, як я тебе кохала колись, Сашку) Після того, як моя дівоча гордість була так ображена, коли ти розірвав зі мною без усякої причини, не написавши мені навіть — чому, за що, я довго перебувала в тому стані внутрішньої закляклості, про який влучно сказано в "Євгенії Онєгіні":

ДЛЯ бедной Тани

Все были жребии равны...

І ось зненацька примхлива доля звела мене з одним композитором. Досить гарна зовнішність, гучна слава творця пісні, ім 'я, що раз у раз мелькало на афішах, у газетах та журналах, — ти уявляєш, ж це все вплинуло на недавню провінціалку та ще таку "співучу", як я Він видався мені чарівником, що відслонив для мене завісу в знадний світ мелодій і барв. Я навіть повірила йому, що помагаю творити своїми старовинними

піснями, що я для нього — місток до народу, від якого одірвала його столична метушня...

Не криюсь, щось було в моєму зближенні з ним і від запізнілого бажання помститись тобі...

Минув рік, була саме гаряча пора державних іспитів, і я випадково дізналася, що в мого творця є, крім мене, ще "джерела натхнення" (це його власний вислів, яким він намагався виправдати звичайнісіньку розбещеність).

Я хотіла дитини, а мені підсовували грубі гроші на аборт, я прагнула мушки й трошки казки, а мені пропонували розпусту й цинізм. Від моїх переяславських марень не лишилось і сліду...

Я пішла від нього. Може, тому, що я вже зазнала в житті одної "зради99 і в мені виробився імунітет, як кажете ви, лікарі, я, на подив самій собі, легко пережила цю драму. Навіть, незважаючи на все, склала пристойно державні іспити. Мені тільки боляче було за музику й пісню. Я й досі не можу збагнути, як у таких брудних душах родяться такі прекрасні звуки! Чи все ж талант це щось більше й вище за його носія, щось незалежне від якості людини! Мені сумно, коли це так.

Тепер ти розумієш, з якою охотою я взяла призначення на Далекий Схід і поїхала з Києва світ за очі?

Мені хочеться, щоб ти добре зрозумів мене і ні на мить не подумав, ніби я прагну неможливого, силкуюсь повернути те, чому нема вороття. Я знаю, що ти одружений, маєш дитину, і, повір мені, ні в якому разі, найменшою мірою я не хочу будь-коли порушити спокій твоєї родини. Мені просто радісно знати, що ти живеш, "на этой ты планете...". Моє почуття до тебе зовсім інше. Як у тій пісні, що її колись співала я тобі в Переяславі, не задумуючись над словами:

Будь щасливий із тією, котру ти кохаєш, Л над мене вірнішої на світі не знайдеш. Буду Бога я просити, щоб ти був щасливий, Чи зі мною, чи з другою — повік мені милий.

Далі був підпис і коротке post scriptum: Якщо тобі заманеться коли-небудь написати мені, пиши на таку адресу...

Але адреси Олександр Іванович не прочитав. Він стояв, опустивши листа, і, не мигаючи, дивився перед себе. Уже проїхало пою нього і спинилось неподалеку кілька машин, на які поквапно лізли люди, але він не бачив ні машин, ні людей. Вся його заціпеніла постать була як спаралізована, і тільки губи тихо шепотіли:

— Марусю, Марусю!..

Його повернув до дійсності оклик знайомого шофера зМТС:

— Олександре Івановичу! Докторе! Сідайте, підвезу.

Олександр Іванович стенувся, як уві сні, потер рукою чоло, сховав листа і повагом вліз крізь відчинені дверцята до шоферської кабіни.

Балакучий шофер скаржився, що не дістав у районі якихось запчастин, розповів про смішний випадок на фронті, сказав, що сьогодні приїздив до МТС другий секретар райкому, розпікав за щось директора і погрожував строгачем. Олександр Іванович мовчки кивав головою, удаючи, ніби він чує все, аби тільки шофер не змушував його говорити. Лист від Марусі так збентежив його, розворушив нараз стільки спогадів і думок, що Олександр Іванович не міг далі самостійно мислити. Думки самі, поза його волею, виринали й зникали, а він тільки споглядав їх. Ось промайнув перед ним цинік композитор, якого він ніколи не знав, і поруч композитора стоїть не Маруся, а Ніна з палітрою і пензлями. "Цілком відповідна пара", — зауважив сам собі, як сторонній, Олександр Іванович без іронії і без ревнощів. Ось перед ним замиготіли, як із

старого фільму, кілька затемнених кадрів, — його виїзд із Переяслава в Москву, і десь поза екраном чути тужливий голос Марусі:

Чом ти мене, моя мамо, Рано не збудила, Як отії чумаченьки З села виїздили?

Якийсь голос для чогось назвав Олександрові Івановичу Нехлюдова з "Воскресіння" Толстого і Катюшу Маслову, і Олександр Іванович кволо заперечує: "Нічого спільного, ніякий я не Нехлюдов, і Маруся зовсім не подібна на Катюшу..." Але його не слухають і дорікають: "Кинути таку хорошу дівчину! Проміняти зозулю на яструба!.." І Олександрові Івановичу нема чим заперечити. А голос не вгамовується, лізе в саму душу: "Маруся і в ролі мачухи була б для твого Васі в сто разів краща за Ніну-матір..." Олександр Іванович не тільки не сперечається більше, він уже погоджується, навіть робить логічний висновок: "Тоді чого ж вагатись? Навіщо далі мучити самого себе? Сьогодні ж написати листа, порозумітися, екстрено взяти відпустку й поїхати до неї... І враз розв'яжеться все: буде виправлена давня кривда Марусі, і кінчиться нікому не потрібна тягуча безвихідь з Ніною..." Але Олександрові Івановичу чуються сумні Ма-русині слова: "Моє почуття до тебе зовсім інше... найменшою мірою я не хочу порушити спокій твоєї родини..." І в цю мить розлючена Ніна тягне кудись від нього Васю, а хлоп'ятко пручається, простягає до батька рученята й кричить: "Тату! Татку мій! Я хочу з тобою..."

Олександр Іванович увесь здригнув, аж шофер здивовано повернув до нього голову:

— Ви, здається, і самі захворіли? Чи не малярія часом? У мене була позаторік, теж отак трусило.

— Ні, я просто дуже стомився, — тихо відповів Олександр Іванович, справді почуваючи страшенну втому.

Він узяв знову Марусиного листа, журно подивився востаннє на розмашисті рядки і, повернувшись до відчиненого вікна, поволі став рвати. Ще раз подивився на клаптики паперу, стиснув їх у кулаці і висунув далеко у вікно руку. Якусь хвилину кулак лишався затиснугий, потім пальці поволі розімкнулися, і струмина вітру підхопила білі клаптики й понесла їх далеко від траси. Олександр Іванович тихо зітхнув: "Хай думає, що лист не дійшов до мене. А тепер — швидше б повернутись додому й заснути. Спати й думати про Марусю..."

XX

Але вдома йому не довелось спочити.

Ще здалека він побачив коло лікарняної брами двох прив'язаних до дерева заїжджених коней і подумав: "Це по мене. Як не до речі!.."

Йому хотілося зараз відпочити на канапці, побавитись з Васею, нарешті, треба ж колись добре оглянути матір, а назустріч йому вже підвівся з землі парубок у військовій гімнастерці. Олександр Іванович знав його, бо навесні лікував від туберкульозного лімфаденіту. Він був з віддаленого колгоспу "Комінтерн", і Олександр Іванович сумно прикинув у думці, що виклик забере принаймні зо три години. "Послати хіба Таскіру? А в разі чого, можна буде навідатись до хворого й завтра..." — міркував Олександр Іванович, добираючи способу лишитися вдома, та парубок уже підійшов до нього.

— Докторе! Рахівникова жінка дуже кричить. Парубок нещодавно демобілізувався через хворобу з

армії і вмів говорити по-російському. —Хвора?

— Дитину родить.

Олександр Іванович насторожився: якщо узбек-дех-кан викликає лікаря на пологи, значить, справа кепська.

— Породила вже?

— Не може породити... Рахівник дуже просить — зроби, докторе, щоб вона породила.

Олександрові Івановичу стало ясно, що треба їхати саме йому. Щоправда, рахівник, як культурна людина, може, просто хоче, щоб його жінці була дана кваліфікована допомога, і, власне, там ніякої патології нема. Проте всім відомо, що на сто марних викликів, де могла б упоратись і сама фельдшериця або обійшлося б навіть без неї, один випадок може трапитись такий, коли треба негайної лікарської допомоги, коли йдеться про життя або смерть людини.

І Олександр Іванович більше вже не вагався.

— Зараз їдемо. Почекай, — сказав він парубкові й поспішив до брами.

У дворі вже вартувала Жучка. Вона ступила кілька кроків назустріч Олександрові Івановичу, привітно помахала хвостом і, прихиляючи сором'язливо до землі голову, провела його до дверей.

З приміщення біг Вася сповістити батькові новину:

— Татку! До нас косі прийшли...

Олександр Іванович підхопив сина на руки, поцілував у чоло й міцно притиснув до своєї щоки. Малий охопив рученятами його шию і, зазираючи батькові в вічі, допитувався:

— Ти поїдеш? На косі поїдеш?

Ніна Олександрівна малювала вугіллям новий ескіз на полотні. Почувши кроки чоловіка, вона вийшла з-за мольберта. Олександра Івановича вона зустріла так, немовби між ними нічого не сталося минулої ночі.

— Ах, яка неприємність — тебе знову викликають, Сашуню!.. Може, перше поїси, відпочинеш або поїдеш завтра? — заклопоталась вона стурбовано.

— Треба зараз їхати, — сумно відповів Олександр Іванович, ще раз поцілував Васю в щоку й обережно опустив на підлогу.

— Як мати? — спитав він, аби щось сказати до дружини.

— Нічого, відпочиває зараз... Та ти поїж хоч трохи! Я зараз принесу...

Олександр Іванович заперечливо мотнув головою:

— Ніколи.

— Хіба ти послухаєш коли!.. — тихо зітхнула Ніна Олександрівна.

— Покатай мене на косі! Покатай, татку!.. — ніжно просив Вася, аж схилив набік голівку.

— Потім, синочку, потім.

Олександр Іванович похапливо погладив Васю по голові й, щоб не піддаватися спокусі затриматися ще трохи з сином, мерщій побіг до амбулаторії по акушерську сакву.

Олександр Іванович не мав ні хисту, ні нахилу їздити верхи, але тут, в Узбекистані, де колгоспи ще не могли запропонувати лікареві

вигіднішого транспорту, йому не раз уже доводилось сідати на коня. Не їхати ж до хворого на гарбі цілий день, скарлючившись, як мавпа в клітці!.. Щоб мчати верхи, мов на крилах, як то наснилось йому уві сні, було ще далеко, та принаймні він не хапався вже рукою за сідло, коли кінь починав бігти, а сяк-так навчився підстрибувати на стременах у такт коневі. Проте коли вони рушили риссю через кишлак, парубок, що їхав з чемності позаду, не міг стримати здивованої усмішки, дивлячись, як лікар кривобоко теліпається на сідлі. Йому не вкладалося в голові, як то, вміючи лікувати людей, не вміти добре їздити на звичайному коні?..

Коло мусульманського цвинтаря, що одною стороною розкинувся неподалеку дороги, кінь під Олександром Івановичем стишив ходу, скоса зиркаючи на низькі надгробки. Ці маленькі кам'яні стовпці, опуклі вгорі, посхилялися в різні сторони, і здавалося, що то скам'янілі голови мерців у чалмах видираються з осоружної їм землі, а між ними де-не-де, як жарини, доцвітали дикі червоні тюльпани.

На Олександра Івановича вигляд цвинтарів завжди наганяв тугу, і він, щоб поминути швидше це місце акумульованої печалі, смиконув коня. Кінь шарахнувся злякано вбік. Та коли парубок позаду коротко свиснув і крикнув на нього по-узбецькому, кінь одразу заспокоївся й побіг риссю, не звертаючи більше уваги на останні поодинокі могилки.

Обабіч дороги простяглися бавовникові плантації. Припорошені дорожньою курявою кущі бавовнику подекуди починали вже квітнути, і жовті простенькі квіти, як метелики, мигтіли між листям.

То тут, то там між рівними рядами кущів видно було зігнуті спини дехканів. Вони розрівнювали рівчаки, що заливались водою, виполювали бур'ян і нищили шкідників. Віддалік, сховавшись до половини в зелені бавовнику, попихкував трактор.

Ця сірувата земля, така мертва коло цвинтаря, тут, зрошена ариковою водою, буйно родила. Але з ранньої весни й до пізньої осені

вона щодня потребувала впертої праці людей і машин. Навіть узимку, якщо зима випадала без снігу, на полях точилась робота — то прокопували нові арики й чистили старі. Нині заходила гаряча пора, і всі люди були на роботі. Геть до самого кінця дорога, аж поки не під'їхали до кишлаку, де був колгосп "Комінтерн", ніхто не трапився їм на путі.

Поки Олександр Іванович обтрушувався, парубок, узявши в одну руку повіддя обох коней, другою міцно грюкав у хвіртку з віконечком.

— Ібрагіме! Ге, Ібрагіме! — гукав він у двір.

— Там що — зачинено чи собака злий? — спитав Олександр Іванович, якому вже не терпілося скоріше оглянути породіллю.

— Собаки нема... В кибитці є жінка, — відповів неохоче парубок і знову енергійно застукав у хвіртку: — Ге, Ібрагіме!..

— Так чого ж ми стоїмо? — здивувався Олександр Іванович. — Веди!

— Не можна: закон такий. Треба, щоб сам господар провів.

Тим часом хвіртка рипнула, і перед ними з'явився стрункий, вродливий чоловік у гарному, підперезаному хусткою чапані й чемно запросив заходити. Це і був господар, колгоспний рахівник. Його немолоде вже лице привітно всміхалося. Ані страху, ані тривоги не вчитав у ньому Олександр Іванович і подумав, що все закінчилося добре й без нього.

— Породила? — спитав він, вітаючись. Обличчя господаря потьмарніло.

— Ні. Тяжко мучиться...

Олександр Іванович поспішив до кибитки.

У третій, дальній, кімнаті голосно стогнала жінка. Хоч коло стіни й стояло чисте застелене ліжко, проте жінка сиділа навпочіпки на підлозі, а коло неї так само навпочіпки поралась маленька зморщена бабця. Тільки-но лікар зайшов до покою, бабця метко підвелась і, затуляючи перед чужим чоловіком рукою лице, як мишка, тихо шаснула геть. Струнký господар нерішуче спинився на порозі, не насмілюючись зайти до кімнати. Породілля відкинула голову і з нестерпного болю ламала пальці на руках. Коли лікар, натягаючи на себе білий халат, звелів їй перейти на ліжко, вона неохоче, спроквола скорилася.

Олександр Іванович відслонив сорочку і, глянувши на витягнуту впоперек опуклість живота, потемнів на виду.

— Поперечне становище?!

Він зосереджено обмацав з боків опуклість і з кожним дотиком своїх пучок до напнутої шкіри живота стверджував тяжкий здогад.

Зітхнувши, він почав приставляти в різних місцях живота дерев'яну пащу гінекологічного стетоскопа і трохи вище від випнутого пупка почув приглушене калатання дитячого серця. "Дитина ще жива, — промовив він сам до себе, — але становище її таки, видимо, поперечне..."

— Води одійшли? — спитав він, не обертаючись, чоловіка.

— Су? * — не зрозумів гаразд чоловік і шмигнув надвір питатись парубка за перекладача. Та коли Олександр Іванович відійшов від ліжка й, натягуючи на руку тонку гумову рукавичку, випадково глянув додолу — вогка, нещодавно витерта пляма на підлозі, де перше сиділа жінка, сказала йому все. Води одійшли... В цьому стані породілля сама не може породити...

Такого випадку ще не траплялося в його практиці. Коли він був студентом, йому випало одного разу бачити в клініці пологи з поперечним становищем дитини, але там вагітну ще заздалегідь було покладено до стаціонару, все було напоготові, і лікар-акушер, розірвавши вчасно плідний міхур з водами, під глибоким наркозом породіллі вправно повернув немовля на ніжку й за кілька хвилин, як штукар, продемонстрував перед практикантами-студентами легко народжену далі дитину... Але то було в клінічних умовах, а тут...

* С у (узб.) — вода.

"А я ще хотів Таскіру послати!..." — промайнуло йому пізнім докором, і він почав швидко протирати спиртом тонку, лискучу рукавичку.

З порога тихо озвався господар-рахівник:

— Кип'яченої води? Є кип'ячена вода.

— Котрі пологи? — замість відповіді спитав Олександр Іванович, нахиляючись до породіллі.

— П'яті, — сказав з порога господар.

І це підпирало діагаоз: поперечне становище дитини буває здебільшого в багатоплідних жінок. А коли він приступив до внутрішнього обслідування і його пучки натрапили одразу ж — уже в піхвах — на крихітну, слизьку долоню випалої з уразу дитячої ручки, для нього вже не лишилось ніякого сумніву...

Становище було дуже загрозливе... Над життям матері і її ненародженої дитини зависла страшна небезпека. Треба було діяти. Олександр Іванович одвернувся до дверей.

— Коли?.. — Йому забракло слів, і він нервово показав рукою на широку пляму долі. — Оце, оце — коли?

Господар притьмом зник кудись і за хвилину кричав на бігу з другої кімнати:

— Одна година... — І з порога повторив тихо: — Десь годину тому...

Олександр Іванович насупився. Води одійшли годину тому. Та чи ж годину? А може, й більше?.. Так чи так, випадок треба розцінювати як задавнений. Рада одна: або кесарів розтин у лікарні, або самому зважитись повернути плід на ніжку. Та це був би ризик. Великий ризик! Укорочені від довгих марних переймів, донікуди витончені по боках, кволі стінки уразу можуть не витримати нового тиску під час такого крутого повороту плоду. Тоді — розрив уразу, страшна кровотеча, ехіїїю *, смерть...

Олександр Іванович на мить уявив собі кисле обличчя районного акушера-гінеколога Гринкевича, його високо підведені над окулярами брови й тягучий голос: "Знаєте, колего, е-е-е... Я б на вашому місці не йшов на такий ризик. Така патологія, тим більше, е-е-е, в умовах кибитки!.. Навіщо вам зайва смертність у звітах! Направили б її до нас — і з пліч вагу геть..."

"Exitus (лат.) — кінець.

"Справді, — стрепенувся Олександр Іванович, — направлю її до лікарні. Лікар сільської дільниці не повинен брати на себе відповідальності, коли наявно має таку ускладнену патологію. Навіщо важити своєю репутацією, підставляти своє ім'я під шушукання позаочі заздрісних колег, що шгатітимугь: "Поліз не в свою царину, самовпевнений верхогляд, і угробив жінку, а в лікарні її врятувала б кваліфікована акушерська допомога!.." До того ж, — похопився він, —

нема при собі й наркозу, який конче радять застосовувати авторитети, коли йдеться про таку маніпуляцію".

Олександр Іванович повернувся до господаря, щоб сказати йому свій висновок і порадити мерщій шукати автомашину. Та коли він глянув на його обличчя, він запнувся на слові. Стільки тривоги й тріпотливої віри в нього, лікаря, в лікаря, який кінець кінцем врятує його бідну жінку, було в напруженому погляді тих чорних очей господаря, спрямованих на нього, що тільки тепер Олександр Іванович зрозумів: та усмішка на обличчі господаря, коли він запрошував до приміщення, була лиш силувана узбецька чемність, яку над усе ставить звичай гостинності. І знову Олександр Іванович завагався. Шукати автомашину! Де її знайдуть у цю пору, коли всі машини на роботі? Та й чи є в таку пізню годину в лікарні Гринкевич? А може, доведеться шукати ще й його... А час іде — і небезпека зростає. Мине ще година, півтори, і розрив стане неминучий...

Нова потужна хвиля переймів підкинула жінку на ліжку. Вона несамовито скрикнула й простягла, волаючи, до лікаря руки.

І Олександр Іванович зважився.

— Теплої води! Мила! Швидко!.. Покласти породіллю впоперек ліжка!.. Підтримуйте їй плечі й голову! — суворо кидав він накази, як командир під час штурму, очманілому господареві й маленькій бабці, що знову виринула в кімнаті.

Олександр Іванович ще раз нашвидку помацав випертий вгору жіночий живіт, шепочучи сам до себе:

— Позиція друга, передня... Нижній сегмент уразу, здається, ще не дуже розтягнутий... Все! Ризикуємо!

Він густо змастив йодом оголену по лікоть руку й глибоко увібрав у груди повітря.

На хвилину породілля замовкла і в кімнаті стало напружено тихо.

Обережно просуваючи вздовж випалої дитячої ручки свої зведені докупи пальці, він намацав плече, далі огруддя і спинився. Штовхнув злегка двома пучками слизьке тільце, і воно подалось назад. "Рухливість плоду ще не зовсім втрачено, — задоволено подумав він і посунув пальці далі. Жінка застогнала. Під пучками Олександра Івановича ритмічно запульсувала пуповина.

"Є пульсація! Дитина жива! Сміливіш, Олександре!.."

Жінка бентежно заворушилась і, вигинаючись від болю, закричала.

Намагаючись не чути того нестямного крику, що потрясав, здавалось, усе приміщення, він прудко дістався до крихітної стопи й ухопив її в суглобі середнім і вказівним пальцями. Тепер — усе на терези! Або рятунок, або... Він передихнув і підвів голову. Просто на нього був устромлений кричущий погляд вирячених очей. Породілля з жахом дивилась на лікаря, — в його руках коливались її життя і смерть.

— Потерпи! Поґерпи трохи! — лагідно проказав він до неї і — потягнув далі ніжку.

Нелюдський крик перетнув повітря. Обличчя господаря пополотніло. Поруч нього дрібно тряслася бабця. Дихання Олександрові Івановичу спинилось. "Розрив?.. Ні, рука в уразі не відчуває цього. Просто — великий біль. Без наркозу ж бо!.. Так не барись же! Мерщій!" І вже не зважаючи на крики й шамотню, він рішучіш потягнув ніжку, водночас підштовхуючи зовнішньою рукою догори тверду опуклість живота. Гострим поглядом він пробіг нерівною поверхнею випнутого черева, шукаючи в його конфігурації грізного обрису пісочного годинника, цієї

зовнішньої ознаки розриву уразу. Та ні, опуклість на животі набирає нормального подовжнього вигляду. Розриву нема! Ще трохи і...

Він глянув на спотворене мукою лице породіллі й ніжно прошепотів:

— Ще трохи! Ще трохи, голубонько!..

Його рука з блідою дитячою стопою вже вилізла назовні. І ось слизька, як у жабеняти, ніжка висунулась до коліна...

— Зараз, зараз, голубонько! Ну, ще трошки... — промовляв він по-російськи, забувши, що узбечка не розуміє його. Та великий інстинкт життя перекладав їй лікареві слова, і вона почала розуміти, що смерть уже від-ступається від неї. Звівшись на ліктях і затискаючи в кулані зібгане простирадло, вона пильно дивиться на лікареві вуста й точно виконує його накази:

— Не дихай! Напружся! Ще трохи... Дужче!.. Пролунав останній кволий крик, і верхи на руці

Олександра Івановича сидить крихітне синє тільце, безвладно звісивши набік голівку... Асфіксія *. Синя асфіксія!

Олександр Іванович часто ляскає по дитячих сіднич-ках, шукаючи очима шприц на столі. Та шприца вже не треба: в кімнаті чується раптом тоненький плач...

Господар широко розплющує очі, не ймучи віри, що вже все гаразд. Породілля з одкритим ротом уважно прислухається до нових звуків у кімнаті, і бліде обличчя її поволі займається ясною усмішкою. Кричить — значить живий! Тепер уже живий!.. І навіть перелякана баб-ця-мишка починає щось клопотатись, вдячно поглядаючи на "орис-доктора", що врятував її невістку, і вже не затуляється від нього рукою.

Олександр Іванович, закінчивши поратись з пуповиною, передав бабці малого крикуна й весело підморгнув до все ще нерухомого господаря:

— Бала! **

— Яхші бала! *** — прошепотіла, виносячи дитину, бабця, і господар радісно заметушився.

Витираючи рукавом халата піт з чола, Олександр Іванович важко присів на стільця. Його обпала нараз така втома, що не хотілося ні скидати халата, ні навіть мити забруднених, липких рук. Лиш — пити. Він стиха попросив води, і господар з бабцею кинулись подавати йому горнятко, збанок з довгою тонкою шиєю і мідну миску.

'Асфіксія (мед.) — ядуха.

'Бала (узб.) — хлопчик.

* Я х ш і бала (узб.) — хороший хлопчик.

Олександр Іванович спрагло ковтав несмачну арикову воду, коли це жінка в ліжку тихо застогнала. Він передав бабці горнятко й підійшов до ліжка. Жінка зціпила зуби, мотнула розпатланою головою і раптом полегшено зітхнула. На закривавленій постелі блакитно-сірою брилою лежала щойно народжена плацента.

Пересилюючи втому, Олександр Іванович уважно оглянув лискучу поверхню плаценти й, задоволено констатуючи відсутність аномалії, перейшов до жінки.

І тут тепер усе гаразд: кровотеча невелика, як і належиться їй бути після пологів, пульс задовільний, доброго наповнення, температура — 37,2 — цілком допустима, та ще після тяжких болів...

Він востаннє подивився їй в лице, щоб на прощання сказати якесь бадьоре слово, і зустрівся з її благальним поглядом, що мовчки кликав до себе. Він спочатку не зрозумів і нахилився спитати, що болить. Та жінка стомлено усміхнулась і ледве чутно промовила:

— Рахмет... *

Олександр Іванович кивнув їй, і очі йому стали ніби трохи вологі. І знову спливло в пам'яті тургенєвське: "Життя не пустощі і не розвага; життя навіть не насолода; життя — то важкий труд...", і десь здалека йому почувся співучий голос Марусі: "Чи зі мною, чи з другою — повік мені милий..." Він вдячно усміхнувся до потемнілого неба, що прозирнуло у маленьке віконце кибитки, і став стягати з рук гумові рукавички.

З другої кімнати доносились м'які кроки по кошмі й притишені чоловічі голоси. Коли Олександр Іванович скинув халат, вимив руки й зібрав у сакву своє медичне начиння, веселий уже господар широким жестом руки запросив його до вечері. Олександрові Івановичу хотілось скоріш дістатися додому, та й жирний узбецький плов не смакував йому, але, щоб не образити господаря, він лишився.

В другій кімнаті на килимі сиділо по-турецькому навколо низенького столика четверо дехканів. До них приєднався і Олександр Іванович, незграбно вмощуючись і собі по-турецькому на килимі.

* Р а х м е т (узб.) — дякую.

Слугував сам господар. Він легко, як на свої роки, бігав до третьої кімнати, приносячи звідти то тарілку з смаженою бараниною, то велику тацю з рисом. Але насамперед він приніс знайомий уже Олександрові Івано-

вичу збанок з водою і мідницю. Через плече в нього був повішений рушник. Він по черзі, почавши з старого діда з білою ріденькою бородою, ставив перед кожним миску й поливав на руки воду. Він не обминув цією процедурою і лікаря, дарма що той допіру старанно вимив у сусідній кімнаті свої руки, але так годиться за звичаєм. Коли церемонію обмивання було закінчено й подано на стіл страву, господар сів у коло, а верховодити взявся дід. Він добув з-за пояса кривого ножа й урочисто порізав на шматки м'ясо по числу присутніх. Після цього він поважно роздав кожному великі масні порції і поправив на голові тюбетейку. Лікареві він подав з пошани першому, а господар дістав своє останнім. Дід загребнув з таці рукою жменю рису, пристукнув по ній долонею і так само урочисто, мовби творив якесь святе діло, звільна запрацював беззубими щелепами. За ним почали їсти й інші. Лікареві як "орисові" подали металеву ложку, й Олександр Іванович про око з'їв трохи рису, утримуючись від баранини. Всі їли мовчки, лиш зрідка обмінюючись короткими хвальними зауваженнями на адресу ні з чим не зрівнянного плову. І за весь час у кімнаті не з'явилось ні однієї жінки; навіть не прошмигнула в своїх справах клопітна бабця-мишка.

* І с а-і б н-М а р і а м (араб.) — Ісус син Марії, Ісус Христос.

Коли дід, задовольнивши шлунок, поклав руки на стегна, тоді від плову одпали й інші. Поки прибиралось на столі, дід, облизуючи язиком масні губи, з неприхованою цікавістю розглядав лікаря. Це був господарів тесть, батько породіллі. Сам він ще ніколи не бував у докторхоні. Нема чого туди правовірним ходити! Коли тебе валить з ніг безгак або нападе ще якась напасть, на те є мулла, що завжди зарадить хворій людині; а як буде воля Аллаха, — помреш і вдома, і в докторхоні. Не добре то діло вдаватись до докторів, а тим більше до невірних орисів, що їдять свинину й відцуралися навіть свого Іси-ібн-Маріам!.. * І сьогодні, коли він почув про нещастя з Дочкою, він радив Ібрагімові запросити муллу, але Ібра-гім, що сам десь набрався вже того невірного духу, волів лікаря. І старий не міг нічого вдіяти: дочка — одкраяний шматок, і Ібрагім, що взяв її собі за жінку, — господар їй.

Коли приїхав орис-доктор, старий сидів у зятевому дворі, тривожно прислухаючись до стогону й волання своєї дочки. Вона породила Ібрагімові чотирьох дітей і не знала такої муки... Ні, далебі, зле зробив Ібрагім, споганивши її останні хвилини на землі присутністю ориса!.. Волю всемогутнього Аллаха не годна одвернути квола людська рука...

Але орис-доктор одвернув. Подумати тільки — він врятував доньці життя, коли на її чоло вже лягла тінь смерті!..

І тепер, розглядаючи лікаря, старий не міг зійти з дива: чому Аллах згодився дати цій молодій людині таку силу?.. Щоправда, доктор на вигляд не лиха людина, та все ж він належав до невірних, що їм сам шайтан був за спільника!..

Коли господар одніс недоїдки м'яса й рештки рису до першої кімнати частувати жінок, а відтіля приніс чай, старий з чемності спитав доктора, чи є на його батьківщині виноград. Дістався відповідь, що подекуди росте, він кивнув головою і підніс до витягнутих губ піалу.

Всі взялися за чай, тільки господар раз у раз бігав до першої кімнати, подаючи сушений урюк, інжир, і навіть приніс наостаннє торішню диню. Все те він ставив ближче до лікаря, підкреслюючи тим, що лікар сьогодні тут перший гість.

Олександр Іванович давно вже почував незручність у попереку, від незвичного способу сидіти по-турецьки терпли ноги, і він почав міркувати, як би це, не ламаючи чемності, мерщій збутись цього забарного частування. Він з'їв скибку твердошкірої, як гарбуз, дині й, подякувавши господареві та перепросивши, що мусить поспішати, з приємністю звівся на ноги. За ним одразу підвівся і його сусіда молодик, що досі мовчки, з великим апетитом, уминав усе, що подавали на стіл. Як виявилось, це був шофер колгоспної машини, спеціально запрошений на плов, щоб потім одвезти лікаря додому.

Йдучи надвір через першу кімнату, Олександр Іванович побачив у кутку жінок. У сутінках вони стоячки їли й про щось пошепки розмовляли між собою. Побачивши лікаря, вони припинили їсти й для годиться повернулись до нього спинами. Сумний вигляд жінок, мовби загнаних у кут, де вони доїдали рештки вечері, темною хмаринкою пройшов Олександрові Івановичу через добрий настрій після вдало виконаного обов'язку...

Господар провів його аж на вулицю, раз у раз притискуючи до грудей долоні й без кінця повторюючи: "Рах-мет! Рахмет, доктор!" Він підхопив Олександра Івановича під лікоть, помагаючи йому залізти до кабіни, шанобливо вклонився і ще раз притиснув долоні до грудей.

Машина рушила, і за двадцять хвилин Олександр Іванович під'їздив до лікарняної брами.

XXI

Вже смеркалося, і на безхмарному темно-синьому небі повагом викочувався вгору місяць уповні. Коли Олександр Іванович зайшов до покоїв, там була вже нічна тиша. Вася й мати спали, тільки Ніна Олександрівна з нудьги перегортала давні номери "Крокодила". Почувши, що рипнули двері, вона відсунула від себе журнал і пильно подивилась на чоловіка. За цю добу він якось зів'яв і помітно спав на виду. "Можливо, — подумала вона, — я дещо й передозувала вчора..."

Говорячи з чоловіком, вона звикла — вдало чи невдало — вживати медичних термінів, і в неї давно вже піодермія заступила звичайні прищі, нежить і кашель зникли в грипозному стані, дурень став у неї дебілом, а глупота обернулась на олігофренію; і тепер, коли вона думала про чоловіка, ці терміни лізли їй у голову: "Реакція наявна", — констатувала сама собі Ніна Олександрівна, спіймавши спустошений погляд Олександра Івановича, що на мить затримався на її чолі. І, міркуючи, яку найкраще застосувати тепер тактику до чоловіка, вона

вирішила, що поцілунки й обійми, які допомагали в таких випадках раніше, — зараз небезпечні. Краще побільше валеріанових крапель у слова і чогось такого, що нейтралізувало б терпкий присмак їхньої нічної розмови.

— І, мабуть же, марно проїздився? Нічого особливого й не було? — спитала вона, вдало додаючи до свого голосу інтонації жалю і співчуття.

— Ні, тяжкі пологи. Поперечне становище... — тихо відповів Олександр Іванович, шукаючи на вішалці вільного гачка повісити кепку.

— В узбеків усе — не слава Богу! То ноги на рівному місці поламають, то дитина чогось у них упоперек родиться... Народ! — і Ніна Олександрівна зітхнула. — Одначе соловей піснями не буде ситий, — похопилась вона і встала з стільця.

— Та я, власне, вечеряв уже...

Олександр Іванович стомлено потер долонею чоло.

— Чим же тебе годували? Пловом, звичайно, якого ти не їси. Дурниці! — І вона швидко пішла на кухню.

Олександр Іванович оглянувся по кімнаті. Все було звичайне, як і завжди: трюмо, двоспальне ліжко, шафа, мольберт, малюнки дружини на стіні... І все ж він не міг позбутись дивного враження, — ніби не до своєї квартири, а до чужих людей зненацька зайшов він такої пізньої пори. І тепер, коли вийшла господиня, треба було поміркувати, як повести себе далі...

В кутку коло стіни засміявся уві сні Вася і замовк. Олександр Іванович тихенько підійшов до дитячого ліжка і крізь напнуту на бильцях марлю глянув на свого хлопчика. Малий вивернувся, відкинувши далеко набік руку, і роззявленим ротиком усміхався. Може,

вві сні бачив свого татка? Або вчулося йому бабусине "горосю-бобосю"? І ясний, безтурботний сон його сина нарешті повернув Олександрові Івановичу давнє відчуття свого дому.

Коли Ніна Олександрівна принесла з кухні накриту тарілкою сковороду й забряжчала в шафі, виймаючи виделку й ножа, він почував уже себе цілком удома, в своїй сім'ї.

— Ми з Одаркою Пилипівною приготували для тебе сьогодні фаршировані помідори, — сказала Ніна Олександрівна, знаючи, що байдужий до кулінарних витворів своєї матері чоловік усе ж віддає перевагу цій страві.

Рівна поведінка дружини, позбавлена розпаленої штучно пристрасті, як того з досвіду боязко чекав Олександр Іванович, заспокійливо впливала на нього. Йому й справді почало здаватись, що не було ні прикрої сцени вчора, ні тяжких думок сьогодні. І, на подив самому собі, він охоче почав їсти политі сметаною печені помідори.

Олександр Іванович поволі розговорився, сказав, що днями сподіваються приїзду нового завідувача облздороввідділу, який, мабуть, завітає і до них. Ніна Олександрівна сіла колінами на стільця і, спираючись ліктями на стіл, уважно слухала.

— А він росіянин чи узбек? — поцікавилась вона.

— З прізвища видати — узбек: Ходжаєв.

— Ну, значить, такий же дебіл, як і Ахметджанов!

— Навпаки. Ахметджанов — тільки фельдшер, а це — хірург. І, кажуть, хороший. Навіть ставши завом, не кидає практики. В обласній лікарні він і тепер часто робить складні порожнинні операції.

— Чого-чого, а узбека-лікаря, та ще хірурга або гінеколога, я собі не уявляю!

— Ну чому ж? — заперечив Олександр Іванович. — Є в узбеків і хороші лікарі, є інженери, агрономи...

— Знаєш, кожному народові дано щось своє: китайці розводять чай, цигани ворожать, євреї торгують...

— Що ти, що ти! — перебив її Олександр Іванович, силкуючись не втратити такту. — Ти мислиш, — м'яко сказав він, — як один автор старої книжки для дітей (здається, в Горького я читав колись про це). Так ось цей автор писав: "У Китаї вся людність — китайці, і навіть імператор — теж китаєць!" Бачиш, Ніно, тобі треба...

— Треба реально, а не з книг і газет дивитись на речі! — перебила із захватом Ніна Олександрівна. — Я припускаю ще з узбека вчителя, артиста, навіть поета (хоч, кажуть, вони нудно пишуть), але лікаря, інженера, художника — ніколи! Щоб я довірила узбекові своє здоров'я? Та ні в якому разі!.. Це просто не личить їм.

"Безглуздя!" — хотів сказати Олександр Іванович, бачачи, що дедалі в ліс, тим більше дров, але йому стало шкода тої химерної злагоди й родинного затишку, що їх так важко повернув він собі сьогодні, тому стримався й тихо сказав:

— Це, Ніно, наївно.

Ніна Олександрівна встала з стільця, щоб було зручніше сперечатися, і тільки-но хотіла розкрити рота, як з двору крізь одчинене вікно, запнуте марлею проти москітів і комарів, почулося собаче виття.

— Бр-р, як неприємно виє! — мерзлякувато, мов від холоду, здригнула плечима Ніна Олександрівна. — Аж моторошно якось... І навіщо тримають у дворі цю потвору!

Олександр Іванович встав з-за столу й підійшов до вікна. Крізь марлю було тьмяно видно посередині двору Жучку, що витягала до місяця морду й вила. Ніна Олександрівна тривожно подивилась на Олександра Івановича і, прислухаючись до виття, пошепки промовила:

— Це, здається, щось недобре віщує...

— Пусте! — сказав Олександр Іванович, якому, проте, ставало теж недобре на душі від того розпачливого собачого плачу, і, щоб розвіяти це гнітюче враження, неначе справді передчуття чогось лихого, що чимраз дужче заповнювало кімнату, він удавано засміявся.

— На приїзд Ходжаєва виє. Влетить мені від нього за якусь дурницю по саму зав'язку!

Та це не заспокоїло Ніни Олександрівни. Вона сумнівно похитала головою і голосно спитала до другої кімнати, де спала свекруха:

— Що це означає, Одарко Пилипівно, коли собака так виє?

Стара таки не спала. Видимо, й вона прислухалась до того виття, бо одразу ж відповіла:

— Це на нещастя — пожар або смерть чиюсь...

— От бачиш! — сказала, повернувшись до чоловіка, Ніна Олександрівна, цілком погоджуючись цього разу з свекрухою.

— Мені страшно, Сашуню... — прошепотіла вона, боязко тулячись до чоловіка.

— Дурні забобони! — навмисне голосно сказав Олександр Іванович, щоб порушити густу тишу, серед якої особливо виразно чулося сповнене безвихідної туги собаче виття й шкребло по душі.

— Я прожену її зараз! — і він широкими кроками вийшов з кімнати.

Серед двору, жалібно підібгавши хвоста й уся скулившись, немовби її трясла трясця, стояла боком до Олександра Івановича Жучка й вила на місяць.

— Іди геть, Жучко! Я т-тобі!..

Олександр Іванович нахилився до землі, мов беручи ломаку, але Жучка не рушила. Вона лише перестала вити й повернула до Олександра Івановича морду. В місячному світлі Олександр Іванович добре бачив усю її скорботно зігнуту статуру, і йому здалося, що в єдийому оці собаки ятриться така глибока, майже людська печаль, що йому аж защеміло серце і холодок пробіг поза спиною.

Жучка спроквола повела головою то в один, то в другий бік, немов без надії хотіла ще раз спробувати знайти в свіжому, нічному повітрі щось назавжди втрачене, потім одвернулась і тихо подалась геть.

За хвилину вона завила в дальньому кутку двору, і Олександр Іванович знову побачив її задерту вгору морду, немов Жучка ревно плакала й скаржилась до неба на якесь своє невтішне собаче горе...

XXII

Прийом в амбулаторії кінчався. Останнім увійшов колгоспний міраб * з своїм дванадцятирічним сином. Міраб обережно причинив за собою двері і з пошаною вклонився.

— Селям алейкум, доктор!

— Алейкум селям, — відповів Олександр Іванович і насупився.

Вже другий місяць міраб набрида йому з своїм сином, в якого об'єктивно, крім недокрів'я після рецидиву малярії, нічого немає. Але хлопець забрав собі в голову, що, коли він, пасучи худобу на березі Карадар'ї, заснув, йому в рот заповзла змія. Вона пролізла йому до черева й там уподобала собі місце. І ось хлопцеві нема від неї життя. Саме з того дня, запевняє батько-міраб, хлопець почав марніти й занепадати.

* Міраб іузб.) — спеціальна посада в колгоспах Узбекистану — керівник, що регулює розподіл арикової води на плантаціях, ланах і городах.

І справді, — кожного разу, як хлопець приходив з батьком до амбулаторії, вигляд йому ставав чимраз гірший. Хлопець майже нічого не їв, і ніякі ліки, всі ті препарати арсену й заліза, що їх приписував йому Олександр Іванович, не допомагали. "Бо ж таки хлопець, — каже батько, — не хворий, йому нічого не болить, от тільки змія, Що розташувалася в його череві, ссе хлопчину й не дає спокою... Чи не можна її якось виманити відтіля або вбити б?.."

Довго й наполегливо переконував Олександр Іванович батька з сином, що це — омана, такого не може бути й ніякої змії в череві нема, але все було дарма. Міраб розводив руками, що мало означати: "Хтозна, може, воно й так", а потім, зітхнувши, опускав руки на коліна, що означало вже: "А втім, чого тільки не буває на світі!.." На хлопця ж усі слова й старання Олександра Івановича не справляли ніякого враження.

Він мовчки слухав лікаря, втопивши сумний погляд великих чорних очей у підлогу, і коли Олександрові Івановичу вже починало здаватися, що він зламав хворобливу дитячу вигадку, хлопець журно зітхав і показував пучкою на свій живіт:

— Ілан бар

Олександрові Івановичу було шкода часу й енергії, що їх стільки змарнував він на цього малого пацієнта, а головне, починало дратувати власне безсилля перед затятістю незвичайного маніяка. Просто насварити й вигнати надокучливого батька з сином — він не міг; усе ж хлопця треба було вважати за хворого. Можливо, що це був малярійний психоз, який одного разу вже спостерігав у літньої узбечки... Але що ж робити з хлопцем? Яким способом змусити його викинути з голови цю химеру про гадину? Психіатрія звичайно радить не потурати манії хворого, всяко розвіювати її. Але як ти розвієш, коли всі слова тільки стукають у барабанні перетинки хлопця, не доходячи до його свідомості?..

І ось на минулому прийомі, коли міраб п'ятий чи шостий раз привів свого сина з майже згаслою надією дістати тут якусь допомогу, Олександрові Івановичу блиснула нова думка. Він дістав з аптечної шафи червоний стрептоцид і підійшов упритул до виснаженого, байдужого до всього, крім своєї "змії", хлопця і сказав:

— Якщо тобі справді залізла змія в живіт, то проковтни ці ліки — вони вб'ють змію. Ти тільки пильнуй, як підеш до вітру: якщо побачиш червоне, значить, змію вбито, і це вже виходить із тебе її кров. Зрозумів?

* І л а н бар (узб.) — змія є.

План Олександра Івановича був розрахований на те, що червоний стрептоцид густо забарвлює сечу, отже, хлопець матиме незвичайне зорове враження, яке, може вплине на його манію.

Хлопець мляво, але слухняно взяв тонесенькими смаглявими пальцями ці ліки, не покладаючи особливої надії на їх цілющість, і сховав за пазуху.

Сьогодні в хлопця був зовсім інший вигляд — він повеселішав, сором'язливо всміхався і навіть, як здалося Олександрові Івановичу, трохи погладшав на виду. Сівши на дзиґлика проти лікаря, він одразу ж урочисто заявив:

— Ілан йок! (І л а н йок (узб.) — змії нема.)

А позад нього, вдячно дивлячись на лікаря й киваючи головою, шепотів батько-мірaб:

— Яхші! Джуда яхші! Рахмет!.. ("Яхші! Джуда яхші! Рахмет! (узб.) — Добре! Дуже!)

— Сам бачив, — казав далі хлопчина, — багато, дуже багато крові вийшло: велика змія була!..

З вулиці крізь відчинене вікно долетів гуркіт мотора й ущух перед лікарняною брамою.

Збентежена Таскіра тривожно встала з-за столу й кинулась до вікна.

— До нас, Олександре Івановичу! Мабуть, Ходжаєв, комісія... — сказала вона пошепки й зблідла. Таскіра вже встигла побувати в неділю в районі і наслухатись там усяких страхів про нового завідувача облвцщілу охорони здоров'я.

Тільки-но встиг Олександр Іванович зробити записи в амбулаторній картці хворого й хотів покласти її до картотеки, як двері відчинились і до кабінету твердими, впевненими кроками зайшов чоловік у простому полотняному кітелі й таких же штанях та кашкеті. За ним увійшла,

обережно принюхуючись до повітря амбулаторії, районний маріолог Пісочкіна.

Добре! Дякую!

— Будьмо знайомі, колего, — ваш новий завоблздо-роввідділу, — по-простому, з ледве помітним східним акцентом сказав Ходжаєв, зняв кашкета й подав Олександрові Івановичу широку, міцну долоню. — А це, очевидно... — повернувся він до Таскіри, що закам'яніла від страху, ставши тепер червоною, як півонія.

— Наш фельдшер, вона ж і завідувачка місцевого трогагункту, — одрекомендував Олександр Іванович зовсім уже розгублену Таскіру.

— Навертає, значить, протималярійну роботу? Добре! Нам її і треба! — весело сказав Ходжаєв, потискуючи маленьку Таскірину руку, яку та нерішуче, з випнутим наперед вказівним пальцем подала грізному заву.

Таскіра дожидала бучної помпезності, наїзду з Ходжаєвим комісії, цілого почту лікарів та секретарів, і, бачачи замість того не так уже й страшного чоловіка в супроводі одної лише відомої їй і раніше Пісочкіної, так спантеличилась, що на привітання Ходжаєва — ні сіло ні впало — прошепотіла "спасибі" й ще дужче почервоніла.

— Я об'їжджаю райони, щоб обізнатися, як ми готові цього року до бавовнозбиральної кампанії.

Ходжаєв сів на стільця, якого йому запобігливо подала Пісочкіна, і, подякувавши їй, казав далі, немовби інформував давнього знайомого:

— Адже незабаром маємо серпень, місяць, коли в нас починають збирати бавовну й коли найбільше буває спалахів проклятого безгаку.

Олександр Іванович слухав зава й уважно розглядав його обличчя. Воно справді було таки суворе: широке, трохи випнуте наперед підборіддя свідчило про енергію і вольовість; дві вигнуті зморшки, що йшли від носа до кутків губ, і міцно стулені вуста характеризували Ходжаєва як людину незалежну й рішучу; чорні густі, рухливі брови, що часто сходились на переніссі, відтіняли загальне враження твердої, може, навіть крутої вдачі. Ці густі брови своїм похмурим виглядом відсували на другий план невеликі карі очі, що з першого погляду були майже непомітні, але, коли Олександр Іванович придивився, він побачив, що очі були досить веселі й навіть лагідні.

"Справжня постать більшовика! — промайнуло йому на думці. — Та порода, що, попри зовнішні національні ознаки, однакова скрізь. І в Узбекистані, і на Україні, і в Росії".

— Маріє Андріївно, — звернувся Ходжаєв до Пісочкіної, — я попрошу вас переглянути журнали акрихінізаїдї колгоспників та роботи боніфікаторів, а я тим часом поговорю трохи.

Таскіра, після того як увага Ходжаєва покинула її, оговталась від переполоху й дістала з шухляди журнали. Пісочкіна почала жваво перегортати сторінки, низько схиливши над ними голову й принюхуючись до цифр.

* I d c a fix (лат.) — причеплива ідея.

— А це що за хворий? — звернув увагу Ходжаєв на хлопчину, що все ще стояв з батьком у кабінеті, не зважившись одразу вийти, скоро зайшов сюди невідомий начальник.

— Цей хворий — цікавий випадок не стільки щодо самої хвороби, скільки ефектом своєрідного лікування, — сказав, усміхаючись, Олександр Іванович.

— Будь ласка, розкажіть, — зацікавився Ходжаєв і присунувся до столу. Олександр Іванович коротко розповів історію з "змією", і коли Ходжаєв почув про червоний стрептоцид і "зміїну кров", в його очах заблищали веселі вогники й кутки губ подалися вгору, злегка відслонюючи рівний ряд гарних зубів.

— Шарлатанство? — спитав, усміхаючись і собі, Олександр Іванович, який за ці кілька хвилин перебування Ходжаєва вже настроївся триматися з ним невимушено, як з лікарем, товаришем по фаху, а не як з вибагливим начальником.

— Чому? — заперечив Ходжаєв. — Психотерапія. Цілком припускаю цікавий прояв малярійного психозу — idea fix * Це буває... А щодо червоного стрептоциду... — Ходжаєв знову всміхнувся. — Я не психіатр, я — хірург і не беруся лікувати психічні хвороби... Проте вважаю, нема чого гудити той чи той спосіб, якщо він дає видужання. Стрептоцид — так стрептоцид! Хоч ми і вилучили з ужитку червоний стрептоцид, але скажу відверто: мені подобається, колего, що ви шукаєте, добираєте способу, дерзаєте. Я певен, багато нас, грішних, та, мабуть, і наша найдобріша Марія Андріївна — просто вигнали б хлопця з амбулаторії: не мороч, мовляв, нам голови своїми теревенями, не заважай роботі! І край. Ну, правда ж, Маріє Андріївно? — обернувся він, регочучи, до Пісочкіної і, не чекаючи відповіді, ствердив: — Безперечно вигнали б!.. А тим часом це все ж хвороба.

А потім до хлопця по-узбецькому:

— Так нема вже, кажеш, змії в животі?

— Ні, тепер уже нема, — серйозно й переконано відповів йому хлопчина.

— Ну й чудово! — поляскав його по плечу Ходжаєв. — Дякуй докторові і йди додому.

Міраб, вдячно кланяючись, позадкував з сином до дверей, а Ходжаєв уже поринув в амбулаторний журнал, швидко перебігаючи очима дрібні рядки діагнозів і призначень.

— Я побачив у вас, коли йшов, молодий сад, — хто це його садив? — поцікавився Ходжаєв, на хвилину одірвавшись від журналу.

— Це ми, колектив. Власними силами.

— Чудово, чудово! — похвалив Ходжаєв і знову занурився в журнал. Та за хвилину він підвів голову й спитав:

— А цегла й дерево у дворі — на ремонт? Райздоров-відділ постарався?

— Ні, це самозобов'язання колгоспів двох сільрад. Будинок пологів будуємо.

— Самозобов'язання? — не міг приховати свого подиву й водночас захоплення Ходжаєв. — Так це ж чудово! І постанова є?

— Є, — відповів Олександр Іванович, злегка усміхаючись. Ходжаєв усміхнувся теж.

— Постанова — це велике діло. В нас, в Узбекистані, найголовніше, щоб було "кагас бар", папір має часто гіпнотизуючу силу над багатьма людьми. Хоч тягти справу, зволікати, воловодитись, дарма що є постанова, — це в нас теж уміють. Великі спеціалісти щодо тяганини є! — засміявся Ходжаєв, поблискуючи веселими іскорками в очах. — Але розкажіть, як це вам вдалося?

Олександр Іванович коротко розповів, як він провів постанову про самозобов'язання на засіданні правління колгоспу імені Ахунбабаєва, як

несподівано знайшов підтримку з боку Назири Бабаджанової, а Ходжаєв, слухаючи, аж підскочив на стільці кілька разів.

— Роддом, чи як ви назвали, "будинок породіль" у кишлаку, це нове в Узбекистані! Це треба не тільки хвалити, а й популяризувати, наслідувати! Ви писали про це в пресі?

— Ні, з мене поганий журналіст, — відповів Олександр Іванович.

— Розумію, — кивнув головою Ходжаєв, — скромність не дозволяє писати про себе. Але бувають такі справи, коли скромність ні до чого, коли її треба відсунути на інший випадок... Гаразд! Я сам напишу і в республіканських газетах, і в "Медицинском работнике". — 1 він знову нахилився, перегортаючи сторінки журналу.

Коло другого столу Таскіра тихо перешіптувалась з Пісочкіною, даючи їй пояснення. Нараз вона нерішуче повернула голову до лікаря.

— Нам треба, Олександре Івановичу, контрольний журнал з малярії.

— До речі, я хотів би глянути ще в журнал звільнень, — знову одірвався від читання Ходжаєв.

— Це в мене вдома, — я вчора складав місячний звіт і забрав до себе. — Олександр Іванович злегка кивнув головою Таскірі: — Будь ласка, принесіть їх. На моєму столі з правого боку.

За кілька хвилин Таскіра принесла журнали, але Ходжаєв не встиг навіть переглянути першу сторінку, як у дверях кабінету з'явилась Ніна Олександрівна.

— Чому ж ти не запрошуєш гостей, Сашо? В мене саме поспів обід.

— Прошу познайомитись — моя дружина, — одреко-мендував Ходжаєву Олександр Іванович, мимоволі дивуючись, коли це Ніна Олександрівна встигла дізнатись про приїзд зава, переодягтись і навіть трохи підфарбувати губи?

— Хто-хто, а Марія Андріївна повинна радіти з запрошення, — пожартував Ходжаєв, добродушно всміхаючись до Пісочкіної. — З шостої ранку я мордую її сьогодні голодом. Ми з нею вже побували на двох дільницях і трьох фельдшерських пунктах...

— От і прекрасно! — привітно всміхнулася Ніна Олександрівна, з цікавістю і в той же час непомітно розглядаючи лице Ходжаєва. — Тільки прошу вибачити: обід Дуже скромний, туг нічого не дістанеш...

— Ну що ж! Якщо просить господиня, треба скоритись. — Ходжаєв згорнув журнал, узяв кашкета й подався за Ніною Олександрівною.

Жучка прийшла вже в двір і чекала, коли старий 1с-маїл замкне двері амбулаторії. Поява чужих людей, що сміливо, не звертаючи на неї ніякої уваги, переходили, як у себе вдома, через лікарняний двір, змусила її нашорошитись. Вона бентежно настовбурчила вуха, але, побачивши разом з чужими Олександра Івановича, заспокоїлась. Подивилась пильно на Ходжаева, потягла носом повітря, і, збагнувши по-своєму вагу чужого і його право так вільно ходити в неробочий час по двору, Жучка опустила хвіст і, оглядаючись, пішла геть.

Недалеко дверей до кухні стояла коло миски з помиями мати й сумно дивилась услід Жучці.

— Кого це ви, бабусю, годуєте? — привітно спитав, підходячи, Ходжаєв. — Я щось не бачу у вас ні гусей, ні качок...

— Ні, це я собаку, та чогось уже третій день ось нічого не хоче їсти...

Ніна Олександрівна, побачивши виставлену з помиями миску, ахнула в душі. "Навмисно! Безперечно, навмисно виставила з кухні миску стара відьма", — сказала вона до себе і, щоб свекруха не скомпрометувала їх ще якимось простецьким висловом, поспішила відчинити до квартири двері. Одначе Ходжаєв затримався і запитливо обернувся до Олександра Івановича.

— Моя мати, — відповів на його погляд Олександр Іванович, теж скоса поглядаючи на недоречну зараз миску.

Ходжаєв вклонився і з пошаною легко потиснув суху кощаву руку, яку стара, перше ніж подати гостеві, на всякий випадок швиденько обтерла об фартух.

Гість подобався їй. Вона теж уже дізналася від невістки, що до Сашка приїхало начальство, і це трохи збентежило її. Хоч була вона ще квола й не почувалась на силах, та все ж як могла подбала на кухні, щоб начальство було задоволене. Начальник показав себе зараз зовсім не таким пихатим, як думалося їй; видати, не горда, проста людина. І стара заспокоїлась, приємно думаючи, що з таким начальником Сашкові непогано обійдеться.

Ходжаєв, побачивши коло вікна Васю, який не міг одірвати очей від критого брезентом газика на вулиці, одразу подався до нього.

— Ну, давай з тобою познайомимось!

Вася підозріло глянув на смаглявого незнайомого дядька й набурмосився.

— Ти хто ж — лікар, інженер чи пілот? — Ходжаєв присів навпочіпки перед Васею і простягнув йому свою широку смагляву долоню. — Ну, дай мені свою лапку!

Вася боязко зиркнув на простягнуту до нього руку з чорними волосинками і з острахом спитав:

— Ти — бабай? *

— Бабай? — здивовано перепитав Ходжаєв. — Чому — бабай?

Але до них уже спішила від столу Ніна Олександрівна, щоб приборкати Васю.

— Як тобі не соромно? Поганий хлопчисько!.. — І, боячись, як би Ходжаєв не образився за "бабая", мерщій почала виправдовуватись: — Це, знаєте, його лякає бабуся, коли він не слухається, — бабай у торбу забере... Але хіба за ними всіма доглянеш!..

Ніна Олександрівна казала неправду: не свекруха, а сама вона так страхала хлопця, коли він занадто пустував, і Вася вже розкрив ротика, щоб спростувати мамину брехню. Та в цей час голосно зареготав Ходжаєв:

— Он який у вас бабай!.. — І підхопив Васю на руки. — Так, так, я — бабай! Дуже сердитий бабай! Усіх дітей, що не слухаються бабусі й мами, беру в машину і везу з собою.

— Візьми й мене! — попросив Вася, якому вже почав подобатись веселий, чудний "бабай", та Ніна Олександрівна однесла його під догляд Таскіри надвір, щоб малий не зіпсував часом обіду.

Коли посідали за стіл, Ніна Олександрівна взяла до своїх рук керування обідом і, як гостинна господиня, понасипавши в тарілки суп, раз у раз припрошувала Ходжаєва їсти, лишивши Пісочкіну під опіку Олександрові Івановичу та його матері.

* Б а б а й (узб.) — дід.

Старій було шкода, що їй не довелося пригощати такого хорошого начальника. Сидячи поруч нього, вона ретельно використовувала ті невеликі можливості, що лишились їй, і заклопотано підсовувала гостеві то хліб, то сіль, а згадавши, що гість — узбек і, мабуть, як і всіузбеки, любить приперчити страву, швиденько сходила на кухню по перець. Вона навіть пожвавішала й розговорилася з гостем, і Ніна Олександрівна кілька разів уже марно шукала під столом своїм черевиком ветхі свекрушині капці, щоб дата старій знак замовкнути й не заважати нісенітницями гостеві їсти. Та на заваді були ноги Ходжаєва, який сидів насупроти, і Ніна Олександрівна з киплячою всередині, але безсилою злістю чула, як свекруха, забувши про своє місце в товаристві, безцеремонно допитувалась у Ходжаєва:

— А борщ наш український їли коли-небудь?

Щоб одірвати гостеву увагу від надокучливої свекрухи, Ніна Олександрівна, дарма що в тарілці Ходжаєва було повнісінько, простягла до неї руку й мило всміхнулася:

— Я вам ще підсиплю.

— Дякую, дякую, мені досить, — нашвидку відповів їй Ходжаєв і знову повернувся до старої.

— В ресторанах іноді доводилось їсти. Мені дуже смакує український борщ.

— Е-е, що там у тих ресторанах! — аж махнула рукою стара. — Хіба там уміють зварити! Хіба то борщ!.. От коли ви ще до нас приїдете, то якось би наперед дали знати. Щоб мені червоного буряка де знайти, бо без буряка не можна, то не борщ. Отоді я вас нагодую борщем! Справжнім борщем! Ї варениčками з сиром та сметаною... А по ресторанах — що! Тільки гроші беруть!..

— Ви, Одарко Пилипівно, хочете мене просто загодувати! А чому ви самі нічого не їсте? А вам треба багато їсти — дивіться, яка ви худенька.

— Мені не можна...

— Як це так? — здивувався гість.

— Ковтати дуже важко.

— А ви синові казали про це? — пильно глянув на неї гість.

Стара витерла пучками слину, що виступила їй на кутках губ, і заперечливо хитнула головою.

— Ні. Навіщо? В Сашка й так багато клопоту...

— Ну як же це так? Маєте сина лікаря і...

— Мені, бачите, полегшало було, а оце знов... То раніш тільки щось тверде важко було, а це вже і кашу ледве ковтаю. А от воду, — здається, всі арики повипивала б...

—

— Така спрага? — перепитав гість, облишив їсти й увесь повернувся до старої.

— Егеж-бо, так ото часом пити хочеться... Ніна Олександрівна не витримала:

— Одарко Пилипівно, ви заважаєте своїми балачками Саїдові Мухтаровичу їсти! Краще принесіть нам другу страву...

— Стривайте! — різко спинив її, піднісши над столом долоню, Ходжаєв і знову обернувся до старої.

— Скажіть, вам болить, коли ви їсте? — спитав він, похмуро і в той же час уважно оглядаючи лице, руки й усю скорботну, худезну постать старої матері.

— Тепер болить.

— Де саме?

— Отут, — і стара тикнула себе пальцем у верхню частину грудей.

— І давно це почалось?

— Надісь, з півроку вже, а може, й трохи більше. Лице гостеві потьмарніло, густі брови зійшлися до

перенісся, і між ними лягла глибока, сувора зморшка.

Ніна Олександрівна, що весь час не спускала Ходжа-єва з очей, помітивши цю зміну на його обличчі, стурбувалась: чи не ляпнула часом свекруха здуру щось таке, що образило гостя? Вона ж бо така безтактна!

Олександрові Івановичу теж хотілося поговорити з завоблздороввідділу, але між ним і Ходжаєвим сиділа Пісочкіна, що детально розпитувала Олександра Івановича про недавній випадок малярійної коми в кишлаку. Відповідаючи Пісочкіній і прислухаючись у той же час до голосу Ходжаєва, Олександр Іванович зауважив тільки, що Ходжаєв щось занадто довго розмовляє з його матір'ю. Коли Пісочкіна вичерпала свої запитання й узялась покінчити з супом, він почув останні слова Ходжаєва:

— Гаразд, Одарко Пилипівно, ми по обіді ще поговоримо про це.

— Про що це ви? — спитав Олександр Іванович. Ходжаєв кинув на нього спідлоба короткий пигли-

вий погляд.

— А ви хіба не чули, що сказала зараз Одарка Пилипівна?

— Ні. А в чому річ? — спитав Олександр Іванович, не розуміючи й дивуючись з тої раптової зміни, що сталась на обличчі зава. Ходжаєв зітхнув і, як здалося Олександрові Івановичу, зневажливо подивився на нього. Потім повернувся до матері.

— Розкажіть нам усім ще раз ваші скарги.

Ніна Олександрівна при слові "скарги" знищувальним поглядом подивилась на свекруху й перевела обурені очі на Олександра Івановича, мовляв, — чи ж можна дійти до такої зухвалості?!

Олександр Іванович здивовано дивився на матір, не годен будь-що зрозуміти. Пісочкіна одсунула від себе спустошену тарілку й повела носом у бік Ходжаєва.

Мати, побачивши, що вона стала центром загальне" уваги, переполошилась, зніяковіла й воліла б краще живцем лягти зараз у труну, ніж повторити все те, що вона так необачно сплеснула Сашковому начальникові. Невістка з неприхованою ненавистю й відразою дивилась просто на неї.

— Та я... та в мене нічого такого...

І вона знову почала витирати пучками з кутків рота слину, що сьогодні, як навмисне, раз у раз виступала їй на губах.

— Кажіть же, Одарко Пилипівно, якщо вже почали! — сказала Ніна Олександрівна тоном судді, що вже склав собі про злочинця несхибну думку й приготував йому гідний вирок.

Ходжаєв запитливо подивився на Ніну Олександрівну, далі на Олександра Івановича, зітхнув і, видимо, здогадуючись про становище цієї матері в родині, тихо сказав:

— Добре. Ми поговоримо потім...

Решта обіду пройшла понуро, майже гнітюче. Ходжаєв став мовчазний і більше длубав виделкою в тарілці, ніж їв. Пісочкіна, якій Олександр Іванович, щоб якось заповнити неприємну мовчанку, почав голосно розповідати про другий випадок малярійної коми, слухала неуважно й двічі сторожко потягла ніздрями повітря; навіть Ніні Олександрівні, попри всю її вмілість і бажання, ніяк не пощастило удати, ніби нічого особливого не сталося.

Вставши по обіді з-за столу, Ходжаєв сухо подякував Ніні Олександрівні й одразу ж узяв Олександра Івановича за лікоть і повів у дальній куток кімнати.

— Ви ніколи не оглядали своєї матері? Олександр Іванович не сподівався такого запитання і

на якусь секунду затримався з відповіддю.

— Я розумію вас, — ми, лікарі, весь час лікуючи інших, не звертаємо уваги на власні недуги та хвороби близьких нам людей; ми часто навіть свідомо уникаємо самі лікувати своїх кревних, надто якщо припускаємо можливість чогось серйозного, але все ж... Чи вам ваша мати ніколи не

скаржилась на свої недуги? Чи ви самі не помічали, що з вашою матір'ю негаразд?..

— Власне, в матері я часто констатував рецидиви тропічної малярії, від чого, на мою думку, виникла гостра анемія... — нетвердо, мовби виправдовуючись, почав Олександр Іванович, усе ще не розуміючи, куди хилить зав. Але Ходжаєв спинив його:

— Розуміється, розуміється... Це також може бути. Але підійдімо до неї.

Олександр Іванович зачудовано, мов виходячи з трансу, підійшов з Ходжаєвим до своєї матері, що прибирала на столі, й тривожно подивився на неї. І йому раптом уперше так яскраво впала в очі її страшна худез-ність. Він здивовано, ніби хтось підмінив йому звичайний образ матері, оглядав її кощаві, жовті, мов з воску, руки, зморщену шию, землистий колір звислих щік...

Мати, відчувши, що знову про неї зайшла мова, ніяково всміхнулася, але її усмішка була така нужденна, така страдницька, що, здавалось, вона ось-ось заплаче. Це враження збільшувалося ще й тим, що мати й тепер раз у раз підносила до рота руку, витираючи вологі губи.

— Що тобі, мамо? — тихо спитав Олександр Іванович, почуваючи більше як син, а не лікар, що матері справді недобре.

— Та чогось, не знаю, слина сьогодні весь час іде... Просто аж ніяково! — сказала поспішно, аби її більше не питали, мати, але Ходжаєв підхопив це і тихо зауважив Олександрові Івановичу:

— Це, до речі, також один із симптомів... — І до старої голосно: — А скажіть, Одарко Пилипівно, — запрети у вас бувають?

Лагідний голос і добрий, сердечний погляд Сашко-вого начальника збадьорили стару.

— О, це буває! — аж повеселішала вона, ніби їй приємно було, що в неї бувають запрети, яких допоминається такий хороший гість-начальник. — Буває, як запреться, то днів два, а то й три, гляди...

— Ще один симптом, — значущо глянув на Олександра Івановича Ходжаєв.

— Покажіть мені ще раз, де вам болить, коли ковтаєте. Ніна Олександрівна пішла надвір по Васю, і стара

охоче відслонила край сукні біля коміра й показала на верх грудинної кістки, що чітко випиналась крізь тонку, суху шкіру.

— Отут.

Ходжаєв постукав по шкірі зігнутим пальцем.

— Болить?

— Болить... — тихо відповіла мати.

— А тепер, — сказав Ходжаєв, повертаючись до Олександра Івановича, — коли до цього додати ще дисфагію *, біль за грудиною під час ковтання, далі спрагу, слинотечу й, нарешті, загальний кахексичний вигляд...

— Що ви припускаєте? — спитав пошепки блідий Олександр Іванович, уже здогадуючись про діагноз Ходжаєва, і в горлі йому пересохло.

— Чи вам, колего, не спадає на думку можливість у даному разі... — Ходжаєв спинився, одвів трохи набік Олександра Івановича й тихо закінчив: — Можливість, припустімо, cancer oesophagi?.. **

Олександрові Івановичу спинилось дихання, і він широко розплющеними, повними жаху очима дивився на Ходжаєва. Той обережно взяв його за лікоть і тихо одвів до кабінету.

Кілька хвилин вони мовчки стояли коло письмового столу. Стримуючи і своє внутрішнє хвилювання, Ходжаєв замислено дивився у вікно й спокійно казав:

"Дисфагія — розлад ковтання.

"Cancer oesophagi (лат.) — рак стравоходу.

— Розуміється, коли ми не маємо рентгенологічних даних, не зробили зондування, ми не можемо робити ніяких остаточних висновків. Це тільки припущення, один із варіантів... До того ж треба відкинути можливість функціонального захворювання стравоходу, можливість новоутвору середостіння або, нарешті, навіть аневризму аорти... Проте ви самі розумієте... — Ходжаєв співчутливо подивився на Олександра Івановича і приглушеним голосом закінчив: — Симптоми дуже підозрілі...

Якби це була не його мати, а хтось інший, йому як лікареві було б досадно, що хворобу діагностував не він, а другий лікар; йому було б неприємно й соромно перед завоблздороввіділу, що він прогледів у хворої рак, тоді як симптоми були такі виразні, що випадок можна було б назвати "студентським раком", який легко може розпізнати й недосвідчений студент-медик. Але це була його мати, мати, що жила з ним поруч, яку він бачив щодня, мати, яка перед його очима, марніла, сохла, згасала, а він нічого того не помічав! Не помічав — і як лікар, і як син... Як це могло статися?..

Не як лікар, а як людина, мати якої небезпечно хвора, він уже не сумнівався в слушності страшного діагнозу. В пам'яті виринуло, як нещодавно мати відмовилась від ковбаси, а потім узяла шматочок, і їй стало зле, виринало ще багато-багато дрібниць, які він механічно зафіксовував у пам'яті раніш, не надаючи їм ніякої ваги, а тепер вони з невблаганною об'єктивністю стверджували діагноз. Він пригадував їх поза своєю волею одну за одною і все питав себе: "Як же, як же могло статись, що я нічого того не помічав?.."

Усе, що відбувалось тепер навколо, було ніби завішане густою марлевою сіткою. Він чув, як Ходжаєв казав йому, що треба якнайшвидше зробити рентгенографію огруддя, як він радив йому негайно взяти відпустку; Олександр Іванович зрозумів, що про хворобу матері знають уже й інші, бо Пісочкіна умовляла стару завтра ж їхати до району й обіцяла прислати по неї з тропстанції підводу; чув навіть, як дружина пошепки питала Пісоч-кіну: "Це не заразне?" Та все це він сприймав уже здалека, ніби воно відбувалося десь на сцені в якійсь важкій драмі, де він уже зіграв свою роль, тоді як інші ще грали далі...

Мозок йому тільки сприймав слова, не розбираючи їх значення, і недбало відкладав їх кудись набік, а просто перед ним стояло оголене, болюче-реальне, страшне в свой правді: мати хвора на рак, рак стравоходу — одну з найтяжчих і безнадійних, надто при задавненому стані, форм раку.

І знову, і знову перед ним виникало питання, на яке він не міг знайти собі відповіді: як це могло статися?..

XXIII

Йому застелено постіль на канапці в його кабінеті, як то він просив, але спати він не міг. За ширмою спала чи удавала, що спить, його мати. Олександр Іванович напружував слух, щоб почута її дихання, але за ширмою було тихо.

Мати ще житиме якийсь час — два, три місяці, може, півроку, може, навіть більше, та однаково — вона вже приречена. В її кволому організмі поволі, але невпинно точиться страшна руйнація, яку ніщо, ніщо, крім вчасно взятого хірургічного ножа, не може спинити. Вчасно!.. Рак стравоходу нічим себе попервах не виявляє, і перші симптоми, перші скарги хворого з'являються звичайно тільки тоді, коли хвороба зайшла вже далеко. Мати ніколи не скаржилась, навіть сьогодні вона не спитала ні Ходжаєва, ні самого Олександра Івановича, коли Ходжаєв поїхав, — яку ж хворобу знайшли в неї Сашків начальник та й сам Сашко, що хоч і силкувався кінець кінцем опанувати себе й бути при матері спокійним, та це кепсько виходило в нього.

Коли ж, коли могла початись у матері підступна, нещадна хвороба?.. Олександр Іванович намагався пригадати, коли саме почала мати марніти, коли змінився їй настрій, коли вона стала сумною, мовчазною, але йому здавалося, що мати весь час, відколи він узяв її до себе, була однаковою: худою, мовчазною і зажуреною. Тільки сьогодні, віднині, між нею і ним стало ще щось, що різко відмежувало її від усього того, що живе й ще буде жити, тоді як його мати незабаром має вмерти. Це щось, як жива, третя істота, було тепер невидимо тут, у кімнаті, причаїлось за ширмою коло ліжка матері й нечутно витискає з життя його сумну, покірну матір. І це воно принесло сьогодні з собою до приміщення дух приреченості й неминучості, аж навіть Ніна Олександрівна круто змінилась: розмовляла тільки пошепки, крадькома й з острахом поглядаючи на свекруху, скрушно зітхала й не давала свекрусі нічого робити. Вона сама принесла з кухні вечерю, до якої, крім неї і Васі, не доторкнулися ні чоловік, ні поготів свекруха, застелила свекрусі ліжко, старанно вибивши матрац і подушки, щоб старій було м'якше лежати, і зовсім не здивувалась, коли Олександр Іванович попросив її застелити йому окремо в кімнаті, де спала його мати. Та саме від цієї запопадливості й бажання прислужитись свекрусі, що їх тепер раз у раз виявляла в різних дрібницях дружина, йому ще більше здавалося, що вже по всьому, що мати вже вмирає і дружина тільки поспішає вирядити її пристойно в останню путь... Це нервувало його, і коли дружина

близько коло нього проходила, він намагався не зустрічатися з нею поглядом.

Так, мати ні на що не скаржилася. Ніколи не нарікала вона на свою долю. А коли доля, що одних чомусь пестить, а інших несправедливо обминає своєю ласкою, підсувала їй нове горе, нову біду, вона тільки журно казала: "Так судилося...", "Не так сталось, як гадалось..." І з дивовижною покорою несла далі до невідомої мети своє горе, свою любов, своє надламане сиротливе життя...

Мабуть, і сьогодні, якби тільки Олександр Іванович міг розповісти їй усе про її хворобу, об'єктивно змалювати безпорадність її становища, вона тільки зітхнула б і теж сказала: "Так судилося..."

Судилося рано померти батькові, коли Олександр Іванович і його старший брат Костя були ще підлітками. Від батька родині лишились тільки мисливська рушниця Доброї бельгійської фірми, породисті собаки, велосипед, трохи одягу, протхнулого нафталіном, сякі-такі меблі. Була ще стара корова, що її, здається, як посаг свій привела колись до господи мати. Оце й усе. Незабаром синам треба було їхати до вищої школи, і старший, Кость, рушив до Києва, а менший, Сашко, вимандрував аж у Москву. І мати лишилась сама. Не так сталось, як гадалось! Не думалось їй, що, маючи дітей, синів, доведеться на самотині віку свого доживати. Так й не вкладалося їй у голові, навіщо по ту науку світ за очі їхати? Чи ж не можна вчитись, коли вже не в Переяславі, то в Ржищеві або в Каневі, чи хоч би й у Полтаві? Проте не перечила синам, і, спродуючи батькові речі, ті речі, з яких сини, не замислюючись, узяли собі на розвагу велосипед і рушницю, мати добирала способу акуратно щомісяця надсилати синам гроші.

Так безглуздо, вже бувши студентом другого курсу ветеринарного інституту, нагло помер за три дні Кость, занедужавши на перфоративний апендицит. Мати витримала й це. Тільки тепер уся любов її, все, що зв'язувало ще з життям, зосередилось на Сашкові. Сашко вчився далі в медичному інституті. Два чи три рази за весь час

навчання він заглянув до матері, до того старого Переяслава, що мирно дрімав по-старосвітському поміж Альтою і Трубежем. Та хлопцеві не сиділося довго серед тої безпросвітної нудоти, де, йому здавалося, всихав знічев'я навіть його мозок і за ті кілька днів не народилося в нього жодної нової думки. І він рвався до гомінкої, кипучої Москви, до її велелюдних вокзалів, вулиць і майданів, музеїв і бібліотек, стадіонів і театрів, до того могутнього клекоту пульсу планети, маленькою клітиною якого він почував уже й себе. І мати не затримувала його. Життя сина виходило на широкі шляхи, тож не сидіти йому серед лопухів та кропиви переяславських загуменків. І син, мелькнувши, — мати не встигала й роздивитися добре, який він став тепер, — виїздив назад до Москви, а мати знову лишалася сама на незабруко-ваній вуличці переяславської околиці і довго дивилась з-під долоні на шлях.

Він знав: усе, що можна було продати вдома, давно вже продано, та й не було вже, власне, й дому, бо мати понапускала туди квартирантів, лишивши собі тільки маленьку комірчину; він одержував стипендію; а мати все ще надсилала йому до Москви гроші, не знати де їх беручи й яким коштом існуючи сама. І він, не роздумуючи, брав ті гроші, як належне йому.

Закінчивши інститут і вже одружившись у Москві, він на три дні приїхав до матері, щоб далі їхати просто на лікарську посаду. Приїхав сам, без дружини, без "невісточки", як того хотілося матері. Бо хоч Ніна Олександрівна була й не від того, щоб заглянути на "периферію" й, може, навіть дещо змалювати там, якщо трапиться цікаве, та йому соромно було показати столичній дружині материні злидні й усю ту переяславську старозавітність. І він не взяв з собою дружини.

Лише тепер він дізнався, що мати ходила по людях прати білизну, білити стіни й мити підлоги. Навесні вона копала, як дівка-наймичка, городи, а взимку часто навіть рубала дрова... Пізній сором за куплені на запрацьовані материні гроші модельні жовті черевики, оксамитову толстовку й шкіряний портфель, за ті веселі вечірки з горілкою й вином у гурті товаришів і товаришок запік густим рум'янцем йому щоки, однак

він і тепер не відмовився від материного подарунка — нового демісезонного пальта йому й перкалю на суконьку "невісточці". Дякуючи матері й у той же час соромлячись у душі, він одразу ж приміряв пальто на потіху старій і лишився задоволений. Нове пальто було так до речі на початку його лікарської кар'єри, тільки шкода, що воно було старого крою, тоді як у Москві заходила вже нова мода. Перкаль, щоб не пекти рака перед дружиною за простодушний подарунок матері, який викривав її вбозтво, він збув на першому ж базарі за півціни. Збув і забув. А згодом забув і про це пальто, як забув уже про модельні черевики, а ще раніше забулися дитячі цяцьки, гарячі материні пиріжки з м'ясом, що були так давно-давно, ще на світанку життя...

Забулися...

"Невже я справді такий черствий, такий егоїст? — спитав він сам себе, холонучи, і, щоб знайти якесь виправдання, додав: — Чи це той звичайний егоїзм молодості, про який написано стільки книжок?.. Але який же він бездушний і... жорстокий, цей егоїзм!"

Він тяжко зітхнув і повернувся на другий бік, а гіркі спогади виринали далі й тихо пливли перед ним.

Як і багато інших, він ще з дитинства звик вважати, що матері за якимось прадавнім неписаним законом повинні любити своїх дітей, віддавати їм усе своє життя, відмовляти собі в усьому задля дітей, заглядати їм в очі з тою святою материною любов'ю, яку діти звичайно не цінять, яка часто надокучає їм, навіть дратує... Досі він не становив винятку. Та віднині виняток був у тому, що матері інших живуть і ще довго будуть жити, а його мати вже йде з життя. Йде саме тоді, коли він, нарешті, збагнув усю неоплатну ціну її великої мовчазної любові. Він страшно заборгував своїй матері, а мати мовчки, не вимагаючи собі нічого, вже йшла від нього в небуття. І тепер годі сплатити їй цей борг, годі одірвати від себе найкращий шматок і з радістю віддати його журно всміхненій матері... Отак, як віддала Жучка курячі потрухи своєму великому вже щеняті. І знову виринули в пам'яті материні слова, сказані

тоді про Жучку: "Дивись, найкращий шматок понесла, що його охоче з'їла б і сама!.."

Так, Жучка понесла, а ось він не носив досі своїй матері таких шматків! Він навіть не знав, власне, — чим і як годується його бідна, хвора на рак стравоходу мати, тоді як їй потрібна була сувора дієта!..

Щось тверде підступило йому до горла й стало. Він підніс голову з подушки й став прислухатись, як дихає його мати. За ширмою і зараз було тихо. Пізній ущерблений місяць сумно заглядав крізь гілля до кімнати, і в його мертвому зеленавому світлі ще сумнішою виглядала кімната й речі в ній. Наче не тільки Олександр Іванович, а й вони, ці речі, розуміли, що мати вже відмежовується від них і незабаром покине цю кімнату назавжди. Розуміли й журилися...

І раптом надворі знову завила Жучка. Олександр Іванович здригнувся від внутрішнього холоду, що пройшов йому по спині, й звівся на ноги. І тоді ж за ширмою заворушилася мати.

— Не бий її, Сашку! — тихо попросила мати. — Це вона — по мені... — І глухо докінчила: — Тужить...

Знайомий материн голос видався зараз йому не таким, як завжди, а вже відчуженим, ніби він пролунав серед тиші не з-за ширми, а за тою останньою межею, яку вже ніхто назад не переступає...

Тверда грудка заворушилася йому в горлі, а до неї підкотилася друга, третя, і з грудей рвалось по-дитячому закричати: "Мамо, мамусю, не вмирай!"

Він доклав великого зусилля, щоб стриматись, і майже вибіг з кімнати.

У дворі недалеко дувалу, де стояла скринька на сміття, вила Жучка. Високо задерта догори собача морда ревно дорікала комусь, благала й ремствувала.

Він швидко йшов до неї через двір, і його тремтячі губи ще здалека шепотіли:

— Не треба, Жучко! Не треба ж так!

Коли він підійшов і навпочіпки присів проти неї, Жучка на хвилину замовкла. Тужно подивилась йому в лице, потім повернула голову вбік і знову жалібно заскавуліла. Він обійняв її волохату шию і притиснув до своєї щоки. Здригаючись, як від плачу, Жучка невтишимо мотала головою, а він гладив рукою її спину й, благаючи, промовляв:

— Не треба ж, Жучко! Не треба, собачко!..

XXIV

Сьогодні Олександр Іванович лиш ненадовго зайшов до амбулаторії, щоб зробити вливання хлористого кальцію Назирі, бо все ж боявся доручили це Таскірі, і повернувся в свою кімнату. Він одсунув стулки ширми, щоб матері було світліше й легше дихалось, і мати мовчки вдячно подивилась на нього стомленими очима. Сьогодні вона вже й не силкувалася підвестись із ліжка — хвороба таки остаточно підкосила її.

В першій кімнаті тихенько бавився Вася своєю гарматкою, наче й він розумів, що в домі сталося щось таке, коли галасувати не можна; Ніна Олександрівна бігала навшпиньки з кухні в кімнату й назад, шушукалась з кимось у сінцях і виходила в двір. З двору, коли відчинялись двері, чути було розмірений шерхіт пили, дзвінке Цюкання сокири й гортанну мову кількох чоловіків. Олександр Іванович, повертаючись з амбулаторії, бачив, як працювали в кутку двору теслярі, а крізь дверний отвір у напівзруйнованій стіні видно було мулярів з ке-

льмами, що вимуровували всередині будинку породіль грубку. Це був перший день, коли жадана робота у дворі розгорнулась, нарешті, на всю широчінь, та це не принесло Олександрові Івановичу радості...

Той гострий біль, що, як скальпелем, розкраяв йому серце після приїзду Ходжаєва, розтопився й осів на душі важким шаром простиглого металу. Зовні Олександр Іванович видавався навіть спокійним, але його думка, його виснажена, змордована думка не могла заспокоїтись. Раз у раз вона похоплювалась і безсило чіплялась за всяку химерну можливість, щоб спростувати невблаганний діагноз і врятувати матір. Серцем він чув, що діагноз Ходжаєва — безпомилково слушний, та ні його серце, ні його мозок не могли погодитись, що тепер уже всі спроби, всі заходи — марні і неминучий кінець уже близько... І не стільки як лікар, скільки як звичайна людина, як син, він шукав хоч крихітки надії.

Справді-бо: не можна робити остаточних висновків, поки не з'ясоване все, поки не відкинуто всі інші можливості. Чому конче рак стравоходу? А може, стороннє тіло в стравоході — риб'яча кістка, наприклад, яку мати непомітно проковтнула. До речі, взимку вони часто їли рибу... Може, якийсь незлоякісний новоутвір середостіння, що тисне на стравохід і спричиняє дисфагію. Може...

Він нишком поглядав на свою матір, і її худі, воскові руки, змарніле обличчя, на якому брижилась шкіра, підказували його серцеві: "Ні, це — не звичайна худезність, не якась анемічна виснага, це — занадто характерний вигляд ракової кахексії..."

Та мозок і тепер конвульсійно хапався за тінь надії: "Припустімо навіть, що це ракова кахексія, припустімо, що це рак стравоходу, але хіба ж у нас нема багатьох прикладів чудового ефекту після радикальної хірургічної операції?.."

І знову — не мозок з його знанням і досвідом, а серце застерегло: добрі наслідки може дати тільки вчасно зроблена операція, тільки рано діагностований випадок...

І серце ладне було далі казати гіркі слова страшної правди: "А ти занедбав свою матір! Ти за роботою, за дружиною, за самим собою — забув про свою матір".

І він, знаючи, що серце скаже саме ці слова, намагався не слухати його далі.

Рентген! Об'єктивний, безсторонній рентген скаже своє правдиве слово.

І ось учора рентген сказав.

Уже з повільних кроків лікарки-ренттенолога, коли вона вийшла з рентгенограмою і подивилась на нього крізь рогові окуляри довгим серйозним поглядом, він зрозумів, що надії нема...

Рентгенолог, показуючи на рентгенограму, тихо сказала:

— Тут місце звуження стравоходу... Зверніть увагу на характерний дефект наповнення і обрив складок слизне-вої стравоходу...

Помовчавши, вона перекусила губу й ще тихше сказала:

— Випадок, видимо, задавнений...

Ці ледве чутно сказані слова пролунали йому, як грізний вирок. Вирок — не лікареві Постоловському, що прогледів у хворої рак, а — синові, Сашкові, що не помічав, як коло нього згасало життя його матері...

Тремтячими руками тримав він проти світла з вікна чорну копію того вироку — цупкий целулоїдний аркуш рентгенограми — й, затаївши дух, напружував до болю в очах зір... Жодного сумніву. На рівні сьомого шийного хребця стравохід виразно звужувався, складки його сли-зневої оболонки обривалися...

І все ж, — як засуджений на страту злочинець, що хапається після вироку за надію на касацію, на помилування, так і він ухопився ще за одну можливість.

Він не знав, чи голосно сказав це рентгенологові, чи тільки подумав, але надія блідою тінню ще раз промайнула перед ним.

— Опечення стравоходу має теж такий вигляд! Таке ж звуження, так само буде обірвана слизнева, та ж сама дисфагія...

Він рвучко повернувся й швидко підійшов до матері. Мати мовчки сиділа в коридорі на дерев'яній канапці й терпляче дожидала його.

— Мамо, скажи... Тільки направду! Чим ти, бува, випадково не випила коли-небудь якої кислоти?..

Мати звільна звела на нього сумні, стомлені очі й ледь-ледь хитнула головою:

— Ні, Сашку, ніколи.

— Пригадай: може, оцтової есенції нерозбавленої — ти ж її часто купуєш, або, наприклад...

Він запнувся, благально дивлячись на матір, але мати знову хитнула головою і витерла носовичком слину, що виступила їй на губах.

"Не скаже! — подумав він. — З надмірної своєї делікатності не скаже, хоч би й було що, аби лише не турбувати мене, не завдавати мені собою клопоту... Таж і слинотеча, — подивився він на материного носовичка коло рота, — буває також і при опеченні. В першу чергу буде слинотеча..."

— Я хочу ще зробити зондування, — сказав він до рентгенолога й узяв матір піц руку.

Байдуже й безвільно мати важко підвелась. Коли вони вийшли з рентгенокабінету, мати тихо торкнулася пучками його руки:

— Не треба, Сашу! Навіщо?.. Даси мені вдома сам краще яких-небудь порошків...

Вона подивилась на нього й усміхнулася такою кволою і водночас такою повною любові усмішкою, що йому знову здригнулося серце. Він притиснув до себе материн лікоть і поспішив до ґанку онкологічного диспансеру.

...Не тільки його дихання, а й сам час, здавалось, спинилися, коли лікар-онколог і медсестра просували в рот його матері зонд і мати болісно захлинулась. Він одвів очі й намагався не чути, як схлипує і стогне його мати...

Нарешті все стихло. Мати глибоко дихала й витирала носовичком рот. Онколог відступив крок до вікна й уважно дивився на кінчик зонду. Потім зітхнув і мовчки простягнув до Олександра Івановича нікельований кінець, на якому були мазки крові й гною.

— Перешкода почувається десь на рівні шостого чи сьомого шийного хребця...

До нього дійшли тільки перші слова онколога, а далі він уже не чув його. Тепер усе було нещадно ясно.

І коли він вийшов з матір'ю на вулицю, йому пригадались раптом слова з давнього вірша Маяковського:

Та немає

на світі

чудес,

І нема чого

мріяти...

І він кілька разів повторив їх сам до себе, аж поки не сів з матір'ю в лікарняну машину швидкої допомоги, що чекала на них у затінку коло центрального арика.

Уже ввечері, коли мати, повернувшись з ним додому, відпочивала, вкрай знесилена, на ліжку, він знайшов у собі сил сказати матері якомога спокійніше, що все ж їй доведеться поїхати до Ташкента й, може, навіть зробити операцію... Розуміється, зараз він ще не може сказати нічого певного, — треба, щоб її оглянули фахівці-хірурги, — та й операція нічого страшного не являє собою... А взагалі їй треба, нарешті, серйозно полікуватися, заходитись коло себе...

Він так спокійно казав це до матері, так увійшов у важку незвичайну роль, що непомітно власний голос почав трохи заспокоювати і його самого. "А може ж, — думав він, сторожко дивлячись на спокійний вираз материного лиця, — може, хвороба зайшла не так і далеко?.. Може, ближні лімфатичні залози, ці оборонні "дoти" нашого організму, виконали в матері своє завдання — затримали одірвані ракові клітини? І,

значить, метастазів у інших органах матері нема?.. Та це ж цілком можлива річ! Тоді випадок — операбельний. Вправна рука досвідченого хірурга, і — мати буде ще жити... Тільки краще не до Ташкента їхати, а до Томська. До Томської онкологічної лікарні, де академік Александров, як пишуть, робить справжні чудеса!.."

Мати мовчки слухала його з опущеними повіками. Вона й цього разу не спитала сина про хворобу. Вона знала, що син однаково не скаже їй правди, а упадання коло неї невістки, її штучно бадьорий голос, яким та запевняла свекруху, що все буде добре, не треба тільки хвилюватися, ось поїде вона до Ташкента й незабаром повернеться зовсім дужа, — лише переконували стару, Що це вже прийшла і по неї смерть. Десь довго барилася та смертонька, волочилась по всіх усюдах, а оце <вже наспіла й до неї...

Коли вона почула, що син, мов змовившись з невісткою, збадьорюючи, питає її: "То як, мамо? Поїдемо, полікуємось трохи?" — вона одвела очі до дальнього вікна, щоб не бачити на синовому обличчі — хай хоч і лагідної, та все ж брехні.

І погляд її був, як встиг помітити Олександр Іванович, уже віддалений, нетутешній...

Коли ж син нахилився до неї і тривожно спитав:

— Згодишся, мамо, на операцію?

Вона подивилась на нього й ледве чутно промовила:

— Де вже мені ті операції, Сашку!.. Та й навіщо?..

І знову до краю сповнений туги голос прошептав Олександрові Івановичу:

Та немає

на світі

чудес,

І нема чого

мріяти...

А за ним другий, ще сумніший і тихший, — з пісні якоїсь чи з українського журналу, ще в переяславській школі читаного:

Ой будеш ти, моя мати, Тихо спати...

Він одійшов од материного ліжка до свого столу й міцно заплющив з болю очі.

Як йому хотілося зараз сісти й написати Марусі! Написати не відповідь на її несподіваного хаотичного листа, а крикнути в просторінь до тої милої, чулої Марусі, що була й не була:

"Марусю! Марусю, єдина й неповторна І Як мені бракує тебе зараз! Ти ж бо тільки могла б зрозуміти мою печаль, мою розпуку й мою безвихідь. Тільки ти, проста, без усякої фальші, без зовнішньої і внутрішньої косметики, моя переяславська Маруся, могла б розділити по-справжньому моє горе, полегшити моїй бідній матері її останні дні на землі; тільки тобі одній я міг би одверто сказати, як мені тяжко... Де ти, моя Марусю?.."

І він пожалів, що так необачно знищив Марусиного листа, де була її далекосхідна адреса.

ХХУ

Лікарняної машини швидкої допомоги, що її обіцяв надіслати по матір заврайздороввідділу Ахметджанов, усе ще не було, і Олександр Іванович, поглядаючи на годинника, з сумною іронією думав: "Про нашу швидку допомогу не скажеш: "Сама ще, сама чавить, сама поміч подає!" Де там "їде"! Де там "швидка"!.."

Зате підвода з двома конячками тропстанції, що її на всякий випадок послала з візником-боніфікатором далекоглядна Пісочкіна, прибула рівно о сьомій, і конячки, мотаючи головами, їли тепер у лікарняному дворі свіже, нещодавно накошене сіно.

Мати була задоволена, почувши про коней. їй приємно було рушити останній раз у дальню путь не смердючою машиною, від якої їй боліла потім голова й ломило в попереку, а — кіньми. Отак, як колись було їздила вона інколи з Переяслава до покійної сестри в Дем'янці. І конячки стояли у дворі такі смирні, точнісінько, як ті селянські шкапи на Полтавщині, і сіна на возі багато, як то, бувало, швагер їй намостить, і сіно таке ж запашне...

— Хай би вже краще, Сашку, кіньми, — попросила вона сина. — І не трястиме, і не мулько на сіні, то якось доїдемо.

Олександр Іванович усе ще сподівався на машину. Йому хотілося якомога більше скоротити цей занадто вже тяжкий і нестерпний своєю тягучістю час вирядження матері в страшну путь. Він потерпав, чекаючи на останню хвилину, коли мати буде виходити назавжди з дому. І коли він мимо своєї волі уявляв собі цю драматичну мить, йому замість слова "виходити" ставало інше, відповідніше до ситуації — "винесуть". Немов мати—не вийде з дому, а то — винесуть геть її тіло...

Цю останню ніч він майже не спав. Коли остаточно вирішив їхати до Томська, він трохи був заспокоївся, підрахувавши з пам'яті, що різниця

путі між Ташкентом і Томським — через Турксиб з пересадкою в Новосибірську, становитиме не більше як три дні, і навіть задрімав. Та незабаром він прокинувся від нової думки: а може б, — до Києва краще? Таж у Києві є прекрасні хірурги й усі клінічні умови! А головне, якщо мати помре, то він принаймні поховає її в рідну землю, як того, хоч і не каже, та — він добре знає — хоче його мати. Якщо вже судитиметься так, то він одвезе її тіло до милого їй Переяслава і поховає її на цвинтарі поряд з батьком...

...А душа матері до сина Із України приліта... —

знову виринуло йому в пам'яті з якогось забутого вже давно українського поета, і він здивувався з самого себе: "Чого це згадується мені сьогодні ця давнина?"

І він одразу ж заперечив свій новий план.

Справді-бо, така довга подорож може тільки погубити матір. Адже, якщо пухлина не дала ще метастазів у інші органи, тоді все йдеться про час. Щонайшвидше на операційний стіл! А він загаяв би цей дорогий час на дальню подорож до Києва... Ні, тільки — Томськ!..

І йому вже не терпілося мерщій довезти матір до Томської онкологічної лікарні й особисто поговорити з академіком Александровим.

Коли вже розвиднілося, йому спало на думку використати в Ташкенті авіалінію, щоб швидше приставити до місця матір, але коли він сказав про це матері, вона аж усміхнулася гірко:

— Де вже мені, Сашку, летіти, коли... — І безнадійно ворухнула долонею, не закінчивши. Та він зрозумів, що мати хотіла сказати далі: "Де вже там летіти, коли мені в сирій землі гнити!.."

Його нерви при останніх словах до краю напружились, і він мерщій вийшов на вулицю подивитись, чи не йде десь нарешті сподівана машина швидкої допомоги.

Наближалось до восьмої, і на машину вже годі було сподіватися, якщо не важити спізнитись на поїзд. Та й не годилося не вволити наостаннє невибагливого бажання матері. І Олександр Іванович опустив руку з годинником, а візник-боніфікатор почав забирати від коней сіно й дбайливо вкладати його на віз.

Надходила остання хвилина, і Олександр Іванович, боячись, що його нерви не витримають, коли мати ступить перший крок в цю скорбну путь, вийшов надвір.

Щоб не лишатися з своїми думками, він навмисне, хоч і знав, що часу ще досить, спитав візника, чи встигнуть вони проїхати ці вісімнадцять кілометрів до прибуття поїзда, й заходився старанно бгати руками сіно на возі, де сяде мати.

Збоку, недалеко від коней, свділа на задніх лапах Жучка й уважно стежила за Олександром Івановичем. Щось скаламутило Жучці звичайний плин часу, розмірений на ранкові й вечірні прийоми в амбулаторії — чи то ті люди, які щодня приходили одночасно з хворими у лікарняний двір, пиляли, рубали й стругали дерево та виводили з цегли нову стіну, чи, може, це було оте невідоме й невидиме, що змушувало її вити ночами. Жучка останні дні ходила, як стеряна, — не чути було, щоб вона гавкала на когось, лиш сумно дивилась на людей, низько опустивши хвоста. А сьогодні її не бентежила навіть присутність у дворі в таку ранню пору чужих коней і чужого чоловіка-візника коло них. Немовби вона знала наперед, що так і має сьогодні бути; що й коні, і чужа людина, і той рейвах, який вони занесли в лікарняний двір, — то все було для старої. Тільки чого ж сама стара десь забарилася так довго?.. І Жучка, нашорошуючи то одне, то друге вухо, допитливо поглядала на відчинені до квартири двері, з яких вибігла до воза Ніна Олександрівна з подушками й укривалом, потім повернулась і винесла

кошик з наїдками і, нарешті, перехиляючись на один бік, тягла чемодан з блискучими нікельованими ріжками. Жучка понюхала здалека повітря й без уваги пропустила і подушки, і наїдки, лише на блискучих ріжках чемодана, що невідомо для чого були тут, вона серйозно спинила погляд свого сумного ока.

Аж ось, опираючись на ціпок, підтримувана за лікоть невісткою, вийшла й стара. Звільна переставляючи слабкі, малослухняні ноги, вона тихо наближалась до воза. Жучка одразу ж звелась і, вихляючи хвостом та витягуючи вперед гблову, радісно пішла їй назустріч.

— І ти вже, Жучко, тут? — кволо здивувалася стара, знаючи, що в цю пору Жучка звичайно досипала безсонні години своєї нічної варти. На відповідь Жучка жваво замахала хвостом; ну де ж пак їй спати в такий день! Само собою розуміється, що вона повинна бути тут!..

Ніна Олександрівна вмощувала свекруху на возі й підсовувала їй під ноги непотрібні віхті сіна, а стара замислено й журно дивилась на притихлу суку.

— Не женіть її... Хай би коло вас жила... — сказала, не спускаючи з Жучки очей, мати чи то до сина, чи до невістки, чи до них обох. — Вона ж бо така...

Олександр Іванович одвернувся до коней. Чи ж минула вже ця остання хвилина, чи все ще триває? Ох, скоріш би минала'..

І раптом з дверей квартири босоніж, у куценькій спідній сорочці вискочив рожевий зі сну Вася й, жмурячи від світла очі, побіг до воза.

— Бабо! Бабусю, а — мене? Чого ж ти не береш Васі? Я хочу — на косях!.. — і малий ображено захлипав, простягаючи до баби рученята...

"Ні, не кінчилася ще ця жахлива хвилина! Саме тільки починається..." — подумав з болем Олександр Іванович і міцно зціпив зуби.

— Не можна, не можна зараз! Бабуся іде далеко, а якщо ти будеш слухатись, вона скоро повернеться й привезе тобі рушницю, — заспокоювала Васю Ніна Олександрівна й підняла на руках до воза: — Попрощайся з бабусею!

Спантеличений Вася зопалу чмокнув бабу в носа й обійняв за шию:

— Не їдь,бабусю! Не треба рушниці! Не їдь... Стара тихо гладила його по голівці й шепотіла:

— Не плач, Васильку! Не плач, голуб'ятко!..

Олександр Іванович, не обертаючись, торкнув візника за плече. Візник мовчки оглянувся й злегка сіпнув віжки.

— Рости, дитятко, рости великий та щасливий! Господь милосердний...

Олександр Іванович ще раз штовхнув у плече візника. Він хотів сказати: "Поганяйте!", а вимовив з притоком:

— Кінчайте!

Візник, не оглядаючись, змахнув батіжком; десь уже на ходу поцілувала Ніна Олександрівна свекруху в щоку, скрикнув ще раз Вася, і конячки витятли воза через браму на вулицю.

Здається, кінчилась нарешті ця безконечна хвилина! Вона зосталася там, за брамою у дворі, і Олександр Іванович мимоволі обернувся назад.

Востаннє побачив дружину, що тримала за руку сина й надто вже низько, мало не "в пояс", вклонялася їм навздогін... Чи то вона думала так і її думка на віддаленні передалась йому, чи він сам подумав це, чи хтось сторонній проказав йому:

"Не тобі, а біді твоїй вклоняюся. Перед нею тільки схиляю горду голову..."

І він закам'янів. Тепер — по всьому! Все домашнє, все дотеперішнє лишилось позаду, тільки ще Жучка біжить коло воза й турботливо позирає на стару.

Кінчилося!..

Але ні: в гуркіт коліс і цокотіння копит нараз врізався з другого боку вулиці жіночий крик. Олександр Іванович здригнув. Довге, майже розпучливе "а-а-а", хоч і відставало від воза, але тяглося десь позаду і було скероване явно до них. Він наказав візникові спинити коні й, мов зненацька прокинувшись, здивовано оглянувся через плече. Плутаючись у поділках довгої сорочки, до них бігла якась узбечка й простягала перед себе руки. Олександр Іванович упізнав у ній старшу сестру — "Марту", як її називала сама собі мати, беручи в їхній кибитці молоко. Видимо, ця сестра узбецького Лазаря якось дізналась про від'їзд старої і зараз квапилась попрощатися. Захекавшись, вона щось кричала на бігу до матері, але Олександр Іванович розібрав тільки: "Ге, ana, ana!.."

Набігши нарешті до воза, вона схопилась за полудрабок і поклала на сіно коло матері загорнутий у лопухове листя великий вальок жовтавого масла. Охопила материні ноги й, відсапуючи, швидко заговорила по-узбецькому.

Олександр Іванович збоку скоса глянув на матір. Стара кивала головою, лице їй проясніло й усміхалося, а з очей по щоках текли рясні сльози. Мати нахилилась до узбечки й тричі поцілувала її.

Олександр Іванович тихо торкнувся ліктя візника. Ще раз почулося: "Ana, ana!" — і коні рушили.

Коли віз м'яко покотився по автотрасі, мати витерла краєчком хустки сльози і полегшено зітхнула. Тепер і Для неї все скінчилося. Жаль було доброї узбецької душі, жаль дуже й онука, навіть невістки стало їй жаль. Хоч і потерпілася стара від неї, не приведи, Господи, нікому такого зазнати, та не зичила вона невістці лиха. Ні, ні! Хай обмине її лиха година, хай живе вона в злагоді та любові з її Сашком і хай не затьмаряться їм їхні літа без неї. Бо таки, хоч яка не є там, а все ж — мати його дитини і жінка йому. Хай!.. І стара приязно посміхнулася наостанку й невістці. Живіть з миром, будьте щасливі всі! Прощайте!.. І вона попрощалася і з невеселим домом свого сина, і з тим двором, де вона розмовляла з Жучкою, і з улицею, якою ходила на базар у супроводі Жучки. Тільки про сина їй важко було думати: як то йому буде без неї?.. Та що ж діяти, коли так сталося!.. Стара чула, що життя вже витікає з неї, і душа її ледве держиться в безсилому, обважнілому тілі. Доки могла вона, стара мати, робила на свого Сашка, а це вже одробила-ся!.. Якби смерть одвернулася тепер від неї, — вона була б уже синові не в пригоді, а на перешкоді. Борони її, Боже, від такої біди! Та смерть уже сиділа поруч неї на возі і їхала з нею в останню путь. Смерть уже звільняла стару від її земних обов'язків, і старій від того було легко на душі. Вона не думала ні про свою хворобу, ні про операцію, їй і не вірилося навіть, що вона поїде ще до якогось сибірського Томська. По що?.. Ні, вона їде з сином на ту далеку, святу землю, де вона народилася, де сплять вічним сном її батьки й прадіди, де годиться і їй схилити свою голову...

З тої ночі, як почула, що Жучка виє у дворі, вона вже знала, що не топтати їй довго рясту на цій землі. То смерть, що шукала її в Переяславі, дочвалала-таки й сюди і це вже підійшла до двору. Та не дано людині живими очима бачити її, тільки собака, тільки Жучка, чула її підступні кроки і тому вила ночами...

Ну що ж, прийшла смерть, то вже не одвернути її, не вблагати, не відступитись від неї!.. Не сполошило це старої і не стурбувало. Все на світі родиться, щоб процвісти, зів'янути й умерти. І людина, і тварина, і рослина — всі помруть, а на їх місце народяться інші, щоб і собі колись померти теж. Чи ж диво!.. Не те бентежило стару. Інше. Де ж то, в яку землю покладуть її, як вона навіки склепить свої очі?.. Хоч і вкоренився тут її єдиний син, якого над усе любила вона в житті, хоч і влаштувався він ніби добре на цій азійській землі і шанували його тут, хоч і люди тутешні, як пізнала вона їх, були привітні, а деякі то й дуже хороші, та все ж — не її рідний край. І земля тутешня — така чудна, що в ній і грядку лопатою не скопаєш, а треба довбати її важким кетменем — мовби сапкою кропиву з лободою виполюєш. Та й дуже вже тужила влітку ця спечена сонцем, спрагла земля, а з нею і стара — по теплому літньому дощику з лунким громом і радісною веселкою, як бувало ото в Переяславі, де упреться веселка одним кінцем у Трубай-ло, а другим аж у Дніпро і позичає в них живодайну воду на свої пишні барви... Ні, не хотілося лягати старій у цю суху, глинясту землю на вічний сон!..

Вони проїхали повз стару мечеть з струнким, високим мінаретом, на якому ще й досі зберігся, як зрізайий ніготь, тонкий металевий півмісяць-молодик. І старій пригадалось, яким дивним видалося їй усе навкруги, коли два роки тому вона, приїхавши сюди, вперше побачила цю магометанську церкву, а недалеко від неї — діда в чалмі. Чисто тобі в Туреччині опинилася!.. І зненацька здалося тоді їй, що це не на Узбеччину принесло її до свого сина віку доживати, а то в Полтаві чи навіть у самому Києві сидить вона в театрі з своїм покійним чоловіком і дивиться виставу "Запорожець за Дунаєм". Ось проїдуть вони ще одну-дві вулиці, і вона побачить між тими турками і козаків у червоних жупанах, а там далі цокотуха Одарка вичитуватиме своєму Карасеві:

Відкіля це ти узявся? Де ти досі пропадав?

І п'яний Карась у чорній тюбетейці й ватяному ча-пані басом рявкне:

Тепер я — турок, не козак! Здається, добре зодягнувся? І як воно зробилось так, Що в турка я перевернувся?..

Вистава та давно вже скінчилася, як скінчилось колись дівоцтво, заміжжя, а тепер наближався кінець її Удовецтву. Але й зараз, коли вона покидала вже землю і назовсім їхала з сином повз цю мечеть з кишлаку, їй чувся з кінця тої давньої вистави дружний хоровий спів:

Там, за тихим за Дунаєм, На землі є Божий рай, Ми туди, туди бажаєм, —Там наш милий, рідний край!

Ні, тільки туди, в той рідний край, на ту благословенну землю, що цвіла десь за десятьма Дунаями звідси, рвалась її звеселіла душа, яка не хотіла упокоїтись на далекій чужині. Та й куди б же міг везти її рідний син, як не додому, на ту Україну!..

Стара лагідно дивилась на обтяженого вагою ослика, що, зігнувши задню ногу, стояв у затінку й дожидав свого господаря; на довгі зелені ряди бавовнику, що їх, мов коштовні доріжки, розкладав хтось збоку перед її очима; на обстрижені шовковиці, що, як овечки, збились купою коло другого кишлаку; і всім казала: "Прощайте! Прощайте!" І на душі їй було так радісно, так весело зараз, що, далебі, заспівала б:

Подай перевозу та подай перевозу, Я перевезуся!

Я перевезуся та хоч раз подивлюся На свою Вкраїну!

Але стара давно вже не співала, а тепер то й поготів: їй ледве ставало голосу слово пошепки промовити. І вона тільки слухала, як співала її душа...

Поруч воза бігла, висолопивши язика, Жучка. Страшні небезпеки чигали на неї і по кишлаках, де вони проїздили, — від чужої собачні та

хлопчисьок, і на шляху, де раз у раз шугали повз неї стрімкі машини, забиваючи їй дух гидким смородом бензину.

Але Жучка на те не вважала. Вся її увага була зосереджена на возі, де сиділа стара, і вона дбала тільки, щоб не відстати від задніх коліс. Коли стара повертала голову вбік до бавовникових плантацій і вуличних стін узбецьких кибиток, Жучка підіймала хвоста, щоб змахнути ним і тим способом сказати старій: "Я туг! О, я тут! Я до кінця буду з тобою, до кінця!.."

Жучка відчувала, що золотий вік її життя кінчився. Але вона не думала, що там буде далі, що її жде попереду, вона знала тільки, що її місце — коло старої. І вона бігла поряд задніх коліс, віддано позираючи на стару, а її

каправе око казало: "їдь, їдь, коли це треба, тільки — живи! Живи для свого сина, для малого сина твого сина, ну і для мене трошки!.. Може, твоя смерть, яку я пильнувала щоночі, лишилась тепер там, у лікарняному дворі, то не вертайся назад. Нічого не лишили ми з тобою там, крім гірких спогадів!.. А якщо тобі та твоя далека земля дасть видужання, — їдь туди і покинь усе. Тяжко мені буде без тебе, та я не дорікну тобі, я лишуся сама, аби лиш ти жила! Хоч би де ти була, аби була! Була здорова і жива!.."

Коли стара, мов учувши той голос змордованої любов'ю і відданістю собачої душі, глянула, нарешті, на Жучку, серце їй болісно защеміло, аж на мить вона заплющила очі.

— Що з тобою, Жучко, буде без мене?..

Жучка бадьоро замахала хвостом і лизнула язиком повітря: "Нічого! Нічого! Тільки видужуй! Живи!.."

І стара вперше за сьогоднішній день з тугою пожаліла, що вже вийшла сила з її рук і вже не годувати їй Жучку курячими потрухами...

Недалеко від районного центру їм зустрілася нарешті машина швидкої допомоги, що на четвертій швидкості мчала по них до їхнього кишлаку. Несподівано попсувавшись учора ввечері, вона щойно тільки вийшла з майстерні МТС, екстрено полагоджена. Та тепер уже не тільки мати, а й Олександр Іванович відмовились від неї, щоб не пересідати з воза заради якихось двох кілометрів решти путі.

Аж ось вони приїхали до маленької кам'яної станційки під високими тополями. Поїзда ще не було, але у невеликій темній залі з кам'яною долівкою вже виладнались до крихітного віконечка дві довгі черги — одна з самих узбецьких жінок, друга з самих чоловіків. Це занепокоїло Олександра Івановича і враз збудило його від заціпеніння. Можна було не дістати квитків, не кажучи вже про плацкарту для матері на нижній полиці. Він безнадійно глянув на довгий ряд чоловіків, що натискали один на одного, і не зважився вичікувати своєї черги. Нараз, пригадавши, що не так давно він випадково комісував у районній лікарні начальника станції, Олександр Іванович мерщій кинувся до нього. За десять хвилин старий касир в окулярах, безцеремонно відслоняючи рукою крізь маленьке віконечко людські обличчя, що нетерпляче облягали касу, голосно гукав:

— Докторе! Докторе Постоловський! Два квитки й плацкарти до Ташкента. Прошу!

Вихопившись із розіпрілого людського тиску коло каси, Олександр Іванович полегшено зітхнув. Квитки з плацкартами були вже в кишені. Та за хвилину, коли речі за допомогою візника-боніфікатора винесено на перон і мати стомлено присіла на чемодані, новий неспокій зайшов йому в душу. Ні, ще не кінчилась ця жахлива сцена розлуки, останнього прощання його матері зо всім тим, що лишалося далі жити. Перед матір'ю стояла на пероні Жучка і вірним до смерті єдиним своїм оком дивилась їй в очі... Мати скорботно схилилась над нею і тихо пестила її

кудлату голову. Певно, й Жучка не могла витримати того зажуреного, спустошеного погляду матері, бо раз у раз мотала головою, витягала й знову ховала довгого язика і здригалася всім тулубом.

Раптом страшний рев, від якого позакладало Жучці вуха, хмара гарячої пари й грім заліза, що їх не знати звідки нанесло враз, — урвали їй муку прощання. Жучка присіла на всі чотири лапи, але не зрушила. їй здалося, що якась могутня, неземна сила змете зараз її і стару, і вона заплющила око, уїкнувши морду в ноги старої. Та стара і далі тихо пестила її спину. А коли Жучка, тремтячи, з страхом розплющила повне жаху око, вона здивовано побачила перед собою цілу вулицю залізних кибиток, що стояли чомусь не на землі, а на високих чорних гарбах із залізними колесами. Сила людей виходила східцями з цих кибиток, спішила кудись, а назустріч їм перлися з кошиками, з чемоданами, з дітьми інші, штовхали одне одного, двічі боляче штовхнули чимось у бік і Жучку... Десь позаду бевкнуло щось один раз, немов ударили молотком у великий порожній казан... Жучка очманіла. Такого їй ще ніколи в житті не доводилось бачити! Навіть у дворі МТС, куди її якось давно загнав був випадково голод, не було нічого подібного. Щоправда, і там бряжчало залізо, чмихав смердючий трактор, і хтось з молодиків боляче вдарив Жучку старою гайкою, та все стояло там на місці й люди були як люди. Туг же всі кудись поспішали. Навіть син старої і той дядько від коней, що став Жучці в цьому пеклі вже за свого, схопили речі, за ними підвелася з місця стара, і її рука назавжди одірвалась від Жуччиної спини. Людські ноги й речі враз заслонили від Жучки стару, і сука ледве натрапляла нюхом на її слід на землі, бо навколо пахло хлібом, шмаровидлом, печеним м'ясом, чужими ногами, і ще безліч усяких запахів лоскотали Жучці ніс і пантеличили собаку. Нарешті вона зовсім загубила слід старої і з одчаю заскавчала. Та людей, на щастя, перед нею поменшало, і нараз Жучка здивована побачила, що стара теж для чогось лізе приступками в одну з цих чудних, залізних кибиток, а за нею, підтримуючи стару під лікті, спинається її син, далі пнеться з речами той дядько від коней... Жучка остаточно розгубилася і нічого не могла збагнута. Вона підбігла й собі до тої кибитки, навіть спробувала була видертись по крутих приступках до старої, але її боляче штовхнули

ногою, та вона й сама побачила, що їй годі прошмигнути якось до тої залізної кибитки, яка поглинула з іншими людьми і її стару.

Жалібно скавулячи, Жучка бігала вздовж вагона, задираючи до відчинених вікон морду, але там виглядали все чужі люди. Вона перебігла між колесами на другий бік, знову оббігла весь вагон, але старої ніде не було...

Олександр Іванович подякував боніфікаторові, поклав на полиці речі і заходився стелити матері постіль. Гудок паровоза, рух людей і все те сум'яття, що враз здіймається, коли на станцію прибуває поїзд, владно ввімкнули і його в свій вир, і на якийсь час його опанувало одне тільки бажання — мерщій дістатись до вагона і вигідніше влаштувати матір. Зараз він був заклопотаний, щоб матері було м'якше лежати й не прохопило протягом з вікон. Коло протилежного відчиненого вікна стояла дівчинка з блакитним бантиком на голові й безнастанними запитаннями заважала своїй матері розкладати сніданок до столику. Олександр Іванович хотів уже попросити дозволу зачинити вікно, коли це дівчинка висунулась назовні й вражено спитала:

— А чому в собачки одне очко? Мамо, собачка плаче! Чого вона плаче?

Мати Олександра Івановича стрепенулася.

— Це Жучка! — пошепки сказала вона й встала. — Вона шукає нас, Сашку... — Мати схопилась рукою за край горішньої полиці й подалась до вікна.

Справді, внизу проти вагона сиділа в розпуці Жучка й, задираючи вгору морду, жалібно скавчала.

— Жучко! — набравши в груди повітря, з останніх сил крикнула мати й простягла руку в вікно.

З нестямної радості Жучка високо підскочила вгору, але далеко було їй тепер до любої старечої руки! Та вона була щаслива й з того, що хоч бачила цю руку й чула милий знайомий голос.

— Дай, Сашку, я щось кину їй, вона ж бо ще й не їла сьогодні...

Олександр Іванович вихопив з кошика навмання булку й варену курячу ногу.

Мати похапцем кидала їй через вікно шматки булки, кинула подалі від вагона й курячу ногу і все примовляла, як колись на городі:

— їж, Жучко! їж, кудлата!..

Жучка нюхала на льоту все, що кидалось їй, але ні до чого не доторкнулася. Вигинаючи свій кошлатий тулуб, присідаючи на задні лапи, вона високо підстрибувала, силкуючись доскочити до руки старої, та марно...

Вдруге десь ударили в казана, хтось різко свиснув неподалеку, і гаряче страховище попереду сердито загарчало, зашипіло й чмихнуло. Знову навкруги знялася веремія, і Жучка з несподіванки присіла. А коли трохи очутилась, вона побачила, що колеса залізної гарби котяться і дивна кибитка з старою пливе повз неї в повітрі й віддаляється. І все швидше, швидше, швццше, а рука старої меншає, меншає, та все ще махає їй з вікна, все махає...

— Живи, Жучко! Прощай, прощай!..

Довго ще після того, як одійшов швидкий "Наманган — Ташкент через Коканд", начальник станції і старий касир в окулярах, прогулюючись по перону, бачили недалеко спорожнілої станції чорну суку, що стояла чогось коло рейок і, підібгавши під ноги хвоста та вся моторошно наїжившись, тихо вила й витягала морду в далечінь. Туди,

де поїзд, повертаючи перед залізничним мостом на захід, спочатку видовжився темно-зеленою змією, далі витягнувся в чорну нитку й, нарешті, зовсім розтанув у блакитній імлі.

XXVI

Трохи пізніше Жучку побачив ще один чоловік, який примчав до станції в маленькому газику і, поквапно вийшовши на перон, похмуро подивився на спорожнілі колії, на далеку смужку диму від поїзда і, нарешті, спинив невдоволений погляд на скоцюрбленому тулубі суки, що жалібно скавулила віддалік перону. Ходжаєв, розуміється, не впізнав у цій упослідженій, бездомній тварині годованки хворої матері лікаря Постоловського, хоч з раннього ранку він тільки й думав, що про цю матір та її си-на-лікаря, трагедію якого Ходжаєв близько взяв до серця.

Він затримався вчора в Карадар'їнській лікарні, де недостатня профілактична робота й великий процент захворювань на малярію вимагали глибшого обслідування і його особистого втручання. Та незважаючи на заклопотаність, Ходжаєв ще вчора, після довгих марних спроб додзвонитися до Хакул-Абада, нарешті зв'язався телефоном з Ахметджановим і зобов'язав того під особисту відповідальність забезпечити автотранспортом перевіз до залізничної станції хворої матері лікаря Постоловського.

Сьогодні ранком Ходжаєв знову зателефонував до Ахметджанова, але дізнавшись, що хвору досі не одвезено, бо машину швидкої допомоги спіткав непередбачений ремонт, який ось-ось має закінчитись, спалахнув таким гнівом і так нагримав на отетерілого заврайздороввідділу, що той затремтів перед телефонним апаратом, як перед розлюченою живою істотою, підскочив з стільця й став заникуватись.

— Фельдшер Ахметджанов! — сказав уже спокійним голосом, одійшовши трохи й опанувавши себе, Ходжаєв, але саме те, що він назвав його не на ім'я та по батькові чи за посадою, як то звичайно

називав своїх підлеглих, нагнало на Ахметджанова ще більшого страху, аж йому перехопило дух.

—— Йдеться про хвору людину, та ще й до того — матір вашого лікаря. Де хочете — в райвиконкомі, в райкомі чи де там — візьміть машину і негайно вишліть. Максимум за годину я буду у вас. Щоб на той час був готовий наказ про місячну відпустку лікареві Постоловсь-кому, зарплата за останній місяць і відпусткові. Я сам передам йому це. Дійте, не спіть! Я жартувати не люблю. Особливо, коли йдеться про хворих.

Ходжаєв, обурюючись знову, так сердито накинув на телефонний апарат трубку, що там аж дзенькнуло щось; наспіх потиснув руку причмеленому завідувачеві Карадаргїн-ської лікарні і метнувся в машину до кабіни шофера.

Через двадцять п'ять хвилин його газик спинився проти високої сумної лікарняної брами, через яку Ходжаєв легко проскочив і, не глянувши навіть на амбулаторію, кинувся до квартири лікаря Постоловського.

Він застав у домі тільки розпатлану, в розтріпаному капоті Ніну Олександрівну, яка, побачивши несподівано оригінального завоблвідділу, пройнялась жахом за свою непричепурену зовнішність і стала без кінця перепрошувати за "домашній" вигляд. Та він не звернув на неї ніякої уваги, гарячково нишпорячи очима по приміщенню, де, видимо, нікого більше й не було. Дізнавшись, що матір Постоловського вже повезено на станцію кіньми, він звів на переніссі густі чорні брови й, не стримавшись, роздратовано прошепотів до себе:

— Вахлай! Ох;який же вахлай!..

Навіть не попрощавшись з розгубленою Ніною Олександрівною, Ходжаєв зник з лікарняного подвір'я і за двадцять хвилин був уже коло райздороввідділу. Там давно вже все прийшло в такий шалений рух, що

тільки-но газик Ходжаєва загальмував перед ґанком, як до нього вже біг східцями Ахметджанов, а за ним поспішала з пачкою паперових грошей, відомістю й ручкою-са-мопискою секретарка Гордієнко.

Ахметджанов скоромовкою повідомив, що машину швидкої допомоги вже послано, а ще раніш з тропстан-ції — коні, але Ходжаєв тільки коротко метнув на нього гнівними іскрами темних очей і, кинувши: "Про цей випадок будемо говорити окремо", — нашвидку розписався у відомості, взяв, не рахуючи, пачку грошей і кивнув шоферові.

Озирнувшись по спустілому перону, з якого вже завертали назад до широко розчинених дверей начальник станції з касиром, Ходжаєв швидко підійшов до них.

— Не скажете випадково, чи сів у поїзд один лікар з Хакул-Абадського району з хворою матір'ю?

— Лікар Постоловський? Як же, як же! Знаю, — відповів охоче начальник станції, до голосу якого одразу прилучився й запобігливий голосок старого касира в окулярах, що враз відчув досвідченим нюхом у незнайомому узбецькому обличчі якогось начальника:

— Два квитки до Ташкента видав з плацкартами! Вагон номер три.

— Коли прибуває поїзд в Андижан і скільки стоїть там? — спитав, морщачись, Ходжаєв, який при всій своїй зовнішній суворості не терпів від будь-кого солодкавого тону підлеглості й самоприниження.

Не дослухавши до кінця відповіді начальника станції й касира, які один перед одним старалися догодити хоч і невідомому, та все ж таки начальству, Ходжаєв побіг до автомашини, чим вкрай здивував і розчарував начальника станції й касира (начальству не годиться бігати — несолідно!), і кинув на ходу шоферові:

— В Андижан, на вокзал! Встигнемо. Тільки швидше, будь ласка!

Машина круто завернула від станції, і за хвилину на Андижанському шляху по ній лишилась тільки довгаста хмаринка куряви, що звільна танула в мареві гарячого дня.

На розпеченому пероні вокзалу в Андижані Ходжаєв устиг-таки вскочити в передостанній вагон, коли ташкентський поїзд уже рушив і провідники в дверях виставили жовті прапорці. Переходячи з вагона у вагон, він, нарешті, знайшов лікаря Постоловського і його хвору матір.

На привітання Ходжаєва мати кволо заворушила губами, силкуючись і собі сказати доброму чоловікові щось приязне, та з її уст прошелестів лише невиразний шепіт, який не розчули ні син, ні поготів Ходжаєв. Тільки з того, як вона двічі поволі склепила очі й ледь усміхнулася, було видно, що їй приємно бачити на своїй останній дорозі ще й хорошого Сашкового начальника.

Відколи провідниця вагона й син застелили на лаві постіль і мати простягла на ній важкі, як не свої, ноги, їй стало раптом гірше. Наче всі свої слабкі, надуживані протягом останнього часу сили вона до краю вичерпала, поки їхала до залізниці й пройшла до поїзда. Вона востаннє напружилась, щоб кинути через вікно Жучці їсти, та то були вже рештки її сил. Коли поїзд рушив і зникла з очей Жучка, а за нею станція і районне місто вдалині, мати збагнула, що це загорнулася не тільки остання сторінка її перебування в Узбеччині, а ось-ось вийде кінець і всій довгій книзі її буття... І тоді вона відчула, що сил у неї нема та більше вже й не буде. Душа ще якось держалася тіла, але і їй ставало чужим те немічне, важке тіло. Коли треба було перейти на постіль з синової лави, на яку мати була хряпнулась, одступивши від вікна, вона вже не могла встояти і повисла на руках сина. Поява Ходжаєва тільки на якусь хвилину повернула її до перейденої дійсності, а далі мати знову притихла, прислухаючись, чи не почала вже її душа звільнятись від непотрібного тепер тіла...

— А я теж до Ташкента — деякі справи набігли. Цю полицю ніхто ще не зайняв? — спитав Ходжаєв Олександра Івановича і, вдивляючись у бліде, безкровне обличчя старої, ніби ненароком додав: — До речі, я прихопив у райздороввідділі для вас плату й відпусткові гроші.

Прихід Ходжаєва був для Олександра Івановича несподіваний і небажаний. Йому хотілося бути самому з матір'ю, і він був вдячний провідниці, коли та влаштувала їх у відділку, де нікого більше не було. Присутність сторонньої людини, навіть такої, як Ходжаєв, була зараз тяжка. Але Олександр Іванович одразу догадався, що не випадково і не заради службових чи особистих справ сів похмурий завоблвідділу саме в цей поїзд, а щоб допомогти йому і його матері в такій скруті. І Олександрові Івановичу вперше за сьогоднішній страшний день трохи полегшало на душі.

— Здається, заснула... Ходімо покуримо в тамбурі, — пошепки промовив Ходжаєв, злегка нахиляючись до голови матері, що лежала, склепивши повіки. Олександрові Івановичу здалось, ніби Ходжаєв хоче сказати йому щось не при матері, і він тихо підвівся за ним.

— Тяжко? — спитав Ходжаєв, коли вони стали в порожньому тамбурі, і його чорні брови, насупившись, зійшлися на переніссі. — Розумію, колего, розумію вас. Але кріпіться!..

Він помовчав і дістав з кишені пачку цигарок. Олександр Іванович, який після народження дитини кинув був курити, зараз машинально взяв із простягнутої пачки цигарку й, припаливши від сірника, який Ходжаєв підніс йому, став жадібно затягатись тютюновим димом.

— В нашу епоху від кожного з нас вимагається стільки, як ніколи ще не вимагалося від людини за всю історію людства. На нашу долю випало перероблятн не тільки нашу дійсність, а й нас самих, — сказав замислено Ходжаєв, спираючись плечем об стінку тамбура. — "Мы рождены, чтоб сказку сделать былью", а в нашій дійсності, надто в

нашій узбецькій дійсності, ми часом натрапляємо на такі пережитки минулого, на такі потаємні "заказники феодалізму", що аж дивом дивуєшся, як вони могли зациліти до наших днів!..

Олександр Іванович розумів, що Ходжаєв хоче одвернути його думки від того неминучого, що нависло над матір'ю і про що було боляче думати. Це для того він і почав розмову про такі речі, які не могли захопити Олександра Івановича в його теперішньому стані. Проте, думаючи весь час про матір, він усе ж чув, що каже Ходжаєв, тільки не міг підгримувати розмови і розсіяно дивився крізь вікно на дальні гори, за якими починалась Киргизія. А Ходжаєв розповідав далі:

— Обслідував я вчора Карадар'їнську лікарню. Заходжу в процедурний кабінет, а в ньому мух — як коло базарної ятки. В чому річ? Заглянув випадково за ширму, а там на тумбочці — черствий хліб і недоїдки сніданку, а на цвяшку коло тумбочки висить брудний халат з кров'яними плямами. В процедурному кабінеті! А зовні все гаразд — і квіти на вікнах, і завісочки білі, і ширма чиста... А сам "доктор" Ікрамов чого вартий! Проглянув я його діагнози — і сміх і гріх: "Роздратування, нетерпіння" (це читай — неврастенія) або — "Через незадовільний шлунок (очевидно, якийсь гастрит) працювати в колгоспі може тільки обмежено..." Не дивно, що Ікрамов не помічає мух, його не турбує високий процент захворювань на малярію, в нього фактично нема ніякої профілактичної роботи. Але зате є своя ширма, навіть дві ширми: диплом Самаркандського медінституту й, на жаль, ще... партквиток. І ось порівняйте: наші передові узбецькі вчені, наші прекрасні інженери, агрономи, самовіддані трудівники-бавовнярі і — десь отакий лікар Ікрамов, що був би саме на місці в ролі лейб-медика при дворі еміра бухарського... Така наша дійсність, такий наш сьогоднішній Узбекистан, де багато чого ще ховається за різними ширмами...

Ходжаєв замовк і закурив нову цигарку. Все, що він оповідав досі, проходило через свідомість Олександра Івановича, не осідаючи в ній. Тільки слово "ширма" зачепилось там, а коли. Ходжаєв повторив його вдруге, Олександр Іванович насторожився і став уважно слухати. При

останній фразі він скулився і рвучко повернув голову до Ходжаєва, немов чекав від нього прямого удару в лице. Йому раптом уявилася та стара ширма матері, яку виніс сьогодні ранком через непотрібність із своєї кімнати назавжди, і, може, через це йому зненацька здалося, ніби саме до цієї алегоричної ширми веде свою мову Ходжаєв. Але той мовчав і в задумі дивився у вікно, де аж до самих гір стелилися бавовникові плантації. Олександр Іванович стрепенувся, як від кошмару, попросив вибачити йому і мерщій пішов у вагон до матері.

Мати, як і раніш, лежала горілиць із заплющеними очима. Лице її було спокійне, тільки серпанок смутку й глибокої втоми пойняв такі знайомі Олександрові Івановичу і в той же час чимось уже не такі, як перше, риси материного обличчя. Здавалось, аж ось тепер тільки мати нарешті спочила по тяжкій безнастанній роботі.

"Бідна! — гірко подумав Олександр Іванович, марно силкуючись відтворити в пам'яті з цього зморшкуватого, знекровленого й журного обличчя той лагідний, не затьмарений ніякими нестатками й клопотом образ матері, який він знав колись у далекому дитинстві. — Працювала все своє життя, щоб спочити по-справжньому тільки в цьому вагоні серед випадкових, чужих людей... А її поневіряння вже тут, в Узбекистані, в моїй недоладній сім'ї, де вона відбувалась за всіх, а жила — за ширмою!.."

І знову Олександрові Івановичу пролунали дальнім відгомоном слова Ходжаєва про ширму в Карадар'їнській лікарні й ширми взагалі в житті. Якби він почув про це раніше, до того як у матері виявлено рак, він поблажливо посміявся б з дивака Ікрамова. Але зараз Олександра Івановича охопила така розпука, що він лиш важко позаздрив лікареві Ікрамову. Щасливий! У нього не вмирає зараз мати від задавненого раку, він тільки необачно забув заглянути перед приїздом завоблздороввідділу за кляту ширму в процедурній кімнаті, а в Олександра Івановича за ширмою гибіло й ниділо життя його хворої матері, і він за два роки ні разу не подивився, що ж діялось у його власній кімнаті за тою ширмою!..

Коли Ходжаєв повернувся з тамбура, Олександр Іванович сидів, спершись ліктями на коліна й закривши долонями низько схилене обличчя.

Ходжаєв тихо присів край лави й мовчки дивився, як похитується голова старої в такт руху поїзда, колеса якого перескакували на розгалуженнях колій перед якоюсь великою станцією.

XXVII

Ходжаєв просив Олександра Івановича збудити його о другій ночі — хай, заступаючи один одного, вони почергують так до ранку. Аби тільки перебути якось ніч, а ранком вони вже будуть у Ташкенті. Та Олександр Іванович не збудив його ні о другій, ні о третій, ні навіть о четвертій, коли у вагоні порідшала пітьма і в сірому світлі передрання речі помалу стали набувати свого звичайного вигляду.

Стомлений цілоденною шарпаниною, Ходжаєв міцно спав на горішній полиці, а Олександр Іванович сидів, спершись на маленький столик, що відділяв його від приголов'я матері, і думав: як прикро, як образливо прикро вмерти на світанку! Не ввечері, не вночі, а на світанку, на порозі нового дня, коли все оживає, прокидається, воскресає... І що більше він про це думав, то виразніше й переконливіше передчував, що саме десь на світанку і прийде це страшне розв'язання... І тому він боявся заснути.

Мати лежала, як у забутті. Інколи вона ненадовго розплющувала очі і відсутнім поглядом дивилась кудись у стелю, де час від часу шелестів гвинт вентиляції. Тоді Олександр Іванович нахилявся над її головою і пошепки питав:

— Може, води, мамо? Може, ще щось треба? Мати не відповідала.

Він не чув її дихання, не турбував її марним мацанням пульсу, проте через якесь особливе відчуття, властиве не стільки лікареві, скільки синові, він непохибно знав, що мати ще жива.

Перед ранком він незчувся, як очі йому самі склепилися, і на якийсь час він перестав відчувати і матір, і самого себе... Коли ж раптом стенувся, мов хтось покликав його, — у вагоні вже розвиднілося і де-не-де почали прокидатися пасажири. Плакала спросонку за стіною дитина, хтось пройшов у кінець з рушником і зубною щіткою, пробігла через вагон провідниця, та не це збудило його, а — материн погляд. Голова матері була тепер повернута набік, і очі дивились на нього. Це через те, мабуть, і здалося, що хтось покликав його. Він притьмом устав і кинувся до матері.

— Що тобі, мамо? — тремтячим голосом спитав він, чуючи, що зараз саме і находить те, чого він сподівався всю ніч і чого так не хотілося йому дочекатись.

Посинілі вуста матері заворушились і двічі трохи розтулилися. Чи то йому почулося, чи справді мати хотіла щось сказати, але не могла вже вимовити, — напружений слух Олександра Івановича вхопив тільки частину слова — якесь "пере...".

— Перевернути? — спитав він і нахилив до материних уст вухо. Та на відповідь почувся лише протяжний звук:

— С-с-с...

— Перестелити? — спитав, повернувшись до лиця матері, і йому привидівся в напівзаплющених материних очах вираз досади й туги.

— Переяслав? — майже кричма спитав він, і повіки матері тихо склепилися.

"Вона марить тим Переяславом..." — подумав Олександр Іванович і поквапливо, щоб мати встигла ще почути, голосно сказав:

— Я одвезу, мамо.

Але мати більше вже не відгукнулась.

Вгорі прокинувся і одразу ж зіскочив додолу Ходжаєв.

— Уже ранок? — здивувався він, глянувши у вікно, де ось-ось мало блиснути сонячне проміння. — Ну чого ж ви не збудили мене? — сердито насупився на Олександра Івановича Ходжаєв. — Вам треба було самому поспати, набратися сил, а ви... — Він глянув через плече Олександра Івановича, який мовчки стояв до нього спиною, затуляючи собою обличчя матері, і притишено спитав: — Як там?..

Та коли побачив нерухомі сині губи й восково-сіру руку, що безвладно звисла з простирадла, він зрозумів, що питати, мабуть, уже не варто було. Однак він підняв цю руку і не одразу все ж намацав ще тонкий, як ниточка, ледве відчутний пульс.

"Агонія", — сам собі констатував у думці Ходжаєв і обережно поклав кощаву руку на постіль.

Та перед самим Ташкентом у матері ще раз розплющилися очі. Все, що було в ній ще живого, напружилось, груди й рот конвульсійно здригнулись, і очі широко розкрилися. Чужі й холодні, вони не помічали вже ні сина, ні синового начальника, а віддалено втокмились у якусь цятку коло вентилятора на стелі і там спинились враженим поглядом. Наче мати побачила й зрозуміла там щось таке, чого не могли бачити й розуміти інші живі люди...

...Те, що внесли на ношах санітари в залізничний медпункт у Ташкенті, було щось інше, а не мати, і Олександр Іванович одвів від

нього червоні від нічниць очі. Він тоскно дивився крізь широке вікно на спорожнілий, сумний тепер поїзд, яким він їхав до Ташкента з матір'ю, і йому шкода стало, коли поїзд помалу посунув назад у парк...

Хтозна, скільки ще стояв би так і дивився у вікно Олександр Іванович, нічого не бачачи, та ззаду підійшов Ходжаєв і тихо спитав:

— Де ви хочете поховати?

Олександр Іванович здивовано обернувся, не зовсім розуміючи запитання:

— Як — де? В Переяславі. — Він знизав плечима і безпорадно розвів руками. — Де ж іще? Тільки в Переяславі...

Ходжаєв уважно подивився на змарніле, постаріле за одну ніч на кілька років обличчя, і йому було невтямки, чи каже лікар Постоловський про якийсь Переяслав свідомо, чи він стерявся з горя. Проте, коли трохи згодом Ходжаєв навмисне спитав, яка це буде кінцева станція і до якої залізниці вона належить, Олександр Іванович цілком розсудливо відповів:

— Станція зветься так само — Переяслав, Південної залізниці, але до міста треба ще кілометрів двадцять п'ять — автотранспортом.

Тоді Ходжаєв узяв його за лікоть, злегка потиснув і тихо, але твердо пообіцяв:

— Я все зроблю. Не турбуйтесь.

І він зробив усе. В другій половині наступного дня приніс до готелю, де вони переночували, квитка на поїзд і багажну квитанцію на оцинковану труну з тілом матері. Передаючи Олександрові Івановичу зарплату та відпуст-кові, Ходжаєв запропонував позичити ще й від себе

кількасот карбованців на всякий випадок. Олександр Іванович байдуже поклав гроші в бічну кишеню піджака й відмовився від позички. Забувши навіть подякувати Ходжаєву, він опустив застиглий погляд на багажну квитанцію і довго тримав її в руках, не знаючи, що з нею робити.

— Покладіть її краще в паспорт, — порадив Ходжаєв, і Олександр Іванович мовчки скорився. Але довго після цього він час від часу торкався пальцями того місця піджака, де лежав паспорт з квитанцією, наче перевіряв, чи не згубив їх або його щось муляло там.

Ходжаєв одвіз Олександра Івановича на вокзал, посадив у вагон поїзда на Москву і за кілька хвилин до відходу промовив на прощання:

— Я розумію вашу втрату: вона безмірно тяжка. Що скажеш! Людському розумові важко погодитись із безглуздям смерті. Але будьте мужні. Такі, як ви, потрібні багатьом людям...

Чи від цих простих, теплих слів, чи тому, що виходили останні хвилини перебування з такою прекрасною, чуйною людиною, яка стільки зробила для нього в ці скорботні дні, — щось важке зсунулось у грудях Олександра Івановича і з болем вихопилось мало не криком:

— Якби ви знали, як я заборгував їй!.. І як сплатити це все, коли... — Він не зміг доказати: "...коли матері вже нема тепер".

Ходжаєв нахилився до голови Олександра Івановича і пошепки проказав:

— Ми всі в боргу перед нашими батьками й нашою Батьківщиною. Тільки народ може поквитати наші борги. Йому й сплачуймо — він безсмертний!

Ходжаєв швидко підвівся, бо з репродуктора на пероні голосно повідомляли про відхід поїзда. Взяв безвільну руку Олександра

Івановича, журно подивився на змучене обличчя, і нараз обійняв дужими руками за плечі, й міцно пригорнув його до своїх грудей. Потім відхилився, глянув ще раз і зник у коридорі.

XXVIII

На Хуторі Михайлівському Олександр Іванович уперше після пересадки в Москві вийшов з вагона подихати свіжим повітрям. Хоч будинок станції, здається, нічим не відрізнявся від попередніх станцій, а неподалік, за пристанційним висілком, було видно сосновий бір — такті же, який він бачив у вікно під Брянськом, але це була вже Україна. Він відчув її і в самій назві "Хутір", що над головним входом була написана великими літерами російською і українською мовами, і в різноголосому гомоні на пероні. Особливо привертав його увагу лагідний голос літньої жінки, яка десь кричала на всі сторони:

— Огірочки свіжі! Кому треба огірочків?

Він прислухався до давно не чутої м'якої вимови українських жінок і думав: "Як би зраділа зараз мати, коли б могла почути ці голоси, такі ж, як і в любому їй Переяславі, побачити цю жінку в старих кирзових чоботях, що пропонує всім свої "огірочки"!.."

Він пройшов до голови поїзда, де відсапував, готовий мчати далі, паровоз, і йому дивно стало, що він уже на Україні, але без матері, сам. Матері немає вже, лиш у багажному вагоні стоїть десь оцинкована труна з її тілом... І в пам'яті спливли слова пушкінського вірша:

И хоть бесчувственному телу

Равно повсюду истлевать...

Та слідом за ними зненацька виринув з якогось закамарка пам'яті й переклад цього вірша на мову матері, який десь і колись — чи то з

декламатора, а може, й з шкільної хрестоматії в Переяславі, прочитав він:

І хоч однаково де тліти Німому тілові в труні, Та все б хотілося спочити У краю рідному мені...

Олександр Іванович підійшов до широко відчинених дверей багажного вагона, де вивантажували якісь рогожані тюки й хтось кричав комусь навздогін: "Візьміть накладну", обережно обійшов тюки з чорними розля-пистими написами адрес і, спинивши дихання, здаля глянув усередину. Там у кутку ліворуч, між кравецькою машиною і дитячим велосипедом, тьмяно поблискував цинковий бік труни. І важко було повірити, що то лежить тільки тіло матері, а її самої вже нема і ніколи не буде. Ніколи!..

Він одвернувся й перевів очі вдалину, куди простягалися безконечні рейки на південь, куди весь час линула думка зажуреної матері, до того далекого Переяслава, і твердо проказав сам собі:

— Я все сплачу, мамо. Все!

І вперше за весь цей неможливий час на очах йому — чи то від теплого лагідного вітерця, що повівав з півдня й легенько пестив йому лице, чи так від чогось на очах виступили сльози й нараз стало легше на душі. Так, немовби він з чимось чи з кимось замирився, немовби і йому простилося все, що лишилося там, позаду. Тільки шкода, що нема поруч переяславської Марусі, а їй би саме й зустріти його з тілом матері отут, на першій станції української землі...

1953-1957